

ТАФАККУР

ИЖТИМОИЙ - ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

TAFAKKUR

АМИР ТЕМУР ОРДЕНИ

Амударё билан Сирдарё ўртасида жойлашган ҳамда Мовароуннаҳр ёки Туркистон номлари билан машҳур Ватанимиз асрлар мобайнида жаҳон цивилизацияси бешикларидан бири ҳисобланган. Бу юк ипак йўлидаги боғловчи марказий ҳалқа, Шарқ ва Ғарб учрашадиган, уларнинг фаол савдо-иқтисодий ва маънавий ҳамкорлиги тўлиқадиган жой бўлган.

Мамлакатимиз тарихи шавкатли номларга бойдир. Биз буюк аجدодларимиз — Ал Бухорий, Ат Термизий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Ал Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Навоий, Улуғбек, Бобур ва бугунги кунда бутун дунёга машҳур бошқа Шарқ донишмандларини ёд этамиз ҳамда улар билан фахрланамиз.

XIУ асрдаги улкан ва ёрқин сиймо — Амир Темурнинг тутган ўрни ва унинг аҳамиятига алоҳида тўхталишни истар эдим. Амир Темур жаҳон тарихига қудратли ва гуллаб-яшнаган давлат барпо этиб, ўрта аср дунёсининг асл маданияти ва маънавий марказларидан бирига айланган, инсон ақли ва истеъдодининг ноёб нжоди бўлиб бугунги кунда ҳам сақланиб қолган мислсиз меъморий обидалари билан машҳур Самарқандни унинг пойтахтига айлантирган атоқли саркарда ва давлат арбоби сифатидагина кирган эмас.

Амир Темур олимлар, файласуфлар, меъморлар, шоирлар, ҳофизу машшоқларга раҳмюрлик қилишда ҳам ном қозонган эди. Темурийлар даври ҳақиқатан ҳам илмфан, маданият ва маорифнинг беҳад равнақ топишини таъминлаган Шарқ Уйғониш даври эди.

**ПРЕЗИДЕНТ ИСЛОМ ҚАРИМОВНИНГ
ЮНЕСКО ИЖРОИЯ КЕНГАШИ СЕССИЯСИДА
СУЗЛАГАН НУТҚИДАН**

ОВРУПОДА АМИР ТЕМУР

АНЖУМАНИ

Академик Бурибой АХМЕДОВ билан суҳбат

— Муҳтарам домла, биз узоқ йиллар мобайнида отасидан ор этган ноқобил фарзанд каби Соҳибқирон бобомиздан ётсираб келдик. Бу — қаттол сиёсат оқибати, албатта. Мустақиллик ўзи билан адолат тарозисини-да ола келди. Ҳурматли Президентимизнинг саъй-ҳаракатлари билан бобомизнинг муборак номи қайтадан дилимизга жо бўлди. Не бахтки, халқимиз ўзлигини таний бошлади...

Бугун ул зот шарафига ўтказилаётган тадбир-тадорикларни ўйлаб фахрдан қувончим ичимга сигмай кетади. Буюк бобомиз таваллудининг 660 йиллиги жаҳон маданияти пойтахтларидан саналмиш Парижда, нуфузли ташкилот ЮНЕСКО ҳомийлигида нишонланиши ҳазил гапми?! Бу - башарият ўзбек халқини, унинг буюк аждодлари ва мустақил тараққиёт йўлини тутган бугунги жасур авлодини ҳам танигани, тан олганидан далолат эмасми? Ана шу анжуман иштирокчиси сифатида таассуротларингизни биз-ла баҳам кўрсангиз...

— **Мустабид тузум давридаги нотўғри**

сиёсат ҳақида гап очдингиз. Дарҳақиқат, у сиёсат халқимизга кўп қимматга тушди. Коммунистик мафкура, шовинистик қарашлар ўзбекни кечаги кунидан кўз юмишга мажбурлади, натижада халқимиз орасидан етишиб чиққан улуг инсонлар фаолияти яхши ўрганилмади ёки бу зотлар номини ёд этиш учун улар ҳаётини сохталаштиришга тўғри келди. Хуллас, мафкура шундай эдики, биз ўтмишдан воз кечишимиз талаб қилинарди. Шавкатли туркий саркардаларимиз қолиб, Дзержинский, Фрунзе, Ворошилов сингари кўмондонлар ҳаёти ва фаолиятини ўргандик, келажак авлодни шуларнинг жасорати билан тарбияламоқчи бўлдик.

Соҳибқирон Амир Темур номига ҳам худди ана шу сиёсат қора чизиқ тортди. Ул зотнинг руҳи ўз Ватанида тазйиққа учради, маломат тошларига дучор бўлди. Оврupo мамлакатларида эса буюк аждодимизга тўғри баҳо берилиб, фаолиятига холисона ёндашилди. Амир Темур ҳақида йирик-йирик

асарлар яратилди, тадқиқотлар юритилди. Бугунги кунда дунё тилларидаги мингдан зиёд асар Соҳибқиронга бағишланади. Францияда у кишининг шарафига олтиндан ҳайкал ясалган бўлиб, унга "Оврупо халоскорига" деган ёзув битилган, ул зот ҳақида учта опера яратилган; Англияда неча йилларки, бобомиз ҳаётидан ҳикоя қилувчи драматик асар сахнадан тушмай келади.

Ер юзи маданиятининг пойтахтларидан ҳисобланмиш Париж файзиёб апрель кун-

лари ўзбекистонлик меҳмонларни эҳтиромла кутиб олди. Ўзбек халқининг буюк фарзанди Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган "Темурийлар даврида илм-фан, маданият ва маорифнинг гуллаб-яшнаши" ҳафталиги ЮНЕСКО ташкилоти ҳомийлигида иш бошлади. Халқаро илмий конференцияда 17 маъруза тингланди, шундан саккизтаси ўзбекистонликларники бўлса, қолган тўққиз маърузани хорижлик биродарларимиз тайёрлаган экан. Овруполик, осиелик темуршунос олимлар Соҳибқирон ҳақида, унинг жаҳон миқёсида тутган ўрни хусусида фикр-мулоҳазаларини билдирдилар. Мен "Амир Темурнинг тарихдаги роли" мавзусида маъруза қилдим.

Конференция гоят қизиқарли ўтди, унда Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятига оид муҳим ва мароқли маълумотлар тилга олинди. Соҳибқироннинг китобат, миниатюра, меъморлик, шаҳарсозлик, ҳунармандчилик соҳаларига кўрсатган зўр эътиборини темуршунослар мамнуният билан қайд этдилар. Деярли ҳар маърузада буюк зотнинг тарихдаги улкан ижобий, яратувчилик ўрни хусусида фикр юритилди.

Президентимиз Ислоҳ Каримов бошчилигидаги икки юзга яқин кишилик делегация аъзоларининг барчаси Амир Темур ҳақидаги бундай илиқ гапларни эшитиб, фахрифтихордан боши кўкка етди.

Шуни зўр қувонч билан таъкидлашим керакки, ЮНЕСКО қароргоҳида Амир Темур ҳамда темурийлар даврининг беқиёс маданий ютуқларини намоиш этувчи кўرғазма ташкил этилди. Кўрғазмага Соҳибқирон замонига оид либослар, Амир Темур салтанатида зарб этилган тангалар, қурол-яроғ, меъ-

морий топилмалар қўйилган эди. Кўрғазмага Франция Республикаси Президенти Жак Ширак рафиқаси билан ташриф буюрди.

Анжуманнинг кечки дастурида истеъдодли санъаткорларимиз бадий маҳоратларини намойиш қилдилар. Улуғбек давридан то шоира Нодира замониғача бўлган миллий кийимларда саҳнага чиққан созанда, хонанда ва раққосаларимиз ўзбек мумтоз кўй ва қўшиқларини, рақсларини жаҳон аҳлига кўз-кўз этдилар. Мени ҳайратга солган нарса шу бўлдики, машҳур француз актёри бизнинг миллий кийимимизда чиқиб, қўшиқ, шеър мазмунини ўзбекчадан французчага ўгириб турди.

Рухсат этсангиз, яна бир гапни айтиб ўтай. Президентимиз қайси мамлакатга бормасин, албатта Ўзбекистонда воқе бўлган экологик аҳволга тўхталиб, жаҳон эътиборини жалб этишга ҳаракат қилади. Францияда ҳам мана шу масала ўртага қўйилди...

Ислом Каримов ЮНЕСКО Бош директори Федерико Майорга мамлакатимизнинг "Дўстлик" орденини, Франциянинг таниқли темуршунос олими, профессор Люсьен Керэнга эса "Шухрат" медалини тантанали равишда топширди.

Умуман, Париждаги бу анжуман ҳамма қатнашчилар сингари менда ҳам бир дунё таассурот қолдирди. Ўзбек элининг жаҳонга танила бошлаши қай биримизни қувонтирмайди дейсиз!

— **Амир Тему́р — оламшумул тарихий шахс. Айтинг-чи, бугун яратилаётган асарлар, илмий тадқиқотлар ул зотнинг фаолияти ва инсоний фазилатлари ҳақида тўлиқ тасаввур бера оладими?**

— Саволингизга қисқача "йўқ" деб жавоб бермоқчиман. Бугунги асарлару тадқиқотлардан шахсан менинг кўнглим тўлмайди. Тўғри, Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятига доир мавзулар билан шуғулланадиганлар оз эмас. Аммо ҳануз темуршунос эмас, "темирчи" кўп. Ёзувчиларимиздан бири ўхшатиб айтганидек, Амир Тему́р ҳақида билиб-билмай гапирувчилар ул зотнинг лашкари сонидан ҳам кўпайиб кетди. Айримлари халқни, ҳатто ҳақиқий темуршуносларни ҳам юзаки изланишлари билан чалғитмоқда. Масалан, ойнаи жаҳондаги бир кўрсатув "Амир Тему́р — етти иқлим ҳукмдори" деб номланибди. Ахир, бу муболага-ку!

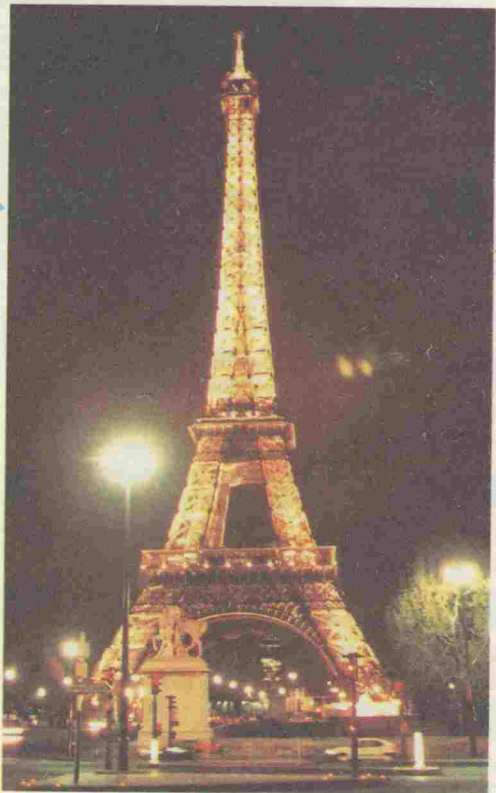
Мен ҳеч ким Соҳибқирон ҳақида тўғри ёзмаган, демоқчи эмасман, мутлақо! Айтмоқчиманки, то шу кунга қадар Соҳибқирон бобомиз ҳақида чин маънодаги мукамал асар йўқ. Сабаби — эски манбаларни биладиган олимларимиз жуда кам.

— **Домла, сиз Амир Тему́р ҳаёти ва фаолиятининг тадқиқотчиси сифатида кўп заҳмат чеқдингиз, умрингизнинг асосий қисмини шу ишга бахш этдингиз. Темуршунослик борасидаги фаолиятингиздан ўзингиз қониқасизми? Бобомиз ҳақидаги ҳамма фикрларингизни айтиб бўлдингизми? Агар асраб қўйган гапларингиз бўлса, илтимос, "тафаккур"хонлардан аямасангиз...**

— Мустақиллик туфайли Амир Тему́р ҳаётини ўрганиш борасида мислсиз имконият вужудга келди. Аммо илгари ҳам, илмий ишимга тааллуқли бўлгани учун, мен бу соҳада изланишлар қилган эдим, бироқ барчаси ғаладонда қолиб кетди. Шу пайтгача яратган асарларимдан қониқмайман. Амир Тему́р ҳақидаги иккинчи романим чоп этилиш арафасида. Соҳибқирон ҳақидаги қолган гапларимни ёзганман.

Тарих — муқаддас, унга ёлгон аралаштириш — гуноҳ. Эл ўз ўтмиши билангина эл-ку! Зеро, ўтмиши йўқ миллатнинг келажаги ҳам йўқ.

Клара ТОЖИБОЕВА суҳбатлашди.

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Ҳалим БОБОЕВ
Хуришид ДАВРОН
Баҳоидир ЖАЛОЛ
Азамат ЗИЕ
Анвар ЙУЛДОШЕВ
Баҳоидир ЗОКИР
(масъул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Абдуманиб ОЛИМБОЕВ
Хайриддин СУЛТОН
Убайдулла УВАТОВ
Озод ШАРАФИДДИНОВ
(бош муҳаррир ўринбосари)
Муҳаммад ЮСУФ
Тулєнбергєн ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИВОЙ
(бош муҳаррир ўринбосари)
Иброҳим ҒАФУР
Раҳима ҲАКИМОВА

Муассис — Республика "Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир. Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700029, Тошкент шаҳри, Отагурк кўчаси, 24-уй.

56-86-79
56-55-89

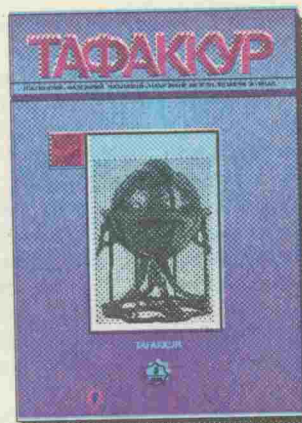
Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

"Шарқ" нашриёт-матбаа концерни босмаҳонаси, 700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

1996 йил 23 июль куни босмаҳонага топширилди. Қоғоз бичими 70x100¹/₁₆, 8 босма тобоқ, 372-бўртма. Нашр адади 5000 нусха.

Бадиий муҳаррир
Ольга ЖОЛДАСОВА
Техник муҳаррир
Бойназар БОЙМУРОД

Ушбу сонда Рихситилла Нуринов ва Фарход Курбонбоев олган суратлардан фойдаланилди.

ЖУРНАЛ САҲИФАЛАРИДА • ЖУРНАЛ САҲИФАЛАРИДА

БИЗДАН ОЗОД ВА ОБОД ВАТАН ҚОЛСИН

Самарқандда осмон бошқача. Самарқанд тумани ҳокими Раҳима ҲАКИМОВА билан суҳбат..... 8

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Хуришид ДАВРОН. «Менким, тангрининг кули Темур...» 14

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Улуғларнинг руҳи қўлласса... Ҳайкалтарош Илҳом ЖАББОР билан суҳбат..... 22

МОЗИЙДАН САБОҚЛАР

Ахтам УРОЛОВ, Сойимназар КАРИМОВ. Сохибқирон қурдирган мақбара..... 27

ЮРТИМ ДЕБ ЯШАГАНЛАР

Иброҳим Мўминовнинг темурий жасорати. Профессор Ғайбуллоҳ ас-САЛОМ билан суҳбат..... 30

ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ, РАНГИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

МОХИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Гулом ҒАФУР. Соҳибқирон ҳақиқати..... 37

БОКИЙ КАДРИЯТЛАР

Эркин АЗИМОВ, Фахриддин АШ-РАФХҲЖАЕВ. Амир Темур давлатининг рамзлари..... 42

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Азамат ЗИЁ. Мувозанат қойдаси ёхуд миллий мафкура хусусида мулоҳазалар..... 50
Назар ТҮРАЕВ, Мансур ОЛТИНОВ. Истиқлол — маънавият сарчашмаси..... 56

ИСТИКЛОЛ ЧЕЧАКЛАРИ

Фатхулла ЭРГАШЕВ, Рустам ЖУМАЕВ. Фуқаролик жамияти — барқарорлик асоси..... 59

МИЛЛАТ ТИМСОЛЛАРИ

Султонмурод ОЛИМ. Темур ва Навоий. Бадеа..... 66

ИБРАТНОМА

Зиёдулло ДАВРОНОВ. Амир Темурнинг давлатчилик низомномаси..... 84

ТЕМУРИЙ ШАЖАРА

Ҳасан ҚУДРАТУЛЛАЕВ. Ҳиммати аржуманд Бобур ёки шоҳнинг саккиз хислати..... 86
Робиндранат ТАГОР. Даляя. Ҳикоя..... 99

ДУНЁНИ ТУТГАН ОВОЗА

Иван БУНИН. Темурхон ҳақида қўшиқ. Ҳикоя..... 104

ИСТИКЛОЛ, НОМИНГ АЗИЗ

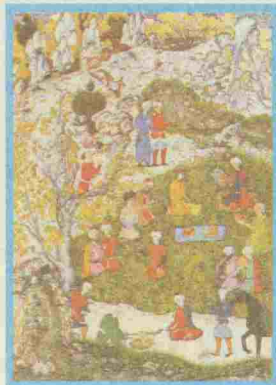
Наим КАРИМОВ. Қимматга тушган тўлов ёхуд Туркистон Мухториятининг вужудга келиши ва тор-мор этилиш сабаблари..... 108

КОР КҮЙНИДА ЛОЛА

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ. "Кўнгул китобидан англаган фикрлар"..... 120

БУЮК ФАЗИЛАТЛАР

Амир Темурнинг «темир қафаси»..... 124
Журналнинг мухтасар мазмуни..... 126

Самарқанд тумани ҳокими,
Ўзбекистон Олий Мажлиси депутати
Раҳима ҲАКИМОВА билан
суҳбат

Бу муборак замин сари талпинган сайёҳки бор азал-азалдан бир удумга амал қилиб келади. Карвон Самарқанд остонасига етгач, ҳорғин йўловчи қадимий Кўҳак тепалигида бир оз тин олмоқни ихтиёр этади. Аммо у юксакликка чиқмай турибоқ йўл чарчоғини буткул эсдан чиқаради — кўз ўнгида мислсиз бир гўзаллик чирой очади. Ҳа, “Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳар камрокдур” (Заҳириддин Муҳаммад Бобур таърифи).

Ер — яшил, кўк — яшил, еру осмон ораси — минорлар яшил.

Сафаримиз табиат яшил сеп ёйган авжи баҳор кунларига тўғри келди. Кўҳна анъаналар йўлини тутиб, айни Кўҳак тепалигига етган замон наъракор тулпор — автобусдан тушиб, Самарқанди фирдавсмонанднинг азалий мафтункор жамолини кўргани ошиқдик. Ана, мислсиз сиру синоатга ошно шаҳар! Бундай фурсатда ижодкор мардумнинг инжиқ руҳида эски бир дард сурон кўтариб қолади ва у қиёссиз мўъжизага муносиб қиёс излаш

САМАРҚАНДДА

ОСМОҲ

БОМЎРА

ташвишига тушади. Йўқ, бундай фурсатда қиёс ва ташбеҳ деганингиз табиий завқ туйғусидан беихтиёр туғилаверади. Шаҳар теграсини қуршаган боғлар, айниқса, эътиборимизни тортди. Шоир дўстимизнинг “Ташбеҳга ҳолим булдурур, ўзга қиёс йўқ” деган сатри хотирга келдию кўп ўйлаб ўтирмай, “яшил белбоғли шаҳар” деган ўхшатишни тасаввурга муҳрлаб қўяқолдик. Қиёс ҳақиқатни англаш воситаси бўлгани туфайли ҳикоямизни ҳам шу боғлар тарихидан бошлашга жазм этдик.

Боғлар Самарқанд туманига тегишли. Боғнинг таърифини, табиийки, боғбондан ошириб айтмоқ мушкул. Шу боис туман ҳокими, таъбир жоиз бўлса, бу боғларнинг бош боғбони Раҳима опа Ҳакимова ҳузурига йўл олдик.

— Биласиз, қадим-қадимдан Самарқанд шаҳрининг теварак-атрофидаги қасаба ва ташқарисидан боғ-роғлар билан қопланган,— дея гап бошладилар опа.— Айниқса, Соҳибқирон Амир Темур ҳукмронлик қилган замонда доруссалтанат — Самарқанд мисли кўрилмагн даражада обод ва фаровон бир гўшага айланган. Темур ва темурийлар даврида шаҳар ичқариси ва ташқарисидан ўндан зиёд боғ барпо этилган. Тарихдан маълум, халқимиз азалдан ота-боболар аънанасига юксак эътибор билан қарайди ва имкон қадар уларни ривожлантиришга ҳаракат қилади. Ватанимиз истиқлолга юз тутгач, халқнинг дилида аънаналар, қадриятлар руҳи қайта тирилди. Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг буюк ажодларимиз, қутлуг аъна ва қадриятларимизни эъозлашга қаратилган сиёсати туманимиз аҳлининг ҳам ғайратини жўштириб юборди. Биз Самарқанд шаҳри теварагидаги Соҳибқирон боғларини тиклашга қарор қилдик. Президентимиз Самарқандда бўлганларида туман аҳлининг бу ниятини қўллаб-қувватладилар, зарур маслаҳатлар бердилар.

Кўзингиз тушгандир, Самарқанд шаҳрига кираверишда Амир Темур боғларининг туманимиз ҳудудлари бўйлаб жойлашуви акс эттирилган рамзий харита ўрнатилган.

Опанинг гапларини тинглар эканмиз,

беихтиёр хаёлга чўмамиз. Амир Темур боғларининг қайтадан самога бўй чўзаётгани Ватанимизда миллий давлатчилик асослари, Соҳибқирон ва бошқа буюк донишманд боболаримиз тажрибалари, орзу-хавасларига монанд тарзда тикланаётганидан нишона эмасми?

— Шарқда боғ яратишнинг ўзига хос аънаналари бўлган,— дея давом этадилар опа.— Аввало, дарахт экиладиган жой, майдон, у ернинг ҳавоси, шамол ва сув йўли эътиборга олинган. Шу боис аксари боғлар сарбаланд ва хушхаво манзилларда барпо этилган. Уларнинг саҳнида ёзлик ҳордиқ чиқарар кўшк ва шийпончалар бино қилинган. Туманимиз ҳудудида қад ростлаётган боғлар мисолида ҳам ана шу хусусиятларни кўриш мумкин.

— Самарқанд — Амир Темур ва барча темурийларга хос аънаналар азалдан камол топиб келган юрт. Сизнингча, туман микёсида кечаётган ислоҳотларда темурий руҳ, темурий шижоат қай тарзда кўзга ташланмоқда?— дея дабдурустдан савол ташлаймиз.

— Аслида, мамлакатимизнинг ҳар бир фуқароси, демакки, барчамиз — темуриймиз. Ватанимизда темурий шижоат билан барчага намуна бўлган, юртдошларимиз қалбида буюк боболаримиз аъналарига садоқатни қайта жонлантирган инсон Президентимиз Ислоҳ Каримовдир. У киши халқимизни қудратли империя истибодидан халос этиш ва мустақил тараққиёт сари бошлаш каби ғоят масъулиятли ишда ташаббускор бўлдилар. Эски жамиятни ислоҳ этиб, янги муносабатларни қарор топтириш, бир сўз билан айтганда, бугунги замонавий тараққиёт талабларига жавоб берадиган дунёвий ўзбек давлатини барпо этиш, шубҳасиз, юртбошимизнинг номи билан боғлиқ. Бинобарин, мамлакатимизда темурий аъналарнинг давомчиси, аввало, у кишидир.

Таъкидлаш жоизки, Президентимиз юритаётган сиёсатга мос тарзда, ислоҳотлар стратегиясига мувофиқ ҳолда темурий аъналар бугун мамлакатимизнинг ҳамма ерида янгича шакл ва маз-

мунда давом этмоқда. Энди айнан бизнинг туманимиз мисолида фикр юритадиган бўлсак, гапингиз тўғри, теурий анъаналар чўғи аҳли Самарқанд қалбида асло сўнган эмас. Бунинг боиси — туманимиз Соҳибқирон бобомиз пойтахт тутган муборак шаҳарга — Самарқандга туташ экани ва ул зотнинг руҳи поклари бизга мудом мададкор бўлиб турганидир.

Тарихдан маълум, буюк жаҳонгир замонида Самарқанд теварагидаги қишлоқларда аҳли ҳунар, аҳли тижорат, аҳли зироат жам бўлиб яшаган. Бу анъана то бугунги кунга қадар яшаб келмоқда. Туманимиз аҳолиси шаҳар ҳунармандчилиги, тижорат ва меъморлиги ривожига муносиб ҳисса қўшиб келмоқда.

Амир Темур буюк ислохотчи эдилар. У кишининг бу борадаги тажрибаси мамлакатимизда кечаётган ўзгаришлар жараёнида акс этмоқда. Табиийки, бизнинг туманимиз ҳам бу жараён ичида ўзига

хос суръат билан бормоқда. Таъкидламоқ керакки, айна шу ислохотлар шарофатидан бугунги кунга қадар туман аҳолисининг 99,9 фоизи газ билан, 99,8 фоизи чучук сув билан таъминланган. Ўзингизга маълум, Президентимиз мустақилликнинг илк кунлариданоқ тинчлик, барқарорлик, аҳиллик каби омилларга гоят зўр эътибор бердилар. Амир Темур бобомиз ҳам бу масалани муваффақиятлар омили деб билганлар. Самарқанд туманида 19 миллатга мансуб 220 мингдан зиёд халқ истиқомат қилади. Аҳиллик, ҳамжиҳатлик, биродарлик туфайли одамларнинг турмуши файзли, топган-тутганига барака кирмоқда.

Туманда 216 дан зиёд кичик корхона, 59 дан ортиқ деҳқон-фермер хўжалиги фаолият кўрсатмоқда. Буларнинг барчаси — истиқлол самараси.

Кейинги йилларда туманда ободонлаштириш, қурилиш-меъморлик ишлари ҳам жонланди. Чунончи, “Гулобод”

Туман марказида фашизмга қарши урушда ишгирок этганлар шарафига барпо этилган обида.

кўрғонида фашизмга қарши урушда ҳалок бўлганлар хотирасига ёдгорлик барпо этилди. Халқимиз унга мос ном топиб, “Тожмахал” деб атаи бошлади. Бу ҳам, эҳтимол, теурий аъналарга иштиёқнинг зўрлигидан нишонадир. “Ғалабининг 50 йиллиги” жамоа хўжалиги ҳудудида лицей биноси қад кўтармоқда...

— **Туманда замонабоп янги аъналар ҳам шаклланаётган бўлса керак?**

— Янги аъна, менимча, аввало инсонлараро муносабатнинг ўзгаргани, меҳр-оқибатнинг кучайганидир. Асосий масала — ана шу. Бугунги кунда одамлар анча серғайрат, ишчан бўлиб қолган. Ишга муносабат яхшими, бас, турмуш ҳам, ўзаро муносабатлар ҳам дуруст бўлади. Умуман, мамлакатимиз истиқлолидан сўнг инсонни ижтимоий муҳофаза этиш, унинг ҳис-туйғуларини қадрлаш сиёсий мақомда ҳам катта аҳамият касб этди.

Соғлом авлодни тарбиялаш, ёшларни камол топтириш борасида йўлга қўйилган бир янги аънанани тилга олай. Ҳар йили мактабларда ўқиш мавсуми тугагач, 1 июнь — Болаларни ҳимоя этиш кунинда болалар байрамини ўтказа бошладик. Туман марказидаги энг баҳаво тепаликка барча мактаб ўқувчиларидан вакиллар таклиф этилади. Республика, вилоят миқёсидаги таниқли санъаткорлар уларга атаб томошалар кўрсатади. Ўйин-кулги бўлади, лаззатли таомлар тортилади.

Яна бир янгилик — мактабларни таъмирлаш борасида. Биласиз, ёз келиши билан бу масала жиддий муаммога айланади: ҳали бўёқ, ҳали цемент йўқ ва ҳоказо. Биз туман халқ таълими бўлими қошида махсус дўкон очганмиз. У мактаблар таъмири учун зарур бўладиган барча ашёларни вақтида арзон баҳода етказиб беради. Халқ таълими ходимлари ортиқча югур-югурлардан анча холи бўлиб қолдилар.

Иқтисодиётда, ишлаб чиқаришда ҳам янги муносабатлар бўй кўрсата бошлади. Бу, аввало, мулкка эгалик ҳиссининг ортганида ёрқин намоён бўлади. Мулкдорлик яхши-да, кишида тадбиркор-

ликни оширади. Туманимиздаги айрим хусусий корхоналарда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар истеъмолчилар эътиборини торта бошлади.

Опанинг ҳузуридан чиқиб, туман билан танишишни давом эттиришга қарор қилдик. Туман ҳокимлиги биноси олдидаги гулзор суратқашимиз Рихситилла Нуриноевни мафтун этиб кўйди. У киши ранго-ранг гулларни қайта-қайта суратга ола бошлади.

— Қаранг,— дея гап бошлади Рихситилла ака завқини яширолмай, — аёл кишининг раҳбарлиги сезилиб турибди-да! Ҳаммаёқ ораста, шинам, хушчиroy!

Рихситилла аканинг гапи бежиз эмас эди. Туманнинг қайси бир кўчасидан ўтмайлик, мудом ана шундай ораста манзарани кўрдик.

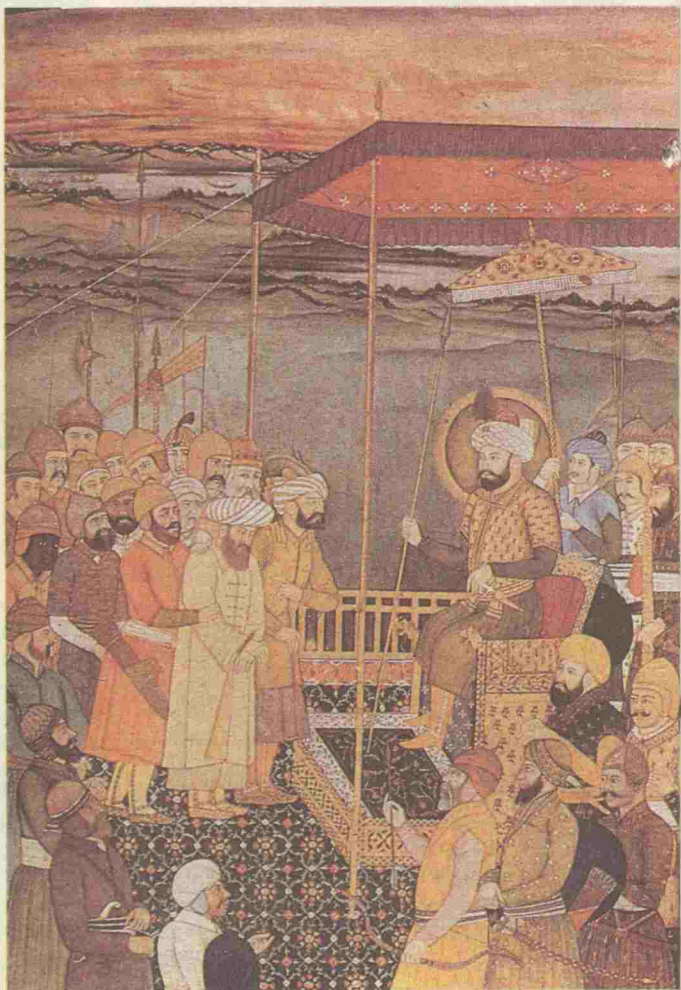
Туманнинг Зарафшон тизма тоғларига тутшиб кетган боғлари дафъатан чексиз-чегарасиздек туюлади кишига. Бу ердаги дарахтларнинг сон-саногии бормикан, деган хаёлга борасиз. Аммо одамлар билан муомала-муносабат қилиб кўргач, бу яшил салтанатнинг ҳукмдорлари ҳар бир дарахтнинг сир-асроридан бохабар эканига ишонч ҳосил қиласиз.

Дарвоқе, одамлар ҳақида. Туман кўчаларида бекорчи одам кўзга ташланмайди. Ҳамма иш билан банд. Айниқса, иморат қуришда самарқандликлардан ўрганса арзир экан.

Сафар давомида Соҳибқирон Амир Темури бобомиз номи такрор ва такрор ёд этилди. Зеро, бу ердаги ҳаёт, янгилашиш фақат теурий мезонлар билан ёндашишга арзийдигандек эди назаримизда.

Боғлар оғушидаги бир тепаликка чиққан маҳал беихтиёр кўкка термулдим: осмон бағоят мовий ва кўркам! Эҳтимол, ҳамма жойда ҳам бир хилдир, аммо Самарқанд осмонининг шаффоф ва тиниқ суратига тараф йўқ эди. Қайтиб келганимиздан буён самога қайта-қайта назар ташлайман: мовий, бегубор. Ва шу онда хаёлни бир ўй кесиб ўтади: Самарқандда осмон бошқача!

Полвон ОТАБЕК

Соҳибқирон Амир Темурнинг муборак сиймоси асарлари олам аҳлини қизиқтириб келади. Шарқ ва Ғарб мусаввирлари турли даврларда буюк жаҳонгирнинг суратини узича тасвирлаб, портретлар яратдилар. Собиқ СССР замонида рус олим Герасимов Соҳибқироннинг бош чаноғи асосида ул зотнинг қиёфасини акс эттиришга уришиб қурди. Аммо ҳукмрон спёсий-мафкуравий қарашлар таъсири ва тарих ҳақиқатига ҳолис ёндашмаслик оқибатида бу хил сайёҳаракатларнинг барчаси кутилган натижани бермади — Амир Темурнинг ҳақиқий қиёфаси сирлигича қолаверди. Ватанимиз истиқлолга эришиб, Соҳибқироннинг бугунги бахтиёр авлоди буюк аجدдлари ҳақида эмин-эркин уйлаш ва гапирини имконига эга бўлгач, суз соза, қалам тасвирга тушиди, дилдаги тугунлар очилди. Халқ эҳтироми рамзи улароқ, мусаввир Малик Набиев қаламидан буюк шижоат соҳибининг тарихий асосли портрети яралди. Бу асарнинг ранглари истиқлол нуридан, чизиқлари озодлик шукухидан нур олди. Амир Темур сиймоси тахминий чизилган бошқа суратлар билан солиштирганда бу ҳолни янада тераф ҳис этмоқ мумкин...

Бу — болаликдан қолган олис хотира...

Эйтинги сирфда ёқиб юрган кезларимда шегр қоралай бошладим. Аммо буни ҳаммадан сир тутиардим. Бир куни сирим ошқор бўлди — менда китобга, ҳусусан, шегрдаги мезр уйғотган адабий ёқибуғиси Сувуҳа холам (Оллоҳ 4 кишига раҳмат қилсин) эйтининики пайғами остига яшириб юрганлиги — буқламан қозғаларни топиб олиб, бу нима бўлса экан дегандай кўздан кечириб туғраники кўриб, ётирган жойимда қотиб қолдим. "Буни ўзинг ездикми?" деб сўради холам. Мен лол-лал дегандай ерга қарадим. Савол она такрорланди. Холам аҳволимни тушуғни шеклими, оқиста жимлайди. Сўзи бошимга эгилиб, нима ўчундир "Шоир Олтой!" дег сўзгами сизади. Мен ҳамон нима қилишни билмасдим. Холам қўлидаги қозғалардан бириги кўрсатиб: "Лекин мана бунақа шегрлар езма", деди жиддий равишда. Мен қайси шегр экан, деганга қозғга тикилдим. Тўри Мирга бағишлангани экан. Ўндан мана бу сатрлар эсимда қолган:

Тўри Мир умбази бор
Сатарқанд ғрғасида,
Ўнда Амир Мемур ётар
Болалари ғрғасида...

Буни қша шегр нақадар жўд, ибтидоий бўлиб туғлади. Аммо қша пайтларда... Мен ўнда Амир Мемур ҳақида езиш нўжикли эмаслигини ҳам билмас эдим. Икк шегрларим Сатарқанд, Рижистон, Шоғуғинда ҳақида эди. Мен сўрамага нили ўчунми, холам ҳам "Бунақа шегрлар езма", деди-ю, бироқ саба-

Хуршид ДАВРОН

"Менки, Мамур...

Кўнсе

Мемур..."

Кўпгина машхур шахслар тақдирини қаламга олган буюк олмон адиби Стефан Цвейг қахрамонларидан бири ҳақида бундай ҳикоя қилади: "Унинг ҳаёти тафсили ва умри жумбоғининг таҳлили нечоғлиқ кўп бўлмасин, шунчалик чигал ҳамдир: уни гоҳ қаттол, гоҳ фаришта қилиб тасвирлайдилар. Энг қизиги, бу инсон қиёфасига хос тасвирдаги турли-туманлик тарихий маълумотлар тақчиллигидан эмас, аксинча, уларнинг ҳаддан зиёд мўл экани билан изоҳланади. Ўтган узоқ вақт мобайнида янгидан-янги кишилар бу шахсни ё қоралаб, ё оқлаб қоғоз тўлдирган — сақланиб қолган ҳужжатлар, солномалар, мактублару ахборотлар сони беҳисобдир... Бу шахс ҳаётидаги биргина воқеа мисолида гувоҳ ва муаллифлар турли хулосалар чиқарганини кўриб ҳайратга тушасиз. Бирорта тарихий ҳужжатга асосланган "Ҳа" бошқа бир тарихий ҳужжатдаги "Йўқ" билан рад этилади, ҳар бир айбномага албатта оқлов қарама-қарши турганини кўрасиз. Боз устига, тарихий маълумотлардаги чалкашликка муайян сиёсий мойиллик ёки миллий ватанпарварлик туйғуларига йўғрилган баҳолар ҳам қўшилади ва бундан қарама-қаршилиқ ортса ордидики, асло камаймайди. Инсон табиати ўзи шунақа бўлса на илож? Биз бир-бири билан баҳсга киришган ҳар икки одам, икки гоё ёки икки дунёқараш қаршисида қолганимизда албатта бир тарафга ўтамиз. Бир тарафни ҳақ, иккинчи томонни ноҳақ ҳисоблаймиз, бир томонни қоралаб, қарши тарафни олқишлаймиз".

Ҳар гал ушбу сатрларни ўқисам, онгимда

ялт этиб Амир Темур сиймоси гавдаланади, унинг кечмиши ҳақида сўз юритилган битикларни, солномаларни эслайман, уларнинг нечоғлиқ қарама-қарши эканини кўриб ҳайратга тушаман.

Амир Темур таваллуди, ҳаёти ва фаолияти, ҳарбий салоҳияти ва жаҳонгирлик юришлари ҳақидаги ривоятларнинг хилма-хиллиги боис, Шарку Фарб муаррихларининг ул зотнинг тарих саҳнасига чиқиши, умумжаҳон тараққиёти ва маданиятида тутган ўрни ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳам зиддиятлидир. Аммо бу қарама-қарши фикр-мулоҳазаларнинг ҳар бири тарихий ҳақиқатни тўғри англаш учун хизмат қилади. Аниқроғи, зиддиятда тарихий ҳақиқат мавжудлигини англатади.

Буюк араб файласуфи ва муаррихи Валиуддин ибн Халдун Дамашқда Амир Темур билан бўлган учрашувидан сўнг ҳайратланиб бундай ёзган: "Темур уларнинг (туркларнинг) энг кучли ва буюк подшоҳларидандир... У ўта ақлли, билимдон, кўп баҳслашадиган, билса ҳам, билмаса ҳам, сўзида қаттиқ турадиган кишидир".

Амир Темурнинг саркардалик салоҳияти ҳақида усмонли туркларнинг XX асрдаги буюк вакили Мустафо Камол Отатурк бундай деган экан: "Менимча, жаҳонда ўтган саркардаларнинг энг улуғи Амир Темурдир. Ул зот ҳеч қачон бирор урушни кўр-кўрона, фақат ҳарбий омадга ишониб бошламаган. У ҳар бир ҳарбий юришга жиддий, пухта, аниқ ҳисоб-китоб асосида узоқ йиллар давомида ҳозирлик кўрган.

бини айтмади... Сабабини мана энди тушуниб етдим. Холан ва омаднинг надарни бузруқвори, бовом Вафозҳра Махсум Петербургда таҳсил олмак, даврининг таърифати кишиларидан бўлмак экан. Бовом ҳам кўп зиешлар қатори 30-йилларда қайтаюна учраган, буфин Лаълофат биби, хола ва тозаларин кўндан-кўн азобларга дугор бўлмак. Олис аждоқимиз бўлиши нуборак зот — нақшбандия тарихати нешволаридан бири, Мирзо Бобур ва шайбоний султонларга кирлик қилган Махсуми Аъзам ҳазратлари ҳақида ҳам мана энди биланман...

Субуҳда холам кўшимга қайтариб берган машқлариники эна абвали ҳоёшига — эътиқотнинг нафиси осмага яширдим. Шу-ш, холам ҳар замон-ҳар замонда "Ҳа, шоир Олтой!" дег эркалайдиган бўлди. Ўиллар ўтиб, шогрий китобларин чекиб, озми-кўнми энч юрғина тариқла бошлаганинда ҳам "Шоир Олтой" деб айтгани канда қилмади. Адашмасан, холам "Олтой" қадим турк давлатларидан бириники номи эканини, аширманни йилларда эса шу номи тағалмас қилиб шогрлар битган, сўмига қатороғина учраган шоир ўтиганини яхши билан.

Ўшанда холам Тўри Мирза башилламан "шогр"ники езулиши сабабини сўрагудек бўлса, тушуништириб бера олармидим-ёқини — бир нарса дейиши қайин. Лекин бир нарса аниқ: Соҳибқирон бовомиз ноиники ед эътиқот тақиқланган ҳиша замонда ҳам галқу кишини унутмаган эди. Самарқанд ҳавоси бу буюк инсонга бўлмак меҳр-муҳаббат билан тўғилган эди. Мен ана шу ҳаводан нафас олиб есдим.

Ҳаттоқ шу ҳаводан нафас олмак...

М.Ҳ.А.М.И.Ф.

Масалан, у Боязид Йилдирим билан унинг вассаллари ўртасига ихтилоф солиб, Анқара жангида қозонган ғалабасини олдиндан таъминлаган эди. У ғалабага ақли билан эришди”.

Мажор Ҳерман Вамбери ҳам Турон султони даҳосига нечоғлиқ мафтун эканини асло яширмайди: “Амир Темурни Чингиз ила бир сафга қўйиб, уни ваҳший, золим, қароқчи деб атаган кишиларнинг фикрлари икки бор хатодир. У, аввало, Осиё саркардаси эди. У ғолиб аскарлари ва қуролларидан замонасининг таомилча фойдаланган. Унинг фаолияти, хусусан, душманлари тарафидан гуноҳ ҳисобланган ишлари ва урушлари, теранроқ қаралса, доимо бирор жиноятга сазо тарзида рўй берган. Жазо шафқатсиз, лекин адолатли бўлган... Осиёнинг ярмини титратиб турган, пойтахтида кимнеча шоҳлик хонадонларини яқсон қилган бу зот ўз сиёсий аҳдларини жуда содда иборалар билан бошлар эди: “Мен, тангрининг кули Темур, шуни айтаманки...”

Тарихий солномалардан даҳшатли бир нақлни ўқиганман. Унга асос бўлган воқеа мўғул қўшини забт этган навбатдаги шаҳар гувиллаб ёнаётган, қурбонлар оху фарёди кўкка ўрлаган, Чингизхон қароргоҳида камонбозлик машқи билан машғул бўлган бир пайтда содир бўлган.

...Олтмиш олти ёшни қоралаган Чингизхон қаерда бўлмасин, камонбозлик машқини канда қилмас, қариб-қовжираб бораётганига қарамасдан ҳамон мўлжалга беҳато урар эди. Ҳар гал отган ўқи нишонга тегар экан, хондан кўра унинг машқини кузатиб турган амиру умаролар кўпроқ мароқланардилар.

Чингизхон тўсатдан камонини пастга тушириб, амиру умароларга ўғирилди. Хон уларга бир зум диққат билан тикилиб турди-да, чодир айвонидигиларга яқинлашди. Сўнг қисик кўзларини Хурсон забтидан сўнг шаҳзода Тўлуй билан қароргоҳга келган Қозий Ваҳиддин Фушанжийга қадаб, сўради:

— Қани, айт-чи, ўлимимдан сўнг одамлар мени эслашадими?

Ранги бўздек оқариб кетган Фушан-

жий бир лаҳза нима дейишини билмай саросимага тушди-ю, кейин ҳаяжонини босиб олди ва салладор бошини эгган кўйи гап очди:

— Агар ҳазрати хоқон бир қошиқ қонимдан кечсалар, мен бу ҳақда сўз айтмай...

— Кечдим, гапир!

— Ҳазрати хоқон, ўлган одамнинг номи тирик одамлар бор жойда эсланади,— дея гап бошлади Фушанжий.— Навкарларингиз қиличи жабридан сизнинг номингизни эслайдиган одам қолармикан? Бу қон дарёсида тирик одамлар била баробар аларнинг хотираси ҳам чўкаётир-ку!

Фушанжийнинг сўнгги сўзи оғзида қолди — Чингизхон кўлидаги камон ва ўқни жаҳл билан четга улоқтирди-да, белидаги қиличига қўл узатди. Аммо бир дам ёнаётган шаҳарга қараб турдию сўнг кескин ўғирилиб, Фушанжийни еб қўйгудай, кўзларидан даҳшатли ўт чақнаб, вишиллади:

— Шу пайтгача мен сени фаросатли ва оқил киши деб билардим. Аммо бу айтган сўзларингдан англадимки, хато ўйлабман. Ҳа, ғирт нодон экансан! Шуни билгинки, навкарларимнинг қиличлари тўкилган қонлар билан менинг номимни абадийат дафтарига битмоқдалар. Бу қиличлардан омон қолган вилояту мамлакатлар одамлари мени ҳеч қачон унутмаслар! Ўлганимдан сўнг минг йиллар ўтгач ҳам уларнинг авлодлари менинг номимни кўрқув билан эслагайлар...

Гиббонс ёзганидек, “авлодлар ёди ва эъзозиде яшаб қолишни орзу қилган” Амир Темур бу улуғ ният қон тўкиш эвазига эмас, олижаноблик ва яратувчилик воситасида амалга ошажанини теран англади. Шу сабаб у Оқсарой деворига “Мин шакка фи валоятино ва кароматино фанзур ило иморатино”, яъни: агар кудратимиз ва кароматимизга шубҳа қилсанг, шак келтирсанг, биз тиклаган иморатга боққил, деган сўзларни нақшлатди ва пири комили бўлмиш шайхулисом Зайнуддин Абубакр Таёбодийнинг “Мамлакат куфр билан туриши мумкин, лекин зулм бор ерда туролмайди” деган ҳикматиға бир умр қаттиқ амал қилди.

Тарихий манбалардан ҳам маълумки, Амир Темур қўл остидаги амалдорлардан ҳар қандай шароитда ҳам қонун ва адолат мезонида иш кўришни талаб қилган. Қамчи ва таёқ ишлатишни қатъиян тақиқлаб, буни бажармаганларни ўлимга ҳукм этган. “Қамчи ва таёқдан обрў топган одам ҳукмдор бўлишга арзимаиди”, дея такрорлашни хуш кўрган Соҳибқирон.

Дмитрий Лагофет “Бухоро тоғлари ва текисликларида” асарида қахрамони тилидан бундай сўзларни айтади: “У (Темур) ярим дунёни забт этди. Оврүполиқ муаррихлар ваҳший, жоҳил деб тасвирлаган бу зот аслида бундай эмас эди. Оврүполиқлар Темурнинг Ўрта Осиёда давлат арбоби сифатидаги фаолияти билан умуман танишмасдан, унинг ҳокимлигини ўта адолатсизлик билан тасвирлаганлар... Ахир, у халқини тараққиётнинг юқори босқичига олиб чиққан, даврининг ўта маданиятли вакили эди... Оврүпо конституция ҳақида оддий тушунчага ҳам эга бўлмаган кезларда ана шу “ваҳший”нинг давлатида конституциявий қонунлар мажмуаси — тузуқлар мавжуд бўлган ва амалда қўлланилган... Жангдан сўнг қўлга олинган ўлжаларнинг энг қимматбахоси ва қадрлиси — мусаввирлар ва олимлар деб ҳисоблаган одамни ваҳший дейиш мумкинми?! У дунёда биринчи бўлиб хат-хабар етказишни — почта хизматиини йўлга қўйган. Жангда асов ва қўрқмас бу одам бош эгиб келган душманларига нисбатан кечиримли, шафқатли бўлган. Унинг қўшини мукамал ҳарбий тузилишга эга бўлиб, ўша даврда дунёда энг кучли эди”.

“Темур жаҳонни забт этган энг машҳур фотихлардан биридир,— деб айтади Жюль Верн қахрамонларидан бири.— Агар қўли остидаги иқлимларни жам этгудек бўлсак, унга тенг келадиган ҳоқон бўлган эмас. Бутун қитъа унинг юришлари саҳнасига айланган эди. У биз билган Гензерик, Шекспир, Байрон, Вальтер Скотт, Талейранлар каби оқсоқ эди. Аммо унинг чўлоқ оёғи ҳарбий юришларида ҳечам панд берган эмас”.

Тарихий ва бадиий асарларда Амир Темурга баҳо берилган бундай ўринлар

жуда кўп. Муаллифларнинг айримлари Соҳибқиронни ҳаддан зиёд мақтаса, баъзилари бу борада меъёрни сақлашга имкон қадар уринган, бошқалари Турон султони номига фақат таъна ва маломат тошларини ёғдирган. Қизиғи шундаки, уни энг қора бўёқлару сўзлар билан тасвирлаган айрим муаррихлар, жаҳонгирнинг буюклиги олдида ожиз қолиб, уни ўз миллатларига мансуб киши тарзида кўрсатишдан ҳам қайтмаган. Чунончи, арман муаррихи Хачатур Жугаеци “Форс тарихи” асарининг тўққизинчи бобида ул зотга нисбатан бундай маълумотларни тикиштиради: «У Катта Арманистоннинг Масис тоғига яқин Каговит вилоятида жойлашган Сартандан келиб чиққан».

Бошқа бир арман муаррихи Товма Мецопеци ҳам “Темур ва унинг авлодлари” китобида айнан ана шу даъвоини такрорлайди.

Хуллас, буюк Соҳибқирон ҳақидаги бундай зиддиятли мулоҳазаларни ўплаб қайд этиш мумкин.

Бундан юз йилча бурун — 1898 йилда Санкт-Петербургда чоп этилган “Икки тўлқин” асарининг Амир Темурга бағишланган иккинчи китобида Владимир Череванский бундай сўзларни битган эди: “Бўлажак ҳаммерлар, шлоссерлар, гибонлар ва нуфузли тарихнависларнинг гултожи бўлмиш олимлар ҳам Темур ҳақидаги қарашларни тартибга солажагини башорат қилишга асос йўқ”. Ўтган юз йиллик вақт бу фикрнинг тўғрилигини исботлади. Юз йилдан кейин ҳам бу сўзлар яна такрорланса ажаб эмас.

Нима бўлганда ҳам, энг аввало, биз — буюк Соҳибқирон авлодлари машҳури жаҳон ватандошимизнинг мураккаб шахсияти ва беқиёс фаолияти хусусида ўзимизнинг холис ва одил фикримизга, нуқтаи назаримизга эга бўлишимиз лозим. Буни биздан янги давр — истиклол даври, миллий тикланиш ва ўзликни англаш замони талаб қилмоқда.

* * *

Амир Темур туркий ҳисобга қўра, сичқон йилида, ҳижрий 736 йил шаъбон ойи-

нинг 25 куни — сешанбада, мелодий 1336 йилнинг 9 апрелида Қашқадарё воҳасидаги Кеш мавзесида оламга келди. Унинг отаси барлос уруғи амирларидан Муҳаммад Тарағай, онаси, ривоятга кўра, Бухоро садрлари хонадонига мансуб Такина Хотун эди. Унинг амакиси Ҳожи Барлос ҳам нуфузли амирлардан бўлиб, ўша пайтда гарбий вилоятларни қамраб олган Чигатой улуси тахтининг хизматчиси эди.

Амир Темур мансуб бўлган барлос уруғи қадимий турк қавмларидан бўлиб, кўҳна луғатларнинг бирида ёзилишича, "барлос" калимаси "бургут" маъносини англатган. "Темурнома" муаллифининг ёзишича, "барлос деб қиличини қинга солмагани айтурлар". Кўҳна асотирлару бир талай тадқиқотчиларнинг "турк" калимасини қиличли одам маъносига шарҳлаганини эътиборга олсак, барлосларнинг туркий қавмга мансублиги яна бир қарра ойдинлашади. XVI асрда яшаган муаррих Рашидиддин Фазлуллоҳ Қазвиний "Жомеут-таворих" асарида туркий уруғлар хусусида сўз юритиб, бундай ёзади: "Ҳозирги вақтда кўпгина уруғлар ўзини насабдор ва улуг эканини кўрсатиш учун Чингиз ва унинг уруғи мўғул бўлганига қараб, ўзини мўғуллардан қилиб кўрсатадилар. Жалойир, тотор, уйрот, унгут, кераит, найман, тангут каби қабилалар ҳам, қадимги вақтда мўғулларни тан олмаганига қарамасдан, қайсидир омилларга асосланиб ўзини мўғулларданмиз, дейди. Ҳолбуки, қадимги замонларда мўғулларнинг ўзи ҳам чўлларда яшовчи туркий халқларнинг бир бўлаги бўлган, холос". Бу мулоҳаза барлос уруғига ҳам бевосита тегишлидир.

Туркий халқларнинг насл-насаби, келиб чиқиши ҳақида фикр юритган улуг боболаримиз Абдулғозий ("Шажараи турк", "Шажараи тарокима"), Мирзо Улугбек ("Тарихи арбаъи улус") асарларида мўғулларнинг туркий қавмга мансублиги хусусидаги қайдларга эътибор берайлик. Ҳар икки муаллиф ҳам мўғуллар Абу Турк авлодидан эканини бир неча бор таъкидлайди. Кейинги мутафаккирлардан Ҳасан Ато Абуший "Туркий қавмлар та-

рихи" асарида бундай ёзади: "Шарқ то-рихлари манғул қавмини Тотор исмли шахс ила бир туғишгон Мўғул бир (Абу Турк наслидан бўлмиш) Олинчахон наслидин келмиш, демишлар. Аммо сўнгги уруғ, булғор-можорлар ва усмонли турклар каби, икки турли қавм орасиндин ҳосил ўлмишдир, дейдилар". Ушбу сўнгги фикрга таяниб айтиш мумкинки, мўғуллар аслан туркий уруғдир, аммо кейинги асрларда уларнинг таркибига Чин сарҳадида яшовчи халқларнинг келиб қўшиливи, Чингиз салтанатининг емирилишидан кейин бошланган таназул оқибатида манжурлар таъсирининг кучайиши мўғулларнинг туркийликдан узоқлашуви-ни тезлаштирган. Бу ҳолнинг кейинчалик рўй берганини билмаган ёки тан олмаган оврүполик олимларнинг саъй-ҳаракати билан мўғуллар ва туркийларни бир-бири билан қондош бўлмаган халқлар деб кўрсатиш тамойили кучайди.

Тарихдан маълумки, бугунги Мўғулистон ҳудуди қадимги замонларда туркий уруғлар шаклланган, кейинчалик илк туркий давлатлар — турк қоғонотлари ҳукмронлик қилган ҳудудда жойлашган.

Яна бир гап. Қадимда туркийлар бошқа халқлардан аввалроқ темирни эритиш, уни қайта ишлаш сирини эгаллаган ва шу боис "темирчилар" деган ном олган. Агар Чингизхоннинг тахтга чиқишдан олдинги исми "Темучин", яъни темирчи бўлганини эътиборга олсак, у асос солган салтанатда қадимий туркий одат ва маросимлар амалда бўлганини назардан қочирмасак, фикримиз янада ойдинлашади.

Хуллас, бу фикр-мулоҳазаларга диққатни тортишдан кўзланган мақсад оврүполик олимларнинг тарих илмига Амир Темурнинг мўғул қавмига мансублиги ҳақидаги чўпчакни тадбиқ этиб, аксинча, Чингизнинг туркий қавмга мансублиги ҳақидаги тарихий далилларга кўпроқ эътибор бермагани ва бу — ҳақиқатга зид эканини айтишдир. Бу мулоҳаза янгилик эмас, уни жаҳондаги талайгина олимлар ҳам таъкидлагани яхши маълумдир.

Амир Темур дунёга келган йилда Чига-

той улуси тахтида — Чангшихон; усмонли турклар тахтида давлат асосчиси Усмоннинг ўгли — Ўрхон; Қорақурумдаги Чингизхоннинг олий тахтида — Туған Темур; Эрондаги мўғуллар — хулакулар тахтида — Арпахон; Русиянинг жануби ва Сибирианинг ғарбини қамраган Олтин Ўрда тахтида — Ўзбекхон; Қипчоқ даштидаги Оқ Ўрда тахтида — Муборакхўжа; Жанубий Эрондаги музаффарийлар давлати тахтида — Муборизиддин Муҳаммад; Ироқ, Курдистон ва Озарбойжонни ўз ичига олган янги салтанат — Жалоирлар давлати тахтида сулоланинг биринчи ҳукмдори — Тохиддин Ҳасан Бузург; Дехли султонлари тахтида — Фиёсиддин Муҳаммадшоҳ Иккинчи; Қоҳирадаги халифалик тахтида — халифа ал-Мустақфий; Миср ва Суриядаги мамлуклар давлати тахтида — Ан-Носир Носириддин Муҳаммад; Сейистондаги саффорийлар тахтида — Қутбиддин Муҳаммад; шаклланиш жараёнидаги Рус давлатининг рамзий марказига айланаётган Москва князлиги тахтида — Иван Калита; тарихда “юз йиллик уруш” деб номланган ўзаро жангу жадалга тайёргарлик кўраётган Франция тахтида — Филипп Олтинчи Валуа; Англия тахтида Эдуард Учинчи ўтирарди.

Амир Темур болалигиданоқ барлос уруғи анъаналари руҳида тарбияланди, унинг табиати ўша давр жанговарлиги иклимида шаклланди: бўлажак жангларга тайёрланиб, жисмоний машқлар билан шуғулланиб, ўзини чиниқтирди; отда юриш, қилич чопиш, найзабозлик, камончилик санъатини пухта эгаллади. Амир Темур ҳақида ёзган кўп муаррихлар ул зот отни бағоят қадрлаганини, бу меҳр болалиқдан хос бўлганини қайд этадилар.

Ривоятларга кўра, Темур етти ёшида мактабга боради, кунт билан сабоқ олади. Тўққиз ёшида, сабоқдан бўш пайтларида, болаларни икки гуруҳга бўлиб, ҳар хил ўйинлар уюштиради. Икки ўртада низо чиқиб қолса, ҳакамлик қилади. Ун икки ёшга етганида кўнглида катта умидлар куртакланади: келажақда улўғ бир инсон бўлиб вояга етмоғини тасаввур эта бошлайди. Бу буюк хаёл унга вазминлик

ва жиддийлик бахш этади. Отаси Муҳаммад Тарағайнинг саркарда аждодлар жасоратини хотирлатувчи ҳикоялари парчаланиб ётган Туркистонни келажақда ягона давлат туғи остида бирлаштира олган буюк фаолият эгаси Амир Темурнинг онгида чуқур из қолдиргани шак-шубҳасиздир.

* * *

“Зафарномаи Соний” муаллифи Ша-рафиддин Али Яздий Соҳибқирон кечмиши ҳақида қалам суради экан, бундай ёзади: “Оллоҳ марҳамати сояси бўлган салтанатнинг нозик иши икки инсоний эзгу ҳиссиётга таянади: биринчиси — ўткир раъй, яъни тадбиркорлик ва етуқ фаҳму фаросат; иккинчиси — комил шижоат... Даражасига кўра, раъй шижоатдан олдин туради ва афзалдур, тадбирнинг фойдалари шамшир ва тиг кучидан устун юради ва мукамалдир”. Ушбу ҳикмат Соҳибқиронга бағишланган китобда алоҳида урғу билан қайд этилиши унинг бевосита Амир Темур шахсиятига тааллуқли эканидан далолат беради. Фикримизнинг тасдиғи учун Яздий қаламига мансуб икки воқеани таҳлил этайлик.

Ҳижрий 767, мелодий 1365 йилнинг кузи. Ўша йилнинг баҳорида Самарқанд Кониғилида тўкилган ноҳақ қон туфайли амир Ҳусайн билан Амир Темур рақобати тобора авж олиб бормоқда эди. Рақибнинг турли уруғларни ўзига қарши қайраётганидан ғазабланган Амир Ҳусайн юриш бошлаб, Бойсунга етиб келади. Амир Темур ҳам иложи борича кўпроқ уруғ ва аймоқларни, уларнинг бошлиқларини ўзига оғдириш пайида минг турли чора-тадбир қўллаб, саъй-ҳаракат қилади. У кишининг даъвати билан кўп уруғлар кўшинга келиб қўшилади. Шу жумладан, бир пайтлар Ҳусайнни қўллаган ясагур уруғи амир Ҳизр Ясаурийнинг вафотидан сўнг Амир Темур тарафига ўтиб, итоат мақомида туради. Рақибнинг кучайиб бораётганидан хавотирга тушган амир Ҳусайн ўғли Абдуллоҳ бошлиқ элчиларни ахднома битилган мактуб билан Темур ҳузурига йўллаб сулҳ ва ярашмоқлик ниятида эканини маълум қилади. Аммо Ҳусайннинг

неча бор Куръонни ўпиб қилган аҳдларини бузганидан яхши хабардор Амир Темур бу пайғомдаги аҳдномага эътибор бермайди.

Воқеалар давомини муаррих бундай тасвирлайди: “Аммо ясавурийлар элчиларнинг сўзлари таъсир қилган бўлса-чи (яъни Амир Темур билан ярашгач, Хусайн биздан ўч олмайдимми?), деган кўрқув билан ўйланиб қолдилар ва зафарпаноҳ мавкабдан (Темур қароргоҳидан) чиқиб кетмоқчи бўлдилар. Шу пайт Баҳром жалойир билан Хўжандга кетган амир Жокў ва амир Аббос қайтиб келди. Улар қолган амирлар билан маслаҳатлашиб, душманлик ниятида юрган ясавурийларнинг бошлиқларини ҳибсга олмоқчи бўлдилар. Аммо осмоний кўмак ила нурларнинг шуъласи — ҳар бир ишда яхшиликдан бошқа бирор нарсага таралмайдиган ҳазрат Соҳибқироннинг қуёш каби ярқираб турган раъйи ул ишга розилик бермади. У давлат тилида ушбу ўғитни қуйидаги мазмунда баён этди: “Бу тасодиф бизнинг саодат ва иқболимининг эрта тонгида, салтанат ва истиқлолимиз баҳорининг дастлабки лаҳзаларида юз берди. Агар уларни банди қилсак, ёвузлик белгиси бўлган гард бизнинг аҳволимиз этагига ўтиради ва (шундан сўнг) бошқалар бу даргоҳдан паноҳ изламаслар, натижада юрт сўрамоқ ва давлатни бошқармоқ иши изга тушмагай. Агар давлат кўшкини эзгу ишлар пойдевори устига қурсалар, унинг кадр-қиммати, кунгуралари гардуннинг муқарнас тоқидан ҳам юксакка кўтарилгай, агар иқбол ниҳоли адолат ва эҳсон ариғидан сув ичса, ундан бўй чўзган шохлар бахтиёрлик мевасини туккай ва саодат соясини икки дунёга арзигулик қилиб таратгай. Ушбу панд-насиҳатлардан сўнг ясавурийлар тарафдорларини меҳр-шафқат билан сийлаб, кетмоққа ижозат этди. Бошқа сипоҳларга ҳам қайтишга рухсат берди”.

Ушбу мисолда, тузуқларда қайд этилганидек, “давлат ишларининг тўққиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини” англаган буюк ҳукмдор сиймоси намоён бўлади.

Иккинчи воқеа Амир Темур қоравунос лашкарларини Мовароуннаҳрдан ҳайдаб чиқариш ниятида шиддатли жанглар қилаётган бир пайтда юз беради. Жангларнинг бирида Темур аскарлари жуда кўп кишини ўлжа билан асир олади. Енгилган кўшиннинг кўзга кўринган вакиллари жанг майдонидаёқ қатл этадилар. Кесилган каллаларни Соҳибқирон хузурига олиб келадилар. Шунда у душманга кўшилган, аммо бир пайтлар унга дўстлик мақомида бўлган Ўлжойту ва Пўлод исмли кишиларни таниб қолади. Темур бу ҳолдан қаттиқ қайғуради, сўнг, уларнинг жасадларини Кеш шаҳрига олиб борингизлар ва ул жойнинг уламою солиҳлари жаноза ўқиб, дафн этсинлар, деб амр қилади. Бу ҳақда ҳикоя қилган муаррих: “Гарчи бу одамлардан душманлик ва исён зоҳир бўлган бўлса-да, бироқ собиқ дўстлик ҳаққи-ҳурматиға ниҳоят даражада риоя қилинди”, деб ёзади. Айнан мана шундай воқеаларни назарда тутган бўлса керакки, овруполиклар орасида биринчилардан бўлиб Соҳибқирон тарихини ўрганган Лангле ҳайрат билан қуйидагича ёзади: “Темур дўстликни бениҳоя кадрлар эди. Унинг дўстларига кўрсатган саховати беқиёсдир. Зеро, қўлидаги молу давлати ёлғиз лашкар йиғишга ёки тилёглама кимсаларни сотиб олишга кифоя бўлишини англаган Темур дўстликка фақат дўстлик билан жавоб қилиш лозимлигини яхши биларди. Унинг имом Баракага бўлган меҳр-оқибати, пайғамбар авлодидан бўлмиш бу муборак зотнинг вафот этганини эшитиб кўзёши тўккани қудратли ҳукмдорнинг буюк инсоний фазилатлар эгаси бўлганини намоён этади”.

Амир Темурнинг шижоати шу даражада эдики, муаррих ёзганидек, “Соҳибқироннинг юксак талабига амирлар қалбининг қуввати ожизлик қиларди”. Унинг мардлиги ва шижоати ҳақида қалам сурган бошқа бир муаррих бундай деб хитоб қилади: “Бу Оллоҳнинг чексиз инояти ва поёнсиз марҳамати эрурки, бир кишини ўз лутфи ила сарафроз айлаб, унга шу қадар қувват ва шижоат ҳадя этадики, у (Темур) икки юз қирқ уч сипоҳ билан, мажбурий эмас, балки ўз

ихтиёрича, ўн икки минг қонхўр ва қасоскор душман отлиқларига қарши чиқиб жанг қилмоқчи бўлади, етиб келгач, икки кеча-кундуз ичида улардан кўрғонни тортиб олади, барчасини ўқ ёғдирувчи обдор шамшир кучи билан тарқатиб, тўзи-тиб юборади, ўзи эса от солиб уларни таъқиб қилади, баҳодирларини қулатади ва асир олади. Бу — воқеий ҳикоядир. Унинг тўғрилиги қайта-қайта текширилган ва тахрир мажлисида ул аҳволни кўзи билан кўрган баъзи кишилар ҳеч қандай тилёғламалик қилмасдан тасдиқламоқдалар. Бу сўзлар Фирдавсий “Шоҳнома”сида баъзи бир кишиларга нисбатан шоирона муболаға ва нафис сўз учун келтирилган лоф ёки ёлғон қабилдан эмас”.

Мана шундай шижоат ва юқорида келтирилган воқеаларда намоён бўлган инсоний фазилатлари туфайли Амир Темур жангчиларининг юксак хурмати ва беқиёс муҳаббатига сазовор бўлган эди. Биргина мисол билан фикримизни тасдиқлайлик.

Хижрий 795, мелодий 1392 йилда Амир Темур музаффарийларнинг кўркмас ҳукмдори Шоҳ Мансур билан тўқнашади. Айниқса, Потил деган жойда юз берган жанг жуда қаттиқ бўлади. Шоҳ Мансур суворийлари билан баробар Туркистон қўшини сафларини ёриб ўтиб, арслон каби ҳаммани йиқиб, Амир Темурнинг ёнига бориб етади. Узоқ хасталиқдан сўнг жангга кирган Соҳибқирон ҳали бор қуввати билан жанг қилишга ожиз эди. Шундай бўлса-да, қиличини яланғочлаб ўзидан анча ёш рақиби устига ташланади. Аммо касаллик аломати барибир сезилади. Жон аччиғида олишган Шоҳ Мансур, деб ҳикоя қилади Фиёсиддин Али, уч марта ҳазрати хоқонга қилич солади, аммо Хумори ясавул билан Таваккул боварчи ҳар гал танлари билан зарбаларни тўсадилар. Зарбаларнинг бири Хуморини ярадор қилади. Оддий навкарларнинг фидойилиги Амир Темурни ўлимдан сақлаб қолади.

* * *

“Биласизми, мени ҳаммадан кўра нима кўпроқ ҳайратга солади, — деб сўраган

эди кунлардан бир кун Наполеон суҳбатдошидан, — зўравонликнинг яратувчиликка қодир эмаслиги! Дунёда фақат икки ҳоким бор — қилич ва ақл-идрок. Охир-оқибатда ҳар доим ақл-идрок қилич устидан ғалаба қозонади”.

Ҳар сафар бу сўзлар замиридаги ҳақиқат хусусида мушоҳада қиламан. Дарҳақиқат, Амир Темур каби буюк жаҳонгир улкан ғалабаларга эришди. Фарбу Шарқ тақдири ҳал этилган не-не даҳшатли жангларда қатнашди. Бугун бу юришлар чоғида юз минглаб тулпорлар туёқлари остидан кўтарилган чангу тўзонлар тинган, улар топтаб ўтган далаларда яна яшил чечаклар яшнаган. Бу даҳшатли жангларда бир-бирига урилган қиличлар жаранги йўқлик комига учган, тўкилган қонлар чечаклар томирида етти айланиб обихаёт шарбатига айланган. Ғалабалар шарафига чалинган бурғулару ноғоралар овози тарих битикларига сингиб кетган. Аммо Амир Темурнинг қудрати ва салоҳияти шарофати билан тикланган обидаларнинг беқиёс гўзаллиги, бу юксак пештоқлару гумбазларда мужассам санъат, улардаги нақшларни чизган наққошларнинг энтиккан нафаси, жаҳонгирни улуғ ишларга йўллаган дуолар, унинг даргоҳида яшаб, ижод қилган шоиру муаррихларнинг қалами учидан қоғозга тўкилган сўзлар тирик ва барҳаётдир.

Бугун биз Амир Темур қиличини эмас, унинг тафаккури яратган ўғитларни шарафлашни олий бурчимиз деб биламиз. Шу бурч боис 150 йиллик истибдод давомида нимаики унутилган бўлса, ёд этиш, нимаики хароб этилган бўлса, тиклаш, нимаики парчаланган бўлса, қайта бутлаб, халқимизда бахту саодат тантанасига ишонч уйғотишни мақсад этганмиз. Мана шу эзгу ният билан яшаётган ҳар бир ватандошим юрагида буюк Амир Темур сиймоси борлигини биламан. Қишнинг совуқ кунлари орта чекинган ажойиб бир тунда — баҳорнинг илк кечасида тоғларда бодом гуллашига ишонганимдек, Соҳибқирон руҳи келажақ авлодларга ҳамнафас, ҳамзамон бўлишига ҳам қаттиқ ишонаман.

УЛУГЛАРНИНГ РУҲИ ҚУЛЛАСА...

Ҳайкалтарош Илҳом ЖАББОР билан суҳбат

Муборак тупроғимиз — қадим Туронзаминда не-не даҳолар яшаб ўтмаган! Бироқ мустамлакачилик сиёсати оқибатида биз кўп йиллар буюк аجدодларимиз ҳақида оғиз тўлдириб гапиролмадик, уларнинг руҳини ошкора ёд этолмадик. Ҳатто жаҳон халқлари улуг боболаримиз номини эъзоз билан тилга олган кезларда ҳам биз сукут ичра жим қотмоққа мажбур эдик.

Шукрки, истиқлол офтоби бугун ва эртаминизнигина эмас, шавкатли боболаримиз нурли из қолдирган тарих саҳифаларини ҳам ёритиб юборди. Ва биз ўтмишимизга теран назар билан боқиб, ўз-ўзимиздан “Биз асли ким эдик?” дея сўрай бошладик, асрларга туташ илдизларимизни топиб, ўзлимизни англашга киришдик. Ижодкорларимиз фахр-ифтихор туйғуси билан бадиий, санъат асарларида буюк аجدодларимизнинг баркамол қиёфасини яратишдек табарруқ ишга бел боғладилар. Ана шундай фидойи санъаткорларимиздан бири ҳайкалтарош Илҳом Жаббордир. Буюк Соҳибқирон бобомизнинг таваллуд тўйи нишонланаётган айни кезларда юртимизда ул зотга ўрнатилган илк ҳайкал муаллифи билан суҳбатлашишни лозим топдик.

— Илҳом ака, аввало, ҳаётингизнинг мазмунига айланган ҳайкалтарошлик

санъати хусусида гаплашсак. Сиз бу санъат дарди билан қачондан буён “оғрий” бошлагансиз? Ё ота-бобонгиз кулолчиликми, шунга яқин бирор ҳунар билан шуғулланганми?

— Билишимча, аجدодларим орасида ҳайкалтарошликка ўхшаш ҳунар йўлини тутган одам бўлмаган. Аммо раҳматли отам оддий боғбон бўлишларига қарамай, янгиликка ўч, адабиёт ва санъатга меҳри баланд, шоиртабиат киши эдилар. Боғ юмушларидан андак ортсалар бўлди, дарров Тошкентга йўл олардилар. Пойтахтдаги ҳеч бир ўзгариш назаридан четда қолмасди. Гулларнинг янги-янги турларидан топиб келиб, ҳовлимиздаги гулзорда кўпайтирардилар. Қуш боқишга ҳам бир оз ишқибозликлари бор эди. Ҳанузгача қари-қартанг: “Қишлоқда дастлаб пишиқ гишдан уй солган ҳам, радио дегувчи матоҳни расм қилган ҳам Жаббор боғбон эди”, дея эслаб юради. Хуллас, отамга хос бундай хислатлар биз — фарзандларга ҳам бегона бўлмаган шекилли, акам — Султон Жаббор шеър ёзишга ҳавас қўйди. Кейинчалик уни йўқлаб келган машҳур шоир ва ёзувчилар отамизнинг дилкаш суҳбатларидан завқланиб, ҳовлимиздан оёқ узмайдиган бўлиб қолдилар.

Худойим ҳар банданинг ким бўлажагини болалигидаёқ кўнглига солар

экан. Уч-тўрт яшарлар эдим, чамаси, қишлоғимизнинг дўхтири — ҳамшира то-тор хотин бизникида яшарди. Бир куни шу аёл акамнинг туғилган кунида сиқма бўёқлар тўпланини совға қилди. У акамнинг дидига ўтирмадими, ҳарқалай, совғага мен эгалик қилиб олдим. Кечагидек эсимда, ҳалиги бўёқлар кўзимга оловдай кўринар эди. Уларнинг ҳиди то ҳануз димоғимда тургандай. Шу-шу, куним туғди, эртаю кеч эртақ китоблардаги расмларга ўхшатиб бир нималар солишдан бўшамайдиган бўлиб қолдим. Мен туғилиб ўсган Ўрта Чирчиқ тумани

қир-адирлар бағрида эмасми, бир куни чиройли манзарани чизиб турган йигитни кўриб қолдим. Талаба экан, қизиқшимни сезиб, йўл-йўриқ кўрсатди. Ўша куни ҳаётимда янги бир давр бошланди, десам асло лоф бўлмайди. Ўн икки ёшимда рассомлик ҳам касб экани, аллақерда ўқиш зарурлигини эшитдим.

Ўқишгача эса ҳали анча вақт бор эди. Кунларим лойдан от, гугурт қутисидан арава ясаб, ҳар хил ўйинлар ўйлаб топиш билан ўтарди. Ясаган нарсаларимни тенгқурларим оддий бир ўйинчоқ деб ўйлаган бўлса ўйлагандир,

аммо менинг назаримда, уларнинг барчаси жонлидек эди. Қаердадир камчилиги бор, йўқса, булар ҳаракат қилади, деб ўйлардим ўзимча уларга қараб.

Боя айтганимдек, отам тез-тез Тошкентга қатнардилар. Мабодо бизлардан бирортамизни ҳамроҳ қилиб олсалар, борганимиз учун ўша кун катта байрам эди. Бир куни шаҳарда ер шари шаклида ўстирилган гулбута ва унинг ёнига қўйилган оқ кабутар — тинчлик рамзини кўриб қолдим. Уйга келиб мен ҳам ҳовлимиз саҳнига гулбута экиб, унга думалоқ шакл бера бошладим. Кабутарни эса лойдан ясаб, оҳак билан бўядим. Ўшанда ғоят қизиқ воқеа бўлган. Мушугимиз кабутарга қараб, тирик ўлжага чанг солгандек ташланиб қолди. Бунни кўрганлар роса мириқиб қулган эди.

— Маълум бўладики, илк ижодингизданоқ “мухлис”ларни ром этган экансиз (ҳазил). Адашмасам, кейинчалик Беньков номидаги рассомлик билим юртида ўқигансиз. Бирмунча муддат Наманган вилоят театрида бутафор-рассом лавозимида ишлаб, сўнг Тошкент Театр ва рассомлик институтининг ҳайкалтарошлик факультетида таҳсил олгансиз. Буларни эслатишдан мақсад — ҳақиқий ижодкор қалбида токи ўз ўзига ишонч ҳосил бўлмас экан, у ўқишдан, изланишдан сира қолмаслигини таъкидламоқдир. Ижодкор ўзини тўлиқ кашф этмагунича зўр ижодий ишга қўл уришга ҳам истиҳола қилади. Бундай руҳий ҳолат сизда ҳам юз берганми?

— Тўғри айтдингиз, ижодкор учун ўз ўзини кашф этиш ғоят муҳим жараён. Яратиш ишқи билан яшаётган одам

бот-бот ижод нашъасини суриб, унинг завқидан баҳраманд бўлиб турмаса, руҳан чўқади. Тушкунлик эса, охир-оқибат унинг маслагидан қайтишига, истеъдод гуллари очилмай қолиб кетишига сабаб бўлиши мумкин. Энди билсам, ҳарбий хизматни ўтаб юрган кезларимда ёғочга ўйиб ишлаган “Хаёл” асарим келажак йўлимни узил-кесил белгилаб берган экан. Биргина шу асарим билан собиқ Иттифоқ Рассомлар уюшмасига аъзоликка қабул қилинганман. Сал фурсат ўтиб, бир туркум портретларим учун Ўзбекистон ёшлар мукофотини олдим.

Ҳайкалтарошлик бизда санъатдаги нисбатан янги йўналиш. Гарчи қадим аждодларимиз ясаган тош ҳайкаллар ҳозиргача сақланиб қолган бўлса-да, маълум сабабларга кўра, кейинги асрларда бу анъана мутлақо давом эттирилмаган. Шу боис, аждодлар тафаккури билан яратилган маънавий бойликларни, санъатнинг қайси турига мансублигидан қатъи назар, қанча кўп ўзлаштирсак, замонавий ҳайкалтарошлигимиз ҳам шунча юксалади. Мен Алишер Навоий ҳазратларининг сиймосини яратишга қўл урганимда шу ҳақиқатни англаганман. Шундан сўнг буюк аллома орзу этган комил инсон, ул зот достонларида тараннум этилган идеал қаҳрамонларнинг тимсолини яратиш борасида олти йил машғул бўлдим. Наманган шаҳар музейига қўйилган шу мавзуга оид асарларим тақдири не кечди — бугунги кунда, афсуски, беҳабарман.

— Ватанимиз истиқлолининг дастлабки йилларидаёқ мамлакатимиз пойтахтида фахр ва ифтихоримиз рамзи бўлган, халқимизнинг кечмиши, бугуни ва эртасида беҳад юксак мақом ту-

тувчи Соҳибқирон Амир Темур ҳазратларига ҳайкал қўйилиши оламшумул воқеа бўлди. Янглишмасам, шавкатли бобомизнинг ҳайкали учун эълон қилинган танловда тўққиз нафар ҳайкалтарош қатнашган эди. Шундай нуфузли танловда ғолиб чиққанингиз ўзингиз учун ҳам қутилмаган бир ҳодиса бўлгандир?

— Йўқ, мен буни қутилмаган ҳодиса деб айтолмайман. Бу галаба менинг умрлик армоним эди. Ахир, бир асрдан зиёд вақт мобайнида Соҳибқирон бобомиз ҳақидаги асл ҳақиқат бизлардан пинҳон тутилиб, нотўғри талқин этиб келинди. Мустабид тузум яловбардорлари билмасдики, муҳташам обидаларни бузиш, ноёб қўлёзмаларни ёқиш мумкиндир, аммо бутун бир халқ хотирасини барбод қилиб бўлмайди. Энг оғир замонларда ҳам Амир Темур номи ҳар бир ўзбекнинг қалбида яшаб келган.

Жаҳонгир бобомиз шахси ва фаолияти билан яқиндан танишувим ўн беш йил муқаддам бошланган. Ўтмишимизга тош отиш расм бўлган ўша йилларда дўстим, куюнчак шоир Рауф Парфи “Қадим муаррихлар Марказий Осиё ҳақида” деган қалингина китобни қўлимга тутқазди. У рус тилида экан. Аввал у ёқ-бу ёғини варақладиму кейин ўқишга берилиб кетдим. Тугатмагунимча ундан бош кўтаролмадим. Китобда “қоронғи ўтмишимиз”, хусусан, Амир Темурга хос фазилатлар бирмунча ҳолисона ёритилган эди. Ана шундан кейин тарих борасида оқ билан қорани дарров ажратадиган, ўтмишимизга оид асарларни топиб, ўқийдиган бўлдим. Мендаги ўзгаришларни пайқаган шоир Абдулла Орипов ўзаро гурунгаримиз-

нинг бирида тўсатдан: “Сиз Соҳибқирон бобомизнинг ҳайкалини ясаб берасиз”, деб қолди. Ўшанда фаришталар “Омин!” деган бўлса ажаб эмас. Танловда қатнашиб юрган кезларимда ўша суҳбатни бот-бот эсладим, мустақиллик берган бебаҳо неъматларга шукроналар айтдим.

Маълумки, даври, замони тақозосига кўра, Соҳибқирон бобомизнинг асл қиёфаси акс этган сурат яратилмаган. Бундан эндиликда ул зотни ким қандай тасаввур этса, шундай тасвирламоғи мумкин, деган хулоса чиқмайди, албатта. Бобомизнинг асл суврати бўлмасда, бизга у кишини кўрган зотларнинг, тарихнависларнинг хотиралари қайд этилган кўплаб қўлёзма, тарихий ва бадий асарлар мерос қолган. Чунончи, ёшлигида Соҳибқиронни яқиндан кўришга муяссар бўлган араб тарихчиси Аҳмад бин Муҳаммад бин Арабшоҳ музаффар саркардага таъриф бериб: “...гавдаси келишган, узун бўйли одам эди; пешонаси кенг, калласи катта, овози жарангдор бўлиб, кучи жасурлигича бор эди; оқиш юзини оч қизил ранг жонлантириб турарди. Яғриндор, қовурғалари мустаҳкам, мускуллари бакувват эди. Узун соқол қўйиб юрарди... қарашлари ғоят ёқимли эди”, деб ёзган. Шўро санъаткори Герасимов Соҳибқироннинг бош чаноғи асосида унинг сиймосини яратар экан, айти шу ҳақиқатни кўпол равишда бузган. Бу ишни у ижтимоий буюртмага кўра амалга оширгани эндиликда барчага равшан.

Буюк жаҳонгир қиёфасини идрокимда жонлантириш учун ул зотнинг “Тузуклар”ини қайта-қайта мутолаа қилдим, “Пок ниятли, тоза қалбли кишиларга талпин”, “Адоват эмас, адолат

енгади”, “Куч — адолатдадир” каби ҳикматларнинг мағзини чақишга уриндим. Бу шарафли ишда жияним, иқтидорли ҳайкалтарош Камол Жабборнинг ҳамкорлиги жуда қўл келди. Камол Санкт-Петербургдаги Репин номидаги бадий академияни тугатган. Ҳайкалтарошликнинг нозик жиҳатларини яхши билади. Иккаламиз қисқа муддат ичида ҳайкалнинг дастлабки нусхасини тайёрладик. Муҳтарам Президентимиз Ислон Каримов ишимизнинг ривожини шахсан кузатиб турдилар. Ростини айтсам, ҳайкалнинг рисоладагидек чиқишида у кишининг фойдали маслаҳат ва кўрсатмалари гоятда асқатди. Ҳайкалнинг хомаки нусхасида Амир Темур отнинг жиловини жаҳд билан тортиб турган ҳолда тасвирланган эди. Ислон ака уни диққат билан кўздан кечириб, бундай дедилар: “Соҳибқирон жиловини шундай мардона тутсинларки, кўрган одам ярим дунёнинг тақдири у кишининг дастиди турганини ҳис этсин”. Биз бу фикрни маъқул топиб, ишимизда уни акс эттиришга ҳаракат қилдик.

Мен буюк аждодимизнинг ҳайкали муаззам пойтахтнинг қоқ марказига, сўлим хиёбон ўртасига қўйилгани, бу — Амир Темур руҳи халқимиз қалбида қайта тирилгани рамзи деб биламан.

— *Ўзбекистон Президенти Фармонига биноан 1996 йил Амир Темур йили деб эълон қилинди. Дарҳақиқат, ул муборак зот таваллудининг 660 йиллиги ер юзиде кенг нишонланмоқда. Шу қутлуғ байрам муносабати билан Шаҳрисабз ва Самарқандда жаҳонгирнинг ҳайкалини ўрнатиш режалаштирилиб, танловлар ўтказилди. Ушбу танловларда ҳам сиз таклиф этган лойиҳалар*

голиб чиққанидан бохабармиз. Бугун бу борадаги ишлар қай тарзда боряпти? Шу кунлар кўнглингизда қандай туйғулар мавж урмоқда?

— Дунёда ўзингиз меҳр қўйиб бажарган ишдан кўра мароқлироқ юмуш бўлмаса керак. Ҳар куни қуёш кўкка ўрламасидан туриб Камолжон билан ишга киришамиз. Мамлакатимизда Амир Темур бобомизга расмий тантаналар бошлангунга қадар ҳайкалларни битириб улгуришимиз лозим-да!

Соҳибқирон бобомизнинг маънавий дунёсини янада теранроқ англаш учун Самарқанд ва Шаҳрисабзга бир неча марта бориб келдим. Амир Темур ва темурийлар хоҳиш-иродаси билан бунёд этилган муҳташам обидалар бамисоли илҳом булоғига айландию тенгсиз тафаккур маҳсули бўлган бу сирли гўшаларни кўриб ҳайратим чандон ортди. Бир гал ҳазрат таваллуд топган Хўжайлғор қишлоғига бориб, қариялар билан суҳбатлашдим ва жаннатмакон бобомизнинг руҳи поклари ҳақиқа тиловат қилиб қайтдим.

Кексалар, азиз авлиёлар, буюк зотлар руҳи қўлласа, ҳар не мушкул осон кушод бўлади, дейдилар. Мана беш йилдирки, Соҳибқирон руҳи, Соҳибқирон ёди билан яшайпман. Тушимда ҳам, ҳушимда ҳам ул зотнинг руҳи менга ҳар лаҳза ҳамкору ҳамнафас. Шу боис ҳозир умримнинг энг шукуҳли дамларини бошдан кечиряпман деб баралла айта оламан. Бундай кўтаринки ҳолат айна пайтда мамлакатимиз ҳаётида ҳам ҳукм сурмоқда. Илоё, улуғ аждодларимиз руҳи ҳамиша қўллаб тургани рост бўлсин!

Сироҷиддин РАУФ
суҳбатлашди.

ҚУРДИРГАН МАҚБАРА

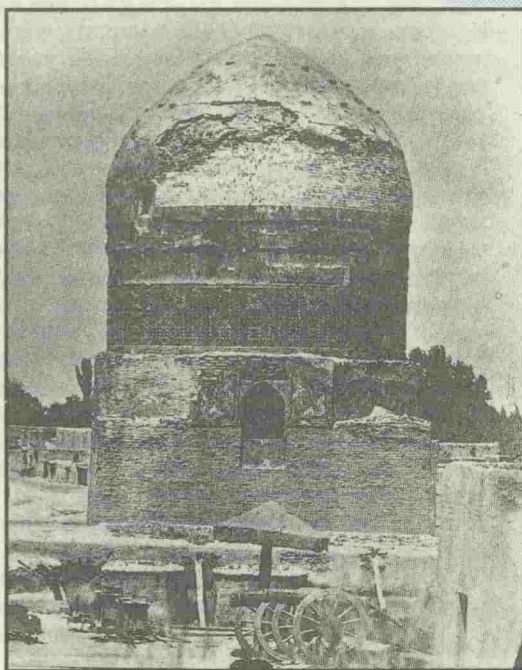
Ахтам ҲРОЛОВ
Сойимназар КАРИМОВ

Сир эмаски, Амир Темур тарикат пирлари ва буюк шахсларга гоё хурмат-эътибор билан қараган, уларнинг шарафига мақбараю масжидлар бино эттирган. Чунончи, Яссиди Хожа Аҳмад Яссавий, Самарқандда Мир Саййид Барака, Бурҳониддин Соғаржий хотирасига тикланган меъморий ёдгорликлар шулар жумласидандир.

Соҳибқирон эътиқод қўйган ва муборак хотирасини ёд этиб мақбара қурдирган зотлардан яна бири шайх Нуриддин Басир ҳазратлари эди. Ул кишига атаб қурдирилган меъморий обида Амир Темур фармойиши билан бунёд этилиб, у Соҳибқироннинг Арк қалъаси ичида — Регистон тарафга қараган дарвозаси ва девори ёнида қурилган. Аммо у бугунги кунга қадар сақланиб қолмаган. Асли нужжентлик бўлган Нуриддин Басир Тошкент шаҳрига яқин Қуйи Орифон мавзесида истиқомат қилган машҳур шайх Зайниддин Сухровардийдан (XIII асрнинг иккинчи ярмида яшаб ўтганлар) тарбия олади. Нуриддин Басир шайхлик мақомига етгач, пирининг таклифи билан Самарқандга кўчиб келиб, Наводон булоғи ёқасида жойлашган Масжиди Кабудда (Кўк масжид) ўрнашади ва шайхлик қилади. У киши тарикатда “жаҳрия”, яъни товуш чиқариб зикр тушиш йўлини тутган. Ёшлиқдан онадан кўзи ожиз тугилиб, “Басир” лақабини олган. У муршиди шайх Зайниддин тарбияти остида авлиё даражасига кўтарилиб, юксак мақомга етади. У кишидан сизнинг замонамизда қутб (авлиё — муаллифлар) кимдир?” деб сўраганларида, ул зот: “Биродарим Абдулло ўн учинчи қутбдир, мен эса ўн тўртинчиман”, дея жавоб берган ва шу боис халқ орасида “Қутби Чордахўм”, яъни ўн тўртинчи қутб деган ном билан танилган.

Сухровардия таълим-тининг давомчиси Нуриддин Басир 1342 йилда вафот этади. Шайхни, васиятига кўра, Наводон булоғи ёнида дафн этадилар.

Соҳибқирон ҳазратлари не сабаб ила шайх Нуриддин Басирга атаб мақбара бунёд эттирдилар? Биринчидан, Амир Темур ислом ва тасаввуф ақоибларари-

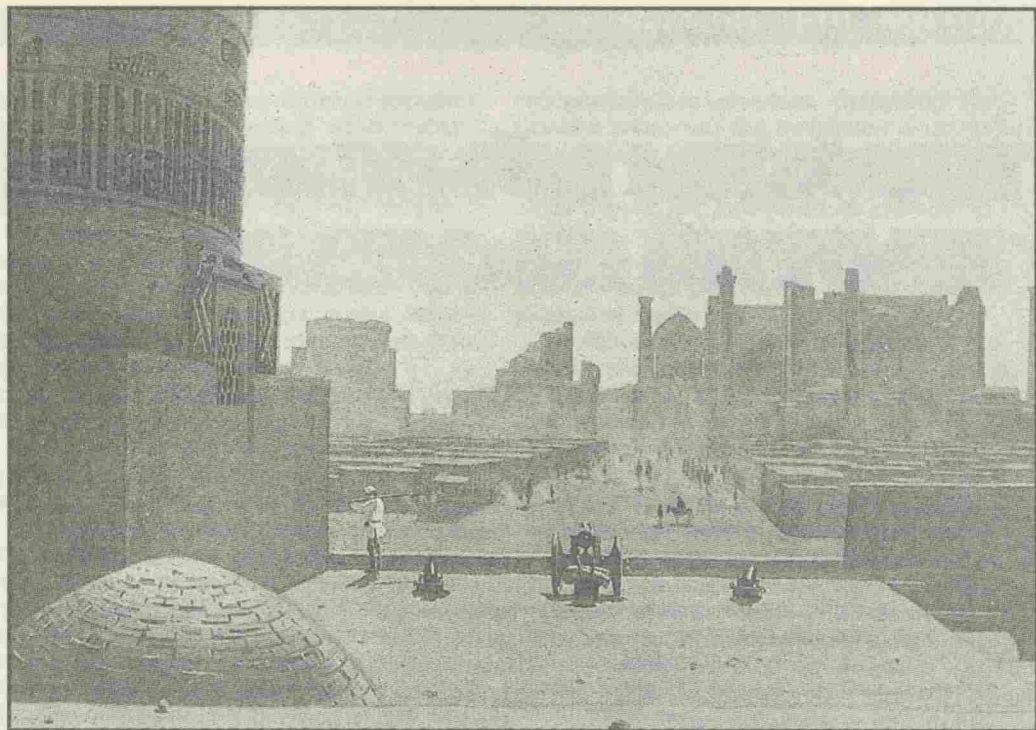
га катта эътиқод ва ихлос билан қараганлар. Иккинчидан, Нуриддин Басир ҳам даврининг буюк алломаси эдиларки, ул зотнинг кароматини ҳазрат Амир Темур кўп бор эшитган. Чунончи, шайх Нуриддин Басир Самарқанд фуқароси ва подшоҳларини доимо дину маърифатга ва диёнатга даъват этган. Бу хусусда Абул Ҳакими Самарқандийнинг (XIX аср охири ва XX аср бошида яшаб ўтганлар) “Қандия” асарида талайгина нақллар келтирилгандир. Ушбу асарда ва XIX аср муаллифи Абу Тохирхожанинг “Самария” асарида ёзилишича, Амир Темур шайхзода Абу Саййид бин ҳазрати шайх Бурҳониддин Соғоржийдан ишларининг олдинга кетишини тилаб руҳоний ёрдам сўраганида у киши шайх Нуриддин Басир қабрини зиёрат қилишни буюрган эканлар. Шайхзода Абу Саййид маслаҳатига кўра ҳазрат Амир Темур Нуриддин Басир мазорини зиёрат қилган ва ул зотнинг муборак хокини Самарқанд арки худудига киритиб, қабри устига гўзал ва маҳобатли бир мақбара солдирган, гумбази устига эса олтин кубба ўрнатган экан. Маълумки, Самарқанд арки ва арк деворларининг қурилиши XIV асрнинг 70-йилларига тўғри келади. Шунга асосланиб, Галина Пугаченкова Нуриддин Басир мақбараси 1371-1372 йиллар мобайнида қурилган деб хулоса чиқаради.

Мақбара биноти ташқи жиҳатдан Амир Темур бунёд эттирган бошқа обидаларга бироз ўхшаш ўта маҳобатли бўлган. Ушбу ёдгорлик 1881 йилга қадар сақланган. Самарқандни 1868 йилда Чор Россияси босиб олганидан сўнг улар Амир Темурнинг Арк қалъасидан истеҳком ўрнида фойдаланган ва бу ерда мудофаа манфаатларига мослаб талай қайта қуришларни амалга оширган. Чамаси, мақбара ўрнатган жой ана шундай сафарбарлик ишларини бажаришда рус корчалонларига халақит берган. Галина Пугаченкованинг таъкидлашича, ўшанда шайхнинг қабри маҳаллий руҳонийлар билан келишилган ҳода Афросиёбга кўчирилади. Мақбара эса портлатилиб, гишталари бузилгач, Арк қалъа деворларини мустаҳкамлаш ва бошқа сафарбарлик ишлари учун фойдаланилади. Мақбарани уч қувват пуд (заряд) билан портлата олмайдилар. У шунчалик мустаҳкам қурилган эканки, батамом яқсон этиш учун ўн пудлик порох зарур бўлади.

Ўш, мақбаранинг меъморий тузилиши қандай бўлган? Портлатишдан илгари, 1878 йилда унинг тархи ва баландлиги ўлчаниб, чизма қилинади. А.Кун “Туркистон альбоми”га киритган мақбаранинг сурати ва бояги чизмани бинонинг тархи ва бичими профессор Н.Веселовский 1905 йилда нашр эттиради. Ана шу чизма ва суратга асосланиб, мақбаранинг меъморий тузилиши ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Бундан ташқари, мақбаранинг ташқи кўринишини рус rassоми В.Верещагин ҳам Самарқандда бўлган кезлари аслига қараб чизган. У чизган иккита суратнинг бирида мақбара гумбази, гумбазости гардиши ва безаклари тасвирланган. Буларнинг барчаси бир-бирини тўлдирди. Айтиш мумкинки, мақбара биносини Соҳибқирон Амир Темур меъморий жиҳатдан ўта салобатли ва маҳобатли тарзда ишлатган. Бино анча сарбаланд бўлиб, гумбазининг тепасигача 20 метрни ташкил этган. Мақбара узоқ-узоқдан ҳам кўзга ташланиб, шаҳар манзарасига ўзига хос хусн кўшиб турган. Мақбаранинг сиртки мовий гумбази остида безакдор ички гумбази ҳам бўлган. Шайх Нуриддиннинг онаси дафн этилган мақбара ва бошқа хоналар кейинчалик қўшилган.

Нуриддин Басир мақбараси Амир Темур қурдирган мақбаралар тарихида алоҳида ўрин тутди. Негаки, у Темур даврида Самарқандда бунёд этилган илк мақбаралардан биридир. Шоҳи Зиндада 1365-1386 йилларда қурдирилган Ширинбека оқа мақбараси ҳам гумбази ва гардишининг тузилиши жиҳатидан Нуриддин Басир ёдгорлигига ўхшаб кетади. Бироқ шайх мақбараси бичими жиҳатидан Ширинбека оқа мажмуидан анча йирик, гардишидаги безаклари эса соддароқдир. Умуман, Нуриддин Басир мақбараси ўша даврда қурилган Шоҳи Зинда мажмуи ёдгорликлари (Шодимулк, Амирзода, Ширинбека оқа ва бошқалар) билан таққослаб қаралса, шайх мақбарасининг меъморий қурилиши ўзига хос экани аён бўлади.

Қутби чордахўмни меъморий жиҳадан Гўри Мир мақбарасининг ибтидоси деб ҳам қараш мумкин. Чунки Гўри Мир шайх мақбарасидан бичими ва шакли жиҳатидан сало-

Чор аскарлари Нуриддин Басир мақбарасини портлатиш «тадориги»ни кўрмоқда.

батлироқдир. Унинг асосий меъморий ҳажми кубли эмас, саккиз қирраликдир. Устидаги гардиши ва тоқ гумбази эса Қутби чордахўмникига нисбатан анча уйғун ва нафис ўлчамларда ишлангандир. Бироқ гардишдаги йирик кувий ёзуви ва гиреҳ нақшлар шайх мақбарасиники билан ўхшашдир.

Таъкидлаш жоизки, Қутби чордахўм композицион ечими билан шаҳардаги меъморий ансамблларни шакллантиришда муҳим ўрин тутган. Чунки Амир Темур даврида Самарқандда бунёд этилган учта йирик мақбара — Қутби чордахўм, Рухобод ва Ғўри Мир композицион жиҳатдан тўғри бир чизиқ бўйлаб жойлашган бўлиб, улардан Соҳибқироннинг руҳий ва дунёвий пирлари — Нуриддин Басир, Бурҳониддин Соғаржий ва Мир Саййид Барака хоклари ором топган эди. Бундан чиқадикки, Амир Темур нафақат пири Саййид Барака оёғи хоки пойида, балки Нуриддин Басир ва Бурҳониддин Соғаржий каби буюк зотлар хоки туробидан ҳам қуйироқда ётмоқни мурод этган эканлар. Ғўри Мирнинг ана шу мақбаралардан энг сўнггиси эканини назарда тутсак, Мир Саййид Барака ўлим топганларидан сўнг ул зотнинг жисми зори Андхуйдан келтирилиб, Ғўри Мирда дафн этилгани ҳамда Соҳибқирон Амир Темур ўзини ул ҳазратнинг оёғи учига дафн этилишини васият қилгани замирида ниҳоятда катта маъно яширинганини фаҳмлаб оламиз.

Кўриниб турибдики, Нуриддин Басир мақбараси Темур ва темурийлар даврида нафақат Самарқанднинг меъморий ва шаҳарсозлик тизимида, балки шаҳар ижтимоий ҳаёти ва руҳий дунёсида ҳам муҳим ўрин тутган. Агар хоризм истилоси даврларида портлатилмаса эди, шубҳасизки, то бугунги кунгача (Рухобод, Ғўри Мир ёдгорликлари каби) Соҳибқирон бобомизнинг ибрат мактабидан жонли бир намуна сифатида ҳикоя сўйлаб турар эди. Афсуски, энди шаҳарликлар ва сайёҳлар уни фақат расмда Шердор мадрасасининг ўнг бурчагида ташкил этилган “Оянда” илмий тадқиқот сивонхонасининг кўргазма залида томоша қилиши мумкин.

ИБРОҲИМ МҮМИНОВНИНГ ТЕМУРИЙ ЖАСОРАТИ

Профессор Ғайбуллоҳ ас-САЛОМ билан суҳбат

— Домла, буюк бобомиз Амир Темуր ҳазратларининг таваллуд тўйи муносабати билан нафақат ул зотнинг ўзини, балки халқимиз учун энг мушкул дамларда Соҳибқироннинг муборак номини янги наслларга танитиш иштиёқи билан нафас олган инсонларни ҳам ёд этиш савоб. Академик Иброҳим Мўминов ана шундай эҳтиромга муносиб олимларимиздан. Билишимизча, сиз талай йиллар домла билан бирга ишлаган экансиз.

— Ҳа, шундай. Мўминшунослик илмида салкам қирқ йиллик “стаж”га эгаман. Бир йигит қирқ йилда бино бўларкан. 1957 йилдан то 1969 йилгача — 12 йил мобайнида бевосита ё билвосита раҳматлининг қаноти остида бўлганман. Беш йил у кишининг ҳузурида хизмат қилдим. Сидқидил. Пок-покиза. 25, 33-38 яшар чоғларимда.

1957 йилда мен марҳум устод Аҳмаджон Ёқубнинг маслаҳати билан Ўзбекистон Фанлар академиясининг вице-президенти Иброҳим Мўминов қабулида бўлдим. Унғача ҳозирги “Фан” нашриётида муҳаррир эдим. Моддий тарафдан суробим тортилиб қолган кезлар. Нажотталабман. Аммо нашриёт директори Жуманиёз Шарифий ҳеч қайга юбормайман, деб ёпишиб олган. Аҳмаджон ака янги ташкил этилаётган “Фан ва турмуш” журнаliga ишга ўтишни маслаҳат бердилар. Мазкур журналнинг бош муҳаррири этиб академик Иброҳим Мўминов тайинланган экан. Мен Жуманиёз оғанинг қаршилигини синдириш, розилигини олиш учун айланма йўл билан “юқори”га чиқишим керак эди. Иброҳим домла билан Аҳмаджон ака эски

қадрдонлар бўлиб чиқибди. 1927 йилда Аҳмаджон Ёқуб “Озод Бухоро” газетасида муҳаррирлик қилганида (ул киши Акмал Иқромнинг яқин сафдоши бўлгани боис кейинги алғов-далғовларда тазйиққа учраган) ёш Иброҳим Мўмин мухбирлик қилиб юрган. Хуллас, Аҳмаджон аканинг тавсиялари билан жанобингиз вице-президент, бош муҳаррир Иброҳим Мўминовнинг қабулига кирганман. Ўша учрашувдан бошлаб (1957 йил) видолашув кунигача (1969 йил) домла билан инсоний ва расмий муносабатларимиз бир текис бўлмаса ҳам, умуман олий мақомда кечди, десам адашмайман.

— Узр, муомала-муносабатда “нотекислик”лар ҳам бўлганми?

— Унча-мунча бўлган. Бу хусусда кейинроқ бир шингил айтиб ўтарман.

Устознинг шахсияти ҳақидаги илк таассуротим у киши билан юзма-юз бўлишдан олдинроқ, одамшавандалиги, меҳр-шафқати, ғамхўрлигини ҳис этиш натижасида туғилган. Ўша пайтда журнал ходими бир ойлик маоши миқдоридан зиёд қалам ҳақи олиши ман этилган экан. Бош муҳаррир маъсул котибга, бу йигит тирикчилик йўриғидан қийналиб қолибди. Қўйиб беринг — ёзганича ёзсин, олганича олсин. Меҳнатига тўла ҳақ тўланг, деб тайинлабди.

— Ёш мутахассисга шунча ишонч ва мурувват кўрсатиш — катта ғап.

— Аҳмаджон Ёқуб, Иброҳим Мўмин ва мен тақдир тақозоси ила учрашган эканмиз, унинг воситасида тўрт табарруқ ижтимоий-инсоний муҳит — Тошкент-Бухоро-Навоий-Самарқанд руҳи пайвандлан-

гандай бўлди. Зеро, навнихоллар ўтказилган жойда бехосдан томир ёзиб, гуркираб кўкариб кетавермайди.

— Одам боласининг камол топиши учун чинакам инсоний муҳит бўлмоғи лозим...

— Иброҳим Мўминовни кўпчилик ҳеч қандай "вич-пичсиз" — "домла" деб атарди. Рост-да. Академия сарҳадида барча ёшу қари "домла" деганда яккаш Иброҳим домлани тушунарди. Инсон учун бундай эъзоз қандай катта бахт! Рус ва бошқа миллат кишилари ҳам домлага шундай мурожаат қилардилар.

— У киши сизга ҳам домлалик қилган бўлсалар керак? Илмий раҳбар маъносида.

— Камина ул зоти шарифнинг аспиранти бўлмаганман. Докторлик тадқиқотини ҳам домланинг кўлида ёкламаганман. Бу маънода мен у кишига шогирд эмасдим. Иброҳим ака юз нафар фан номзоди, йигирма нафар фан доктори тайёрлаган. Бу — бутун бошли илмий жамоа деган сўз. Аммо менинг исмим бу рўйхатда йўқ. Лекин мен ҳам ўзимни домланинг асл шогирди ҳисоблайман.

Иброҳим домла мен учун том маънода

пир мақомидаги маънавий бузруквор эди. Камина у кишини энг покдомон шахс деб билардим. Домла мени фарзандай кўрарди. Баъзан намуноча инжиқ, саркаш одам бўлмасам, деб ўзимдан огриниб кетаман.

— Ўзингизга шундай туюлса керак-да, домла! Аслида рақибингиз ҳам шундай деб ўйламаса керак-ов?

— Ишонаверинг, мен домланинг яқин, маслакдош шогирдларидан эдим-у, аммо бу инсонни энг қаттиқ ранжитган киши ҳам мен бўлсам керак!

— Йўғ-э, не сабабдан?

— Тасаввур қилинг. Ўша пайтда шунча фан арбоблари, академиклар, муҳбир аъзолар, профессорлар бўлгани ҳолда, менга, фирқасиз фан номзодига бир йўла тўрт вазифа топширилган эди: Фанлар академиясининг Қомус бўлими мудир, Таржима ва луғат шўбасининг бошлиғи, Тил ва адабиёт институти директорининг ўринбосари, Энциклопедия бош муҳаррирининг биринчи ўринбосари. Бундай лавозимларга фан номзодини лойиқ кўриш учун Иброҳим Мўминдай бақувват чинор бўлиш керак эди.

Маънавият фидойилари — академиклар Ҳабиб Абдуллаев, Иброҳим Мўминов, Ҳосил Фозилов.

Биласиз, бош муҳаррир ўринбосари ва-зифаси нақд Ўзкомфирқа Марказқўмининг номенклатураси ҳисобланарди. Шундай экан, қандай қилиб партиясиз одам бундай вазифада ишлайди? У пайтда ҳамма нарса — иқтисодиёт, илм-фан, техника, маданият, ҳатто адабиёт ҳам ҳукмрон мафкура исканжасида эди.

— Домлани ҳам, ўзингизни ҳам бунча хуноб қилмай, ўша жойга аъзо бўлақолмаган экансиз-да, мана бўлмаса деб?

— Устод ҳам аввалига шундай ўйландилар. Аммо ул киши роса “менбоп” раҳбар эди. “Раҳбар” дейишдан ҳам олдин инсон, диёнатли олим, мураббий ва раҳнамо дейиш жўялироқ бўлади. Тийнатида “ўртаҳол”, “рисолабоп” одамга мутлақо тушуниксиз бўлган сирли ажойибот бор эди.

— Қандай, масалан, оҳанрабоми?

— Топдингиз. Яна қанчалик теран ақл бўлса, шунчалик соддадил. Агар икки одам ўзаро чиқишолмай жанжаллашса, сира ҳазм қилолмасдилар. “Бас қилинг ҳозирок, уят бўлади”, дея жиғибийрон бўлардилар.

Ўзаро муносабатларда баъзан куюшқондан чиққудек бўлсак, устод астойдил: “Сиз ўзингизни бузиб, қайта куринг!” деб қўярдилар. Бу гап ҳам бизларга ғалати туюларди. Қандай қилиб? Нечук киши ўзини ўзи бузиб, қайта куради?

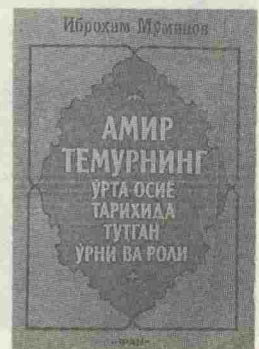
Бош муҳаррирнинг табиий туюлган даъвати шахсан менга ҳам дахлдор эди. Мени ишга олаётганида ўзига яқин бир одамдан икки нарсани суриштирган экан: биринчидан, менинг нима учун фирқасиз эканимни. Иккинчидан, ким менга илмий раҳбарлик қилганини. “Партияга кирмаганининг боиси шуки, ишга берилиб кетган. Фирқавий топшириқлар вақтимни олади, деб кирмаган”, дея тушунтирибди ҳалиги киши. Домла: “Бу кўсурни тузатса бўлади”, дебдилар. Сўнг енгил ҳазил қилган бўлибдилар: “Ҳай, ўзимиз ҳам партиясиз киришдан олдин партиясиз эдик-да!”

Табиатимдаги “тузатиш осон бўлган кўсур” — партиясизликни бартараф этиш устод айтганчалик осон кўчмади. Мен ҳаётда ўз хаёлот олашим, майда-чуйда илмий ташвишларим билан чегараланиб қолган бир кимса эдим. Ўзимни ҳарчанд чоғлаб кўрсам ҳам бўлмади. Хаёлпарастлигим

орқасида партия сафига қандай кирсам, шундай “муваффақият” билан учиб кетишимга кўзим етарди. Маънавий раҳнамоим Иброҳим Мўминга мен, ўзининг мингта ташвиши озлик, қилгани каби баайни дард устига чипқон бўлдим. Вазият жиддийлаша бошлагач, ўйиндан чикдим. Ҳар бир гиштини кўйишда фаол иштирок этганим Дорулқомусдан кетиш, Хизр янглиг шундоқ устоздан ўзимни махрум этиш хусусида устма-уст учта ариза бердим. Бу фурсатда мен аҳли аёлим, бола-чақам, кўч-кўроним билан, уй-жойимни ташлаб, жалоий ватан бўлиб, узоқ бир шаҳарга кетиб бораётган эдим... Ўша кунларни хотирга олсам, ҳали-ҳанузгача юрак-бағрим ўртаниб кетади.

— Айтишларича, Амир Темури ва теурий шажарага мансуб буюк ҳукмдорлар, шоир ва алломалар номини илк бор Ўзбек қомусида қайд этиш ёки қайд этмаслик борасида ҳам анча тортишувлар бўлган экан. Бу масалада Иброҳим Муминовнинг нуқтаи назари қандай бўлган?

— Ўзбекистон Фанлар академиясида қомус нашр этишга ўн йил тайёргарлик кўрилди. Тахририятда бир қанча кекса, билагон, катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган олимлар хизмат қиларди. Аммо... Ўша даврларда (ўттиз йил муқаддам) фавкуллодда қалтис вазият эди, зигирдай миллий идрок учун ҳам одамларни миллатчи-га чиқариб юбориш ҳеч гап эмас эди. Ҳаммаёқни машъум Ҳадик рўдаподай қоплаб ётарди. Кексайган чоғида бадном бўлиб кетишга кимнинг тоқати бор дейсиз? Шу боис, 1966 йилда академик Иброҳим Мўмин бу нашрга бош муҳаррир этиб тайинланиши ҳамано дарҳол тахририят таркиби тубдан ўзгартирилди. Иш тепасига ёшлар келди. Академия президенти Обид Содиқ билан Иброҳим Мўмин ўта “тезкор” раҳбарлар эди. Шашт билан биз, қомусчи ёшларни роса каловлатдилар. Йиллар

давомида қилиб бўлмайдиган ишларни... ҳафта ёки бир неча кун ичида уҳдалашни талаб қилардилар. Бу ёқда 7-8 балли зилзила, ҳаммаёқ алғов-далғов... Мана, биринчи жилднинг андоза-қолипи наشري. Ҳажми — 92 босма тобоқ. Теришга берилган вақти: 1.10.67. Босилиб чиққан кун: 18.10.67. 18 кун ичида нашр қилинган. Қизиқ гап. Октябрь ойида домла хорижий сафарда эди. Қайтганидан сўнг Шароф Рашидов билан учраганида қомуснинг илк нашрини собиқ котиб — бош муҳаррирга топширган. Пайқаб қолдикки, қомусчилик ҳаракати эл-юртнинг, республиканинг, академиянинг назарига тушган. Биз, тажрибасиз ёш ноширлар янглишдик — тузатдик, тузатдик — янглишдик... Шу зайлда илгарилаб борардик. Ёдимда, ўша йилларда ҳар бир хонанинг эшигига ўзим бир араб мақолини ёзиб қўйган эдим: "Улуғ мақсад йўлида меҳнатни роҳат бил!"

Одамларга муносабатда у кишининг ўзим гувоҳ бўлган яна бир хислатини қайд этайин. Шахсга сиғиниш, ундан кейинги оғир даврларда ҳам ҳалол инсонлар ус-

тидан тўхмат, уйдирма, чақув уюштирган фосиқ, ғаламис кимсаларни кўрарга асло тоқат қилолмасди. Гоҳи вақтларда бундай нопок шахслар орасидан етишган мутахассислар, доктор ва профессорларни, пешонаси етти қарич дўнг бўлса ҳам, академия даргоҳига яқинлаштирмасди. "Олимлигини бошқа ёққа бориб қилсин, балодан — ҳазар", дердилар.

— Домла, Ўзбек Қомусининг ўша пайтдаги ўрни ва ўзига хослиги ҳақида бугун нима дейиш мумкин?

— Замонавий мутафаннин (универсал) энциклопедия яратиш иши, бир ҳисобда, жуда жўн ва яна бир йўриқда, ўта мураккаб иш. Ўзбек қомусининг 14-жилдини варақлаган киши буни дарҳол пайқайди. Чунончи, жуда мураккаб мавзулар борки, улар рус ва қардош халқлар тилидаги энциклопедиявий нашрларда ниҳоятда теран ёритилган. Бундай пайтларда бизнинг айрим муаллифларимиз кифтини келтириб, чиройли таржима қиладилар ва ёнларидан озмоз маълумот ёки ахборот кўшган бўладилар. Вассалом. Ўзбек қомусининг қиё-

Иброҳим Муминов 1960 йилда Москвада бўлган халқаро шарқшунослар анжуманида иштирок этган узбекистонлик вакиллар орасида.

фаси ва сиймоси бу билан белгиланмайди. Унда Шарқ, ўзбек, ўзбеконалик қандай кўламда ва мақомда акс этган — асосий устивор кўрсаткич мана шу. Мақом, мадраса, Афросиёб, Ситораи Моҳи Хосса, Минораи Калон, Ибн Сино ҳамда Бобур, Улугбек, Алишер Навоий, Абдуллаҳон, Ҳабиб Абдулло, Обид Содиқ, Саъдихон Сирожиддин, Аброр Ҳидоят, Шукур Бурҳон, Тўйчи Ҳофиз, уста Ширин Муродовлар ҳақида ўзимизнинг Ўзбек қомусидангина қимматли, ноёб маълумотларни топиш мумкин. Бошқача айтганда, юртимиз, табиатимиз, одамларимиз, урф-одатларимиз, моддий ва маънавий бойликларимиз, тарихимиз, ҳофизларимиз, адибларимизга доир мингминглаб энг зарур ахборотлар фақат миллий қомусимиздан топилади.

Ўзбек қомусининг дастлабки тўрт жилдида домланинг шижоати шарофати ўлароқ миллий турмуш тарзимиз, тафаккур, таомилларимизга оид ниҳоятда кўп тарихий, жўғрофий, этнографик, адабий, илмий, диний қадриятлар, шажаралар, уруғ-аймоқларга изоҳ берилди. Айни вақтда улугдавлатчилик шовинизми ва ўша даврдаги айрим маҳаллий сиёсатдонлар бош муҳаррирга хос ўқтамликни ҳазм қилолмади. Қомус саҳифаларида гўё қоқоқ патриархал хўжалик мақомини, феодал ўтмишни идеаллаштириш хусусида хуружлар бошланди.

Домла сиёсат бобида соҳиби тадбир, ёзининг келишини баҳордан билладиган, яхши маънодаги қув раҳбар эди.

Таниқли профессор Омонулло Файзулло Иброҳим домла ҳақида бундай бир гапни эсга олади: “Улугбек таваллудининг 600 йиллигини ўтказишга яна чорак аср бор экан, — дебдилар домла 1966 йилда бир суҳбат асносида. — Э-ҳэ, унғача ким бору ким йўқ. Келинлар, алломанинг 575 йиллигини ўтказга қолайлик”.

Дарҳақиқат, бу сана кўнгилдагидек нишонланди. Тантанали анжуманда уч олим: Иброҳим Муъинов, Қори-Ниёзий, В.П.Шчеглов мазмундор, мароқли маъруза қилади. Қарангки, чиндан ҳам, Улугбекиннг 600 йиллик тантаналарида ҳар учала аллома ҳам иштирок эта олмади. Улар бу вақтга етмай бандаликни бажо келтирдилар, дейди Омонулло ака.

Профессор Ҳамид Зиёев домланинг

Амир Темур ҳақидаги рисоласининг ёзилиш тарихини қуйидагича эслайди. Бир гал раҳматли домла Ҳамид акани ҳузурига чорлаб, ҳазрат Соҳибқирон ҳақида тарихчи олимларимиздан бирон киши холис илмий мақола ҳамда рисола ёзиб берсин, дея топшириқ берибди. Бир ҳафтадан кейин маълум бўладики, ҳеч ким рози эмас. Негаки, муаррихлар бу ишни оғизга чўғ солиш билан баробар деб тушунади. Бундай ишга журъат этган кишининг бўйнига қизил “тавқилаънат” илиниши муқаррар эди. Шундан сўнг домланинг ўзи бу қалтис ишга киришади. Масалага дахлдор ёзма манбаларни ўрганиш, мутахассислар билан маслаҳатлашиш натижасида ул зотнинг қаламига мансуб “Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли” деган китоби ўзбек ва рус тилларида чоп этилади. Асарнинг мазмуни ЎзФА Раёсатининг 1968 йил 5 майда бўлган кенгайтирилган йиғилишида муҳокама этилади.

Иброҳим Муъин оловни бировларнинг қўли билан эмас, балки ўз қўли билан ушлаган. Зотан, Соҳибқирон тимсоли ҳалол, жасур, покиза бу инсонни бутун ҳаёти давомида ўртар машъала бўлиб ёндирар, қалбини тилка-пора қилар эди. Бу дард унинг юрагида 1968 йилга келиб ногаҳон пайдо бўлган эмас. Бир неча ўн йиллар давомида томир отиб келган.

Ўша йили Иброҳим домла ташаббуси билан Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”си ҳамда “Темур тузуқлари” билан бирга домланинг рисоласи босилиб чиққани ҳам маданий ҳаётда катта воқеа бўлди. Муаллифнинг “Темур тузуқлари” факсимил нашрига оид қайдлари билан “Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли (ёзма манбалар маълумоти асосида)” деган асари уч жилддан иборат “Танланган асарлар”ининг биринчи жилдига ҳам киритилди. Бу ишлар шу қадар чапдастлик ва тезкорлик билан амалга оширилдики, қим билиб, ким билмай қолди.

Домла бу билан ҳам кифояланмади. У киши қандай қилиб бўлмасин, Темур ҳақидаги мақолани қомуснинг биринчи жилдига киритишга жазм этди. Чунки у “Т” ҳарфидан бошланувчи жилдда берилса... Бояғидай, “Э-ҳэ, унғача ким бору ким

йўқ...” деб ўйлади. Хўш, нима қилса бўлади? Эътибор беринг, Соҳибқироннинг номини ҳар хил ёзиш мумкин:

С: Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон.

Т: Темур, Амир Темур ибн Баҳодир Тарағай.

А: Амир Темур...

“С”, “Т” жилдларини узоқ кутишга тўғри келади. “А” эса нақд. Кутлуг мақсадини тезда амалга ошириш учун ўзбекча киши номларини шарқона тамойилда ёзишга қарор қилинди. Яъни, “Навоий” эмас, “Алишер Навоий”, “Беруний” эмас, “Абурайхон Беруний” каби. Бас, “Темур” эмас, “Амир Темур”! Йўли топилди. Ҳа, шавкатли ҳукмдор, жаҳонгир, саркарда, Мовароуннаҳр тарихининг порлоқ юлдузи, Шарқ ва ислом маданиятининг гултожи ўзбек халқининг хаста виждони бўлиб қолаётган эди. Шу маънода Соҳибқирон аллома тадқиқотларининг оҳанрабои бўлиб юзага чиқди. Яхши от кейин чопади, деган нақл бор. Домла якуний сўзини энг сўнгги дамларда айтди. Бор овоз билан! Амир Темур бу инсоннинг бош қахрамонига айланди. Менга шундай туюладики, домла ўз турмуш тарзи ва фаолиятида — одамларга қаҳри ва меҳрида, бир сўзлилиқ, адл-адолат ва саховатда, Ватанини севишда, илоҳий ихлос ва эътиқодда, покдомонликда, соҳиби ақл ва тадбиркорликда ҳамда бўлак инсоний фазилату хислатларда ҳазрат Соҳибқиронга тақлид қилиб яшаган. Ўзи айтганидек, бир инсон, раҳбар, олим сифатида, Амир Темурдай яшашга ва меҳнат қилишга интилди.

... Афсуски, бир босма тобоқ ҳажмида ёзилган “Амир Темур” мақоласи “юқори”нинг, ўзи айтганича, Московнинг амри билан биринчи жилддан олиб ташланди. Қанча гап-сўз, матбаа чиқими, бесаранжомлик бошланди. Атрофга шов-шув тарқалди. Булар бари ўз ичимиздаги ва ташимиздаги баъзи бир “қардошлар”, ҳамкасабалар ва охир-оқибатда шовинист — улуг давлатчиларнинг халқларни зимдан гиж-гижлашдан иборат кирдикорлари эди. Биринчи жилдда куйидаги ҳавола берилди: “Амир Темур (1336-1405) — теурийлар империяси номи билан машхур бўлган йирик феодал давлат асосчиси. (Қаралсин: “Темур ибн Тарағай Баҳодир”) Ўша-ўша

ҳадик яна кучга кирди: “Эҳ-хэ, унғача ким бору ким йўқ”. Эвоҳ, 1978 йилда, ниҳоят, буюк жаҳонгир ҳақидаги мақола босилганида муаллифнинг бу ёруғ жаҳондан этак қоқиб кетганига тўрт йил бўлган эди. Алам қиладиган жойи шундаки, мақола ҳажман беш маротаба қисқартирилиб, мазмунан кўпол суратда бузилди. Ўлганнинг устига тепган қабилда чиқди.

Комуснинг иккинчи жилдида ёзилган “Темур, Амир Темур, Темурланг...— Ўрта Осиёдаги йирик феодал давлат арбоби, саркарда. Отаси Тарағай барлос қабиласи зодагонларидан. Темурнинг ўнг қўли ва ўнг оёғи майиб бўлган, оқсоқланган. Форсча “Темурланг” (Европада “Тамерлан”), яъни “Оқсоқ Темур” деган ном шундан келиб чиққан”. Дарҳақиқат, мақоланинг “бисмилло” сиданоқ унинг “бемисмилло” ёзилганини пайқаш мумкин. Бунинг устига, бетавфиқ олим М.М.Герасимовнинг Темурнинг бош суяги асосида ишлаган гирт сохта бюст-тасвири илова қилинганки, бу — Амир Темурга ҳам, ўзбек халқига ҳам, академик Иброҳим Мўмин хотирасига ҳам ҳақоратдан бошқа нарса эмас эди.

Домланинг оғзидан эшитганман: Герасимов талқинидаги қиёфа Соҳибқироннинг нуруний, серфайз сиймосига ҳечам мос тушмас экан.

— Коммунистик мафқуранинг ғайрининсоний сиёсатиға қарамай, Соҳибқирон тақдиридаги илоҳий жозибани илғаш ва унга интилиш тинимсиз илмий изланишларнинг мантиқий якунимиди ёки бу — инсон қалбидаги миллий мансублик эҳтиёжи, яъни табиий равишда аслига талпиниб яшаш сезгисидан туғилган жараёнмиди? Умуман, миллий ифтихор туйғуси тақиқланган бир замонда, сизнингча, Иброҳим Мўминов каби олимлар ўз халқи ва миллатига бўлган муҳаббатини қай шаклда ифодалар эди?

— Демак, лўнда қилиб айтсак: илоҳий жозибани илғашми ёки миллий мансублик эҳтиёжими?

— Шундай.

— Савол шу қадар “беозор”ки, унга қисқача жавоб бериш учун катта китоб ёзиш керак. Ҳарқалай, иккалови ҳам...

— Дабдурустандан яна бир фикр. Махсус “Соҳибқирон Амир Темур” қомусини тартиб бериш масаласига нима дейсиз?

— Бу — бугунги куннинг энг долзарб масалаларидан деб биламан. Бундай гоё ҳақида академик Бўрибой Аҳмад бошчилигида шарқшунос олимларимиз, тарихчиларимиз, барча дахлдор соҳаларнинг мутахассислари ва, албатта, ноширларимиз ҳам ўйлаб юрган бўлсалар ажаб эмас. Масала чирсиллаб турибди.

— Буюк фотиҳ ва жаҳонгирларнинг шахсияти, оламшумул ғалабалари, тадбир улар тадориклари ҳақида гап кетса, кўпчилик улар заминий ҳодиса эмас, балки самовий қудратнинг сир-саноатидир, уларни англаб етишга ҳамма вақт ҳам бандасининг ақли бовар қилмайди, дея хулоса чиқаради...

— Буни жаҳонгирларнинг ўзлари ҳам таъкидлайдилар. Ибн Арабшоҳ ўзининг “Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари)” аса-рида машҳур ҳофиз мавлоно Маҳмуд Ҳофиз ал-Муҳриқ ал-Хоразмийнинг кўрган-кечирганлари ўқувчини лол қолдиради. Мана, жанг боряпти. Соҳибқирон уни тепаликда, чодир бўсағасида туриб кузатади. Аммо у бениҳоя чарчаган. Ҳаммаёқ алғов-далгов, тўс-тўполон. Биров қувган, биров қочган. Кимдир йиғлайди, кимдир кулади. Урушда одамлар жон олиб, жон беради. Жанги жадалнинг фожиаси ва мантиқсиз мантиқи бор. Урушнинг сўнгги паллалари бўлса керак, холдан тойиб, ерга ўтириб олган мажолсиз саркарданнинг фалсафаси, шафқатсиз бир ҳақиқатни мардонавор тан олгани ибратлидир. Темур фақат амир (амр этувчи), саркарда, ҳарбий арбобгина эмас, ажойиб мутафаккир инсон эканини сўзларидан билиб оласиз. Китобдан олинган мана бу парчага эътибор беринг:

“Шунда Темур... менга... деди: “Э мавлоно Маҳмуд! Жисмимнинг заифлиги, (кўрадиган) тадбиримнинг озлиги қара: ушлай десам қўл, чолай десам оёқ йўқ менда. Агар одамлар мени ташлаб кетса, мен ҳалок бўламан, агар мени шу ҳолиманда қолдирсалар, азобланаман. Ўз танамни бошқариб “на зарарли, на фойдали” (Қуръони карим сурасига ишора) бир иш қиламан, на яхшилик келтираману на ёмонликни даф этаман”. Кейин у бир оз

фикрга толиб: “Қандай қилиб тангри таоло бандаларни менга муяссар кўрди? Гарбу Шарқни даҳшатимга тўлғазиб, ҳайбатимни икки мағрибу икки машриққа овоза қилди? Подшоҳлар-да паҳлавонларни менга бўйсундириб, олдимда кисраву қайсарларни хор қилди? Бу ҳаракатлар (ҳаммаси) Унинг (тангри таолонинг) ҳаракатлари бўлиб, бу ишлар (барчаси) Унинг ишлари эмасми? Мен кимман? Мен бир касалманд, муҳтож кишиман, холос! Бу ишларни ухдалашга киришиш учун менда на имкону на тоқат бор”. Кейин йиғлаб юбориб, мени ҳам шундай йиғлатдики, энгларим кўз ёшга тўлди.

Темур ҳақида икки байт туқиганлар:

Ярим танали киши жаҳон мулкига эга бўлди,
Кўзингни очу Худонинг қудратини кўр,
Оёғи йўғ-у, аммо тахт унинг оёғи
остида.
Қули йўғ-у, аммо бутун мамлакат унинг
узугида”.

Амир Темур ҳақида бор ҳақиқатни Ҳақ субҳонаху таоло ва таборакдан бўлак ҳеч ким билмайди. На бу дунё донишмандларию шоирлари, на муаррихлару муфассирлар — Ўзидан ўзга ҳеч ким! Жумладан, алломаю даврон Иброҳим Мўмин ҳазратлари ҳам. Раҳматли домланинг хизмати (Оллоҳ даргоҳида қабул қилган бўлсин) шундаки, ул соҳибқаромат бу инсонни асрий гараз, ҳасад, игво, тухматлардан халос этишга уриниб кўрди. Муайян маънода, даврининг қизил бидъату жоҳилияти талаблари доирасида бўлса ҳам, ҳақ гапни бошқа, бир қадар холис мутафаккирларнинг тили билан айтди: ёзма манбаларга таянди. Лекин ўзини тўппа-тўғри балонинг оғзига урган эмас. Лекин бало бало-да, қаърига тортиди. Темуршунос устод Иброҳим Мўминни қуруқ тухматлардан батамом форигъ этиш учун миллий мустақиллик керак эди. Надоматлар бўлсин-ким, бу улугъ айёмга у киши етиб келолмади. Гарчи...

— Сўзи, иши, фалсафаси етиб келди.

Муртазо ҚАРШИБОЙ
суҳбатлашди.

СОҲИБҚИРОН ҲАҚИҚАТЧИ

Аёнки, Амир Темур инсоният кечмишида ғоят кам учрайдиган буюк ҳукмдорлардан биридир. Ул зот Марказий Осиёни қудратли давлатга айлантирди ва унинг доверугини дунёга таратди. Унинг зафарли юришлари ниҳоятда қолоқ Русга ва Оврупога кўп яхшиликлар келтирди. Аммо бу тарихий ҳақиқатни эътироф этишни лозим кўрмаган рус мамлакатдорлари XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ўзларининг ғаразли манфаатларини кўзлаб, Амир Темурни қоралашда ҳеч нарсадан қайтмадилар. Ҳатто биз эъзозлаб юрадиган В.Бартольд, А.Якубовский сингари олимларнинг китоблари ҳам Амир Темурга нисбатан тўхмат билан тўлиб-тошган эди.

Соҳибқирон ва унинг аждодлари шахсига хуружлар, улар тақдирини сохталаштиришлар шўролар даврида айниқса авж олди. Масалан, 1980 йилда чоп этилган “Куликовская битва” китобининг муаллифи: “Темур Москвани олмаган, Елецгача бориб қайтган, холос. Москвага боришга буюк княздан кўрққан, чамаси” деган сафсата гапларни ёзади. Хўш, у қанақа “буюк княз” эди? Амир Темур қувиб

юрган Тўхтамишдан кўрқиб, хотинлар кийимида Костромадаги аёллар монастирига беркинган бу “буюк княз”ча Дмитрий Донскойнинг ўғли Василий Дмитриевичми? У расман Тўхтамишнинг ходими эди-ку! Ахир, Самарқанддан Олтин Ўрда хони Тўхтамишни қувиб Москвага, тўғрироғи, Москва остонасига от суриб борган Соҳибқирон қандайдир гўдақдан — “буюк княз”дан чўчиб, шаҳарга кирмай қараб турармиди?! Зеро, Шарафиддин Али Яздий ва Салоҳиддин Тошкандий каби тарихчиларнинг таъкидлашича, Соҳибқирон бу шаҳарни забт этиб, ундан анчагина ҳарбий ўлжа билан қайтган...

Ғулом ҒАФУР

Рус олимлари XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб Шарқ халқлари тарихига Рус империяси эришган қудрат ва нуфуз, қолаверса, мустамлака халқларга ожизлик туйғусини сингдириш нуқтаи назаридан ёндашдилар. Аввал-бошда рус тилидаги тарихий ва бадиий китобларда Амир Темур шахси ҳақорат, кесатиқ, камситиш, киноя билан эсланган бўлса, кейинчалик бу масала мутлақо тил теккизилмайдиган мавзу бўлиб қолди...

Чор Россияси генерали Михаил Иванин "Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур" (Санкт-Петербург, 1875 йил. Асар 1993 йилда ўзбекчага таржима қилиниб, нашр этилди) китобида бу икки ҳукмдорнинг ҳарбий санъати, салоҳияти ва зафарли йўлини тарихан баҳолайди. XII-XV асрларда Осиёнинг ҳарбий санъати Овруподан анча устун бўлганини тан олади. Айниқса, Амир Темурнинг Россия олдидаги тарихий хизматини юксак баҳолаб, Амир Темур ва Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон ўртасида 1395 йил бўлган жанг оқибатини қуйидагича таърифлайди: "Шундай қилиб, бу ислом ҳимоячиси, насронийларнинг даҳшатли душмани, Муҳаммад пайғамбарни чин юракдан эъзозловчи зот Олтин Ўрданинг буткул кучсизланиши ва қулашининг асосий сабабчиси бўлди ва шу тариқа христиан давлатининг юксалишини тезлаштирди".

Муаллиф Амир Темур шахсияти ва ул зотнинг саркардалиқ сифатларига, қобилиятига юксак баҳо беради. Россия ҳарбий академиясида Соҳибқирон ҳарбий санъатини (тактикаси ва стратегияси)

ўрганишга қаратилган махсус курс очиш истагини билдиради. Михаил Иванин машҳур саркарда Наполеон қўшин тузиш ва урушда тактика қўллаш борасида Амир Темур меросидан фойдалангани ҳақида бундай ёзади: "Агар Амир Темурнинг жанговар тартибларини бугунги кундаги қўшин тартиби билан солиштирсак... бундай тартиб... ҳамма Наполеон кашф этган деб билгувчи ҳарбий тартиб билан ўхшашдир... Лангле Темурбекнинг сиёсати ва урушлари, жанговар тартиблари баён этилган ("Темур тузуклари") китобини 1787 йилда француз тилида чоп этганини, фурсати келиб Миср, Туркия, Эрон ва Ҳиндистонга юриш қилиш ниятида юрган Наполеон мўғул, араб ва Александр Македонский қўшинларининг Осиёни забт этиш тарихини ўрганиши жараёнида бу китобни ўқимаган бўлиши мумкин эмаслигини назарда тутсак, у ўзи жорий этган жанговар тартибларни Амир Темур қоидаларидан ўзлаштириб олганининг, истёждодли саркарда сифатида ушбу тартибларни замонавий қурол-яроғларга мослаштирганининг гувоҳи бўлаемиз".

Соддадил ўқувчи рус ҳарбий тарихчиси, генерал Михаил Иванин Амир Темур ҳақида холис фикр юритган, унинг ҳарбий санъатига қойил қолган экан-да, деб ўйлаши мумкин. Иваниннинг бу гап-сўзларни ёзишдан мақсади бўлакча бўлиб, коса тагида нимкосаси бор эди. Аёнки, мазкур асар ёзилган вақтда Россия империяси Марказий Осиё истилосини якунлаб, энди ушбу минтақада қандай мустамлакачилик сиёсатини юритиш дасту-

рини ишлаб чиқаётган эди. Туркистонни қолоқ ўлкага айлантириб, мусулмонларнинг миллий-озодлик ҳаракатларига йўл қўймаслик учун Оврупо давлатларидан кучли ҳамкорлар топиш масаласи империячиларнинг кун тартибида турарди. Иванин “Чингизхон ва Амир Темур” асарини ана шу дастур асосида яратган. Муаллиф асардан кўзлаган мақсад-муддаосини бундай баён қилади: “Ўйлайманки, мабодо қудратли мусулмон мутаассиблиги портлаши юз бергудек бўлса ва ўша фурсатда Чингизхон ёки Амир Темурдек доҳий зотлар дунёга келиб қолса, бизга таҳдид солиши муқаррар тутилган умумий хавфнинг олдини олиш мақсадида Ўрта Осиёни сиёсий жиҳатдан ҳозирги аҳволида тутиб туриш учун биз Англия билан дўстона ҳамда ўзаро манфаатларга асосланган ҳаракатлар қилишга келишиб олишимиз керак бўлади”.

Ўша даврда Англия энг кучли жанговар давлат бўлиб, деярли барча Шарқ ўлкаларини ўз мустахлакасига айлантирган эди. Россия ҳар жиҳатдан Англияга яқинлашишга, ҳамкорлик қилишга талпинарди. Қонхўр генерал Скобелев бу хусусда: “Англияга яна бир қарич яқинлашиш учун Осиёдаги барча мулкларимиздан воз кечсак арзийди”, деган экан.

Туркистон генерал-губернатори Фон Кауфман унинг фикрларини тасдиқлаб, бундай деган: “Англия билан Россиянинг Осиёдаги душмани битта, у ҳам бўлса, мусулмончилик ва ёввойилиқдир...” Ана шу ғоя-мақсадлар Михаил Иванин китобининг мазмунига сингдириб юборилган. “Фикримча, мен Ўрта

Осиёнинг бу икки сиймосини уларнинг тўлиқ қурол-яроғлари, истилолар учун қўллаган барча воситалари ҳамда бутун дунёни забт этишга қаратилган интилишлари билан биргаликда етарлича таърифладим ва буларнинг бари ярим ёввойи халқлар ичида ҳам миллионлаб ёввойи чўпонларни ўз ҳукм-иродасига бўйсундириб, улардан даҳшатли қўшинлар туза оладиган даҳо зотлар туғилиши мумкин эканини исботлайди”.

Муаллиф фикрини давом эттириб, келажакда ягона Туркистон мамлакати вужудга келмаслиги учун Россия ва Хитой ҳамкорликда ҳаракат қилиши зарурлигини таъкидлайди: “Ўрта Осиё унинг халқларини ягона бир жамиятга бирлашишига қўймайдиган воситаларга эга бўлган икки кучли давлатнинг тасарруфида ёки таъсири остидадир. Хитой моҳирона ва маккор сиёсат натижаси ўлароқ Ўрта Осиёнинг шарқий қисмини ҳукми остида тутиб турибди. Ўрта Осиёнинг қолган қисми бизнинг тасарруфимизда... Агар бу икки давлат соғлом сиёсат юритиб, Ўрта Осиё ҳукмдорларининг истилочилик ниётларини бостириш учун аҳиллик билан ҳаракат қилса, Осиё узоқ вақтгача қонли ларзалардан холи бўлиши мумкин...”

Иваниннинг бу фикри кенгрок шарҳланса, унинг хавотирига нима асос бўлгани ойдинлашади. Ёкуббек Шарқий Туркистонда (1865-77 йиллар) мустақил давлат тузган эди. Унинг таъсири Россия тасарруфидаги Туркистонда ҳам миллий озодлик ҳаракатини уйғотиши эҳтимолдан холи эмас эди. Россия ва Хитой Туркистонни хомта-

лаш қилиш ишида яқдил ва ҳамкор эдилар, албатта. Аммо Англия Россиянинг кучайишидан хавфсираб, яна қандайдир мақсадларни кўзлаб, Ёқуббекка ёрдам беради. Иванин бу масалада Англияни танқид қилади: “Ўрта Осиёда кучли давлат юзага келиши Англиянинг манфаатларига мос эмас. Ўрта Осиё халқларини янги такомиллашган қурол-яроғ билан таъминламаслик лозим...”

Муаллиф ушбу фикрларни исботлаш учун Чингизхон ва Амир Темур фаолиятини рўқач қилади: “Энг замонавий қуролларни Хитойдан ўзлаштирган Чингизхон бор-йўғи 40-50 йил мобайнида ҳеч бир халқ қарши тура олмайдиган империя тузди... Бир ярим аср ўтгач, худди шу Ўрта Осиё халқларидан бошқа бир даҳо — Темурбек ёки Амир Темур етишиб чиқдики, Чингизхон сиёсатидан фарқли ўларок, мусулмон мутаассиблиги йўлини тутди ва эҳтимол шу мутаассиблик тазйиқи остида Ўрта Осиёнинг барча христиан жамоалари ислом динини қабул қилишга мажбур бўлдилар...”

Иванин Осиёдан чиққан икки буюк саркарда — Чингизхон ва Амир Темур тарихи ҳақида гапира туриб, асосий мақсадга кўчади, яъни уларнинг авлодларини мустамлака асоратида сақлаш учун бу тупроқдан ҳатто кичик зобитлар чиқишига ҳам изн бермаслик керак, дейди.

Кейинги воқеалар ривожини шуни кўрсатадики, Туркистон мулкани хомталаш қилишда Россия ва Хитой ҳамкорлиги давом этди, Англия бу тақсимотга фақат томошабин бўлиб турди. Устига-устак,

Ёқуббек 1877 йилда вафот этди. Туркистон аввал Хитой ва Россия ўртасида иккига бўлиниб, кейинчалик шўролар даврида беш давлатга парчаланди... Туркистон халқларида улуғ боболари, саркардалари билан ифтихор этиш туйғуси сўндирилди, миллий озодлик ҳаракатлари аёвсиз бостирилди, мустамлака асоратига тушган халқ вакиллари ҳарбий ишдан, замонавий қурол-яроғлардан, техникадан четлаштирилди.

Рус тарихчилари мустамлакачилик сиёсатини мустаҳкамлаш мақсадида Туркистон тарихи, жумладан, Амир Темур ҳаёти ва фаолияти ҳақида жилд-жилд китоб ёздилар. Аммо Соҳибқирон даҳоси улуғланган саҳифалар рус тарихчилари тадқиқотларида ҳам гоҳ-гоҳида учраб туради. Владимир Череванский “Икки тўлқин: Амир Темур ва Чингизхон” китобида (Санкт-Петербург, 1898 йил) бундай ёзади: “Амир Темур Ўрда тахтини нега эгалламади, нега у Русни ўзига тобе деб эълон қилмади? Ушбу саволлар тарихий жиҳатдан шу қадар қонунийки, улардан шунчаки сукут билан қутулиш мумкин эмас”. Ҳа, бу саволларга жавоб бериш жуда осон, чунки Амир Темур даврида Рус тараққий этмаган бир ўлка, қолаверса, Олтин Ўрда хонига қарашли тап-тақир ҳудуд эди. Соҳибқироннинг Олтин Ўрдани тобе этгани Русни забт этгани эди аслида.

Амир Темур ҳаёти ва фаолияти ҳақида тадқиқотлар юритган Бартольд, Якубовский, Греков ва бошқаларнинг асарларида, айниқса, қораловчи саҳифалар кўп. Аммо барибир улар Амир Темур даҳоси-

га тан бергани аниқ. Бартольд бир мақоласида бундай ёзади: “Темур бир вақтнинг ўзида ашаддий бузғунчи ва ташаббускор қурувчи эди: у буюк иморатлар бино этди ва уларни боғу роғлар билан ўради, шаҳар ва қишлоқларни тиклади. Унинг даврида сув иншоотлари барпо этилди ва бузилганлари тuzатилди. Маданий ҳаёт учун хизмат этиши мумкин бўлган ерлар эътибордан четда қолмади. Темурнинг ижодкорлик фаолияти ҳам унинг қилган вайронагарчилиги каби кишини ҳайратда қолдиради. Мусулмон меъморлигидаги энг яхши давр Темур ва унинг авлодлари номи билан боғлиқдир...”

Можор олими Ҳерман Вамбери “Мовароуннаҳр ёхуд Бухоро тарихи” асарида Амир Темурнинг Марказий Осиё тарихи ва маданиятида янги даврни бошлаб бергани, ўзидан кейинги давлат бошлиқлари учун “Темур тузуклари” низомномасини ёзиб қолдиргани, унинг адолатли ҳукмдор ва инсон сифатидаги фазилатлари ҳақида тўхталиб, бундай ёзади: “Шаҳрисабзда нашу наъмо топган шавкатли Соҳибқироннинг мухлислари уни энг чиройли бир инсон сифатида таърифлайди. Аммо душмани уни нақадар чиркин, нақадар юзсиз, манфур ва қутсиз этиб тасвирлайди...”

Ҳерман Вамберининг ёзишича, Соҳибқирон ўзидек фикрламайдиган (яъни ўзгача фикрлайдиган) кишиларга шоҳона ҳадялар берган.

Ажабки, тарихий ҳақиқатга ўз “тамға”сини босган манфаат бандлари, рус тарихчилари, айниқса, шўро олимлари Россияда мўғуллар истилосининг тугатилиши

ҳақида мушоҳада юритганда Амир Темурни иложи борича эсламасликка ҳаракат қилдилар.

80-йилнинг охиригача ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолди. Ниҳоят “Ошқоралик”, “Қайта қуриш” йилларидагина бу мавзуда кўрқиб-кўрқиб гапирила бошланди. Ўзбекистон мустақил бўлгач, бошқа қадриятларимиз қатори Соҳибқирон ҳақиқати ҳам тўлиқ тиклашга киришилди.

Зеро, Амир Темур ҳақиқати жаҳонгир бирор подшоҳни, масалан, Тўхтамиш ёки Боязидни енгиб, Русия, Оврупога ёрдам бергани билан эмас, балки туғилиб ўсган Ватанга меҳр, шу меҳр туфайли Ватан тупроғини — Мовароуннаҳрни мўғуллар зулмидан халос этиб, юрт сиёсати, иқтисодиёти ва маданиятида янги давр — Уйғониш даврини бошлаб бергани билан баҳоланади...

Амир Темур ҳақиқати унинг замонида етишиб чиққан Мирзо Улуғбек, Қозизода Румий, Али Қушчи, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Бобур, Беҳзод, Хондамир каби юзлаб мутафаккирларнинг бани башарга ҳадя этган бебаҳо маънавий мероси билан баҳоланади.

“Темурийлар давридаги сингари маданиятга ҳавас кўймоқ,— деб ёзади Ҳерман Вамбери,— Андалусия уммавийлар давлатининг порлоқ даври билан Арабистондаги аббосийларнинг илк ҳукмронлик замонини истисно этганда, ислом оламининг бошқа биронта жойида содир бўлмади. Шарқнинг “Аллоное оли динамулкаҳум” (халқ ўз подшосининг динига эргашади) қонидаси хотирга олинса, бу ҳолнинг ажабланарли жойи йўқ...”

Соҳибқирон Амир Темур, пирларининг қўллаб-қувватлаши натижаси ўларок, Туронзаминда буюк салтанат барпо этишни мақсад этган эди. Бу мақсад, аввало, ул зот ўртага ташлаган шиорларда намоён бўлди. У киши ислом таълимоти асосларини давлатининг бош шиори қилиб белгилади. Зеро, ислом ақидалари адолат ва ҳақиқат ғоялари билан суғорилган эди.

Буюк салтанат ғояси, табиийки, Соҳибқирон давлатининг рамз ва тимсолларида ифода этилиши лозим эди. Бу мураккаб вазифани Амир Темур одатига кўра кенгаш билан амалга оширади.

Амир Темур давлатининг бош девонида хизмат қилган ва унинг сафарларида доим қатнашиб юрган ажойиб тарихчи Шарафиддин Али Яздий ва Туронзаминга саёҳат қилган испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг гувоҳлик беришича, Соҳибқироннинг давлат белгилари Қуёш, мовий осмон, ҳайвонлар сардори — шердан иборат бўлган.

Амир Темур тасаввурида тангри таоло яратган энг улуғ мўъжиза — Қуёш. У мавжуд экан, курраи заминда ҳаёт боқийдир. Инсоният ҳар бир кунини Қуёш чиқиши ва ботиши билан белгилайди. У ер юзидаги жонзотларга ризқнасиба беради. Қуёш, Амир Темур тасаввурида, ҳаётнинг боши. Шу боис

Қуёш Соҳибқирон салтанатининг бош рамзи, бош тимсоли.

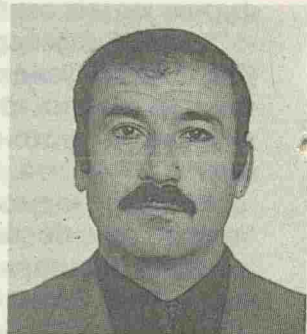
Амир Темур ислом динининг ибратли анъаналари асосида тарбия топган эди. У Кеш шаҳридаги мадрасада таълим олган кезде курраи замин ай-

ланаси етти иқлим ва етти осмондан иборат эканидан хабар топади ва шунга кўра етти рангни дунё гўзаллигининг асоси деб билади.

Бу ранглар орасида тус Темур тасаввуридан муҳим ўрин эгаллаган. Мовий осмон ул зотни мудом ўйлашга, хаёл суришга, тунларни бедор ўтказишга даъват этиб турган. Шу боис мовий осмон Амир Темур давлат байроғининг рамзи сифатида қабул қилинган. Мовий ранг ҳамиша тириклик маъносини билдирган. У яна инсон ҳаётининг асоси — обихаёт демакдир. Тимсоллар тилида бу яхшиликни, донишмандликни, ҳалолликни, шон-шухрат ва садоқатни ифода этади.

Амир Темур ов қилишга ғоят ишқибоз бўлган. Энг эъзозлагани йиртқичлар сардори — шер эди. Чунки йиртқичлар беллашувида шерга тенг келадигани йўқ. Бинобарин, уни ҳайвонлар ҳукмдори деб атаганлар. Шу боис Амир Темурнинг давлат байроғида шер тасвири акс этган.

Можор тарихчиси Ҳерман Вамберининг ёзишича, Амир Темур ҳукмдорлик фаолиятининг илк даврида Кеш (Шаҳрисабз) шаҳрига муҳим аҳамият бериб, уни Туроннинг маънавий марказига айлантирган ва бу шаҳар “Қуббатул илм вал-адаб” унвонига эга бўлган эди. Соҳибқирон аввал-бошда мамлакат пойтахтини шу ерда қуришни ният қилиб, гўзал Оқсаройни барпо эттирган. Иморат пештоқиға гардиш ва Қуёш акси тасвирланган эди. Амир Темурнинг аломат белгиси тарзида қўйилган уч халқадан иборат эди. Ушбу рамз унинг уч иқлимда, яъни Шимол, Жануб ва Фарбда ҳоким эка-

Амир Темур

давлатининг рамзлари

нига ишорадир. Маълум бўладики, Амир Темур тузган давлатнинг тамғаси ўша белгилар ҳисобланган. Бундай тамға бир нечта бўлиб, вазирлар кўлида ҳам сақланган. Мухр билан бирга суюқ сиёҳ олиб юрилган, зарур ҳужжатларга йўлдаёқ тамға урилиб тасдиқдан ўтказилган ва рўйхатга олинган. У замонда ҳужжатларнинг икки томонига ҳам тамға урилган. Сўнгра устидан Амир Темурнинг шахсий тамғаси босилган. Соҳибқирон тамғасига “Рустий — рустий” сўзлари ёзилган. Бундан ташқари, давлат тамғалари қиличларга, эгар-жабдуқларга, отларнинг тақасига ҳам босилган.

Умуман, Амир Темур салтанатида байроқлар, тамғалар, туғлар, тимсолларга катта аҳамият берилган. “Тузуқлар”даги мана бу мисоллар шундан далолат беради: “Амир бирон мамлакатни фатҳ этса ё ғаним лашкарини енгса, уни уч нарса билан мумтоз қилсинлар: биринчиси — фахрли китоб, туғ ва ногора бериб, уни баҳодир деб атасинлар; иккинчиси — уни давлат ва салтанат шериги билиб, кенгаш мажлисига киритсинлар; учинчиси — унга чегара вилоятни топширилсин ва ўша ерлик амирлар унга бўйсунсинлар. Агар амирлардан қайси бирови тўра — хон ўғлини енгса ёки

бирон амирзодага шикаст етказса, ё бирон ўлка хонини мағлуб этса, уни юқоридаги йўсинда мукофотласинлар”.

Соҳибқирон бундай мукофотларни фақатгина юқори лавозимли амалдорларигагина эмас, балки оддий аскарларига ҳам берган. Агар оддий сипоҳий қиличбозликда баҳодирлик кўрсатса, унга мукофот тариқасида чўқмоқ, қимматбаҳо тошлар қадалган ўтоғи, камар, турна беллик қилич ва бир от ҳада этилган.

Соҳибқирон даврида давлат байроғи муҳим аҳамият касб этган. Зўр жангларда Амир Темурнинг ўзи бевосита

майдонга тушмаса-да, унинг байроғи узоқ-узоқлардан кўзга ташланиб турган. Ўша пайтларда байроқнинг аҳамияти душман қўмондонининг асирга олиниш ёки ўлдирилишидан кам бўлмаган. Байроқнинг кулаши бутун қўшинни талвасага солган, ҳатто мағлубиятга ҳам сабаб бўлган. Шу боис байроқдорни қўлга олиш ғалабани таъминловчи омиллар сирасига кирган. Амир Темурнинг байроғи қўшиннинг орқароғида олиб юрилган. Уни моҳир ва жасур қиличбозлар ва баҳодир сипоҳийлар қўриқлаган.

Қирқ мингдан зиёд қўшин иштирок этган жангда Амир Темур шахсан иштирок этган. Қўшин йигирма минг атрофида бўлса, фармондорлик унинг ўғилларидан бирига топширилган.

Соҳибқироннинг ҳеч бир хатти-ҳаракати дин арбоблари, уламоу фузалолар назаридан четда қолмаган. Шунинг учун ҳам, дин арбоблари Амир Темурни аср қахрамони, шариати Мустафонинг таянчи, эътиқод курашчиси, пайғамбар хуш кўрган инсон деб алқаганлар.

Исломиёв ақидаларга мудом риоя қилиш, ҳар бир жанг олдида жамоат билан номоз ўқиш, кечалари ўзи яқкаёлғиз муваққат масжидда ибодатга берилиб, Қуръон оятларини тиловат қилиш, мулоҳаза юритиш ҳам Амир Темур ҳазратларига, ҳам жангчиларга мардлик ва шижоат бағишлар эди. Бу ҳол Амир Темур лашкарида доимий одатга айланган эди.

Амир Темурнинг эътиборли, обрўли кишилардан назоратчилари бўлган. Уларга Соҳибқирон бажараётган ҳар бир ишни кузатиш, айтаётган гапларни тинглаш ҳуқуқи берилган. Улар ҳукмдорнинг сўзи ёки ишида хато бўлса мулоҳаза билдириши мумкин бўлган. Соҳибқироннинг назоратчилари — Маҳмуд Шаҳоб ва Насриддин ал-Арамир катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган обрўли кишилар эди.

Маҳмуд Шаҳоб — бир замонлар баҳодир бўлган. Йиллар ўтиши билан —

билагидан кучи кетиб қолганидан кейин у донолиги боис назоратчи этиб тайинланган. Насриддин ал-Арамир эса, халқ ўртасида адолатпарвар инсон сифатида донг таратган. Улар Соҳибқиронни қанчалик ҳурмат қилишмасин, аччиқ ҳақиқатни ул зотнинг юзига рўй-рост айтишдан ҳайиқмаганлар. Шунинг учун ҳам Амир Темур уларни қадрлаган.

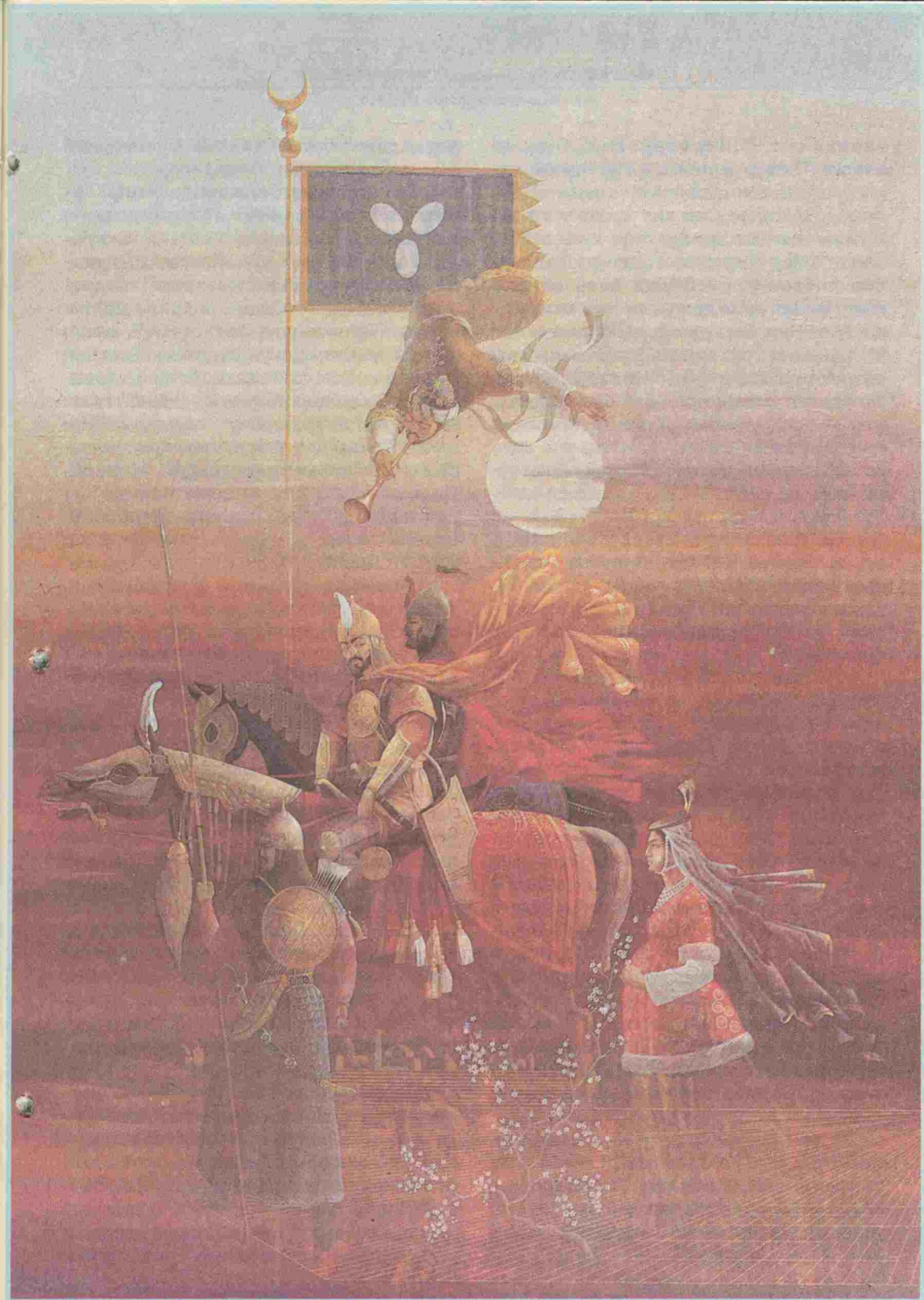
Амир Темур Хуросонни забт этгач, Сейистон, Қандаҳор ва Афғонистонни ўзига бўйсундирмоқчи бўлади. Шунда амирлар бу уч мамлакатга қўшин юборишни маслаҳат берадилар. Лекин жаҳонгир бошқача иш тутади: “Маслаҳатни шунда билдимки, ўша диёрлар ҳокимларини ўзимга оғдириб олиш учун агар менга қўшилсангиз — қутиласиз, курашсангиз — йиқиласиз. Акс ҳолда тақдирингизда нима бўлса ўшаини кўрасиз деган мазмунда хат ёздим. Бу тadbир тўғри бўлиб чиқди ва ўртадаги низоли масала тинч йўл билан ҳал бўлди”.

Амир Темурнинг фикрича, сиёсат билан мақсадга эришиш мумкин бўлган ерда қурол ишлатиш нотўғридир.

Жанг олдида Соҳибқирон қўшинлари бир текис ҳаракат қилиб, тўғри душман устига бостириб бориши ва ёв билан тўқнашгач, “Оллоху акбар!” дея ҳайқириб унга ташланиши анъана эди. Бу шиор илоҳий кучга эга эди.

Амир Темур давлатининг мадҳияси — гимни ҳам бўлган. Бу мадҳия “Аллоёр” бўлиб, у Оллоҳ ёр бўлсин, ҳар ишда тангри таоло мадакор бўлсин деган маънони билдирган. Мадҳия Соҳибқирон лашкари узоқ сафарга чиққан вақтда жангчиларнинг руҳини, кайфиятини кўтариш учун айтилган.

Амир Темурнинг давлат рамзлари, тимсоллари фақат давлатни идора этиш воситаси ёки тамғалардан иборат бўлмай, балки ҳарбий тузилмаларида ҳам акс этган. Бу хусусда рус

«Зафар сизга ёр булсин, Соҳибқироним!..»

Баҳодир ЖАЛОЛ асари

www.ziyouz.com kutubxonasi

тарихчиси В.Череванский бундай ёзади: “Темур жанговар ҳаётининг иккинчи ярмида кўшинини қиёмига етказди. Чунончи, бир хил тусдаги либос жамланди. Аскарлар бир хил либос кийди”. Ҳар бир туман ўзининг маълум бир либосига эга бўлиб, ялов ва оти, ҳатто совут ва ўқдонлари ҳам оқ рангда эди. Яна бир рус ҳарбий тарихчиси М. Иванин бу масалага тагин ҳам ойдинлик киритиб: “Боязид билан бўладиган жангдан аввал Самарқанддан келган ҳар бир туман жангчилари махсус рангли кийим-бош кийган эдилар. Масалан, қизил байроққа эга туманлар шу рангдаги қалқон, эгар, жабдук, ўқдон, камар, найза, гурзи ва бошқа аслаҳаларга эга бўлса, сариқ, оқ ва ҳоказо рангда кийинган туман жангчилари шу рангдаги қурол-яроғ билан жиҳозланган эди. Туманлар қуроллар тури билан ҳам ажралиб турарди”, деб ёзади.

Шу далилларнинг ўзиёқ Амир Темур рангли белги, тимсолларга катта аҳамият берганини кўрсатиб турибди.

Амир Темур бирин-кетин мислсиз ғалабаларга эришар экан, шунга яраша, давлат юритиш таомили, расм-русмлари ҳам такомиллашиб борди. Бир гал ул зот Мовароуннаҳр худудидан кета туриб, лашкарини кўздан кечирди, шу кез нуфузли дарвешлардан бири унинг устига қўйнинг тўшини ёпди. Бу удум бўлажак тақдир синовлари арафасидаги хушхабар аломати деб билинар эди. Чунки Амир Темур ўша пайтда Осиёнинг маркази ҳисобланган Эронни забт этишга отланган эди. Ҳақиқатан, орадан кўп ўтмай, Соҳибқирон Эронни забт этди ва мамлакати бойлигини икки баробарга оширди.

Амир Темур Эрон, Кобулистон, Булужистон, Сейистонни забт этиш учун саккиз йил мобайнида курашади, ул зотнинг ғалабалари натижасида ислом дини янада кучаяди. Бундан руҳланган ислом уламолари Соҳибқиронга “Му-

ҳаммаднинг саккиз салтанатининг олий ҳоқими” ёрлигини берадилар.

1391 йилнинг бошларида Амир Темур нонкўр, исёнкор Тўхтамишхонни маҳв этиш мақсадида кенгаш қаиради. Ниятини дин арбоблари, амирлари, ўғиллари ва набираларига тасдиқлатиб олгач, Тошкент орқали йўлга чиқади. Қўшин улуг тоғ этагига етган пайтда жаҳонгир аскарларини кўриқдан ўтказди. Тоғ этагидаги баланд тепалиқда Соҳибқирон савлат тўкиб туради. У бошига серёкут салла кийган эди. Қўлида эса форс шоҳлари сингари ҳўкиз нимтасини ушлаб ўтиради. Туман бошиқлари тепалик пойида отдан тушар, Темур қошига кўтарилиб, таъзим қилар, у ўтирган заминни ўпар эди.

Қўшинини кўриқдан ўтказиш Амир Темур учун ўзига хос анъана эди. Чунончи, у Бағдодни забт этгач, Дажла ва Фурот ораллиғидаги водийда қисқа вақт дам олади ва шу ерда лашкарларини кўриқдан ўтказди. Кейин шу ернинг ўзида базм ташкил қилади. Шодиёна пайтида Бағдод учун бўлган жангларда жасорат кўрсатган баҳодирларга мукофот топширилади. Соҳибқирон набираси Муҳаммад Мирзони олтин тож, тўққиз тулпор ва байтал билан мукофотлайди. Бундай тантанали маросимлар ҳар бир ғалабадан кейин бўлиб турган.

Ўрта аср даврида ҳам рақиб давлатларнинг бир-бирининг қўшинини кўздан кечириш одати ҳукм сурган. Шу одатга биноан Амир Темур жангчиларни сўнгги бор рақибининг элчилари иштирокида тантанали кўздан кечирган. Худди шундай кўрикни ул зот турк султони Йилдирим Боязид билан бўладиган жанг олдида ҳам ўтказган. Соҳибқирон элчиларга муҳим жанг олдида ўтказиладиган қасамёд этиш маросимида қатнашишга ҳам рухсат берган. Ушбу маросимда барча темурий шаҳзодалар ва туманбошилар салтанат соҳиби қошига келиб, унинг пойи-

ни ўлган ва Оллоҳдан енгилмас қудрат ато этишни сўраб тиловат қилган.

Темир даврида таомилга кирган анъаналардан яна бири жасорат кўрсатган лашкарбошиларни мукофотлаш маросими эди. Худди шундай маросим Боязид устидан эришилган ғалабадан кейин бўлади. Ғалабадан сўнг Амир Темур Самарқандга қайтгач, ул зотга ўлжалар қарвони етиб келганини маълум қиладилар, Соҳибқирон мукофот тарқатиш кунини белгилайди. Ўша кун салтанат соҳиби халқи ва лашкари қаршисида тахтига чиқиб ўтиради. Бошига дуру жавохирлар билан зийнатланган тож кияди. Уни ўғиллари, набиралари, вазирлари, амирлари, баҳодирлари, саййид ва уламоларидан иборат аъёнлар ўраб туради. Зарафшон дарёси соҳиллари суворийлар билан лиқ тўлган эди.

Жанговор хизматлар ҳақида вазирлар ахборот берадилар.

Соҳибқирон дастлаб ўғиллари ва набираларига мукофот тарқатади. Вилоят, шаҳар ҳокимлиги уларга инъом этилади. Сўнгра барча амирларнинг мақоми бир даража оширилади. Оддий аскарларга “Ботир” деган унвон берилади. Туғлар, байроқлар, ноғоралар ҳам совға тарзида муносиб одамларга тақдим этилади. Мукофотлардан сўнг ҳарбий ўлжаларни тақсимлаш бошланади. Ўғиллар одоб сақлаган ҳолда ўлжа тожларини валинеъматига келтириб топширадилар. Ул зот эса бу қимматбаҳо буюмларни бошига кийиб, “табаррук қилиб” баковулларига узатар эди. Сўнгра улар тантана тугагунча зар ёстиклар устида Амир Темур тахтининг пойида турарди. Ниҳоят, султон Боязиднинг тахти ортилган филни етаклаб келадилар. Оқ намат қопланган ушбу тахт Чигатойнинг мўъжаз тахтидан қуйроққа қўйилади.

Амир Темур давлатида пул муомаласи тўғри йўлга қўйилган эди. Мамлакатда тилла ва кумуш тангалар зарб этилган. «Тузуқлар»да баён қилини-

шича, оддий сипоҳийга бир от баҳосида маош тўланган.

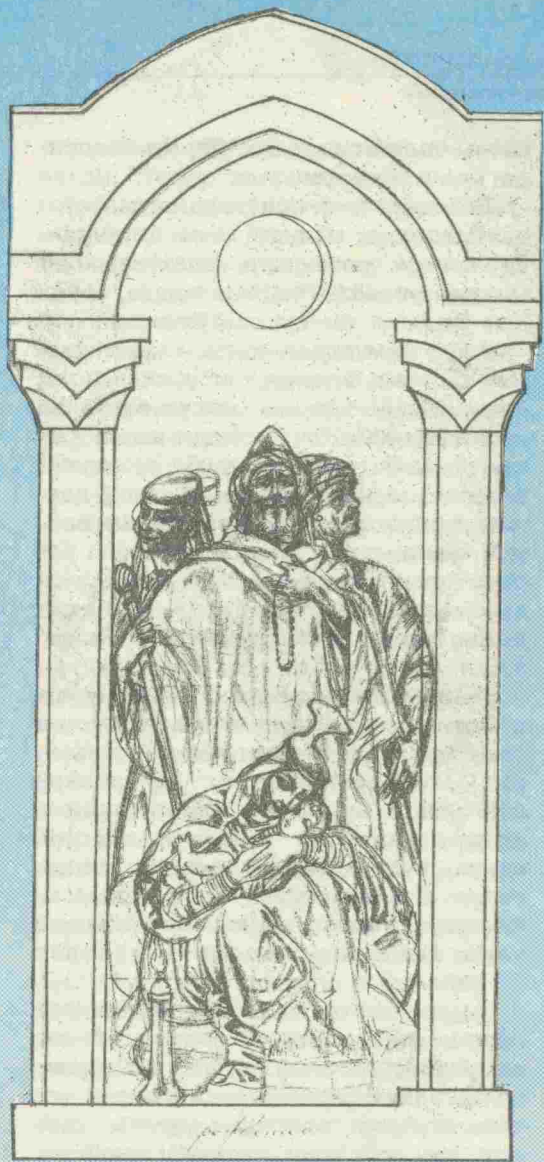
Баҳодирларга эса икки отдан тўрт от баҳосида меҳнат ҳақи берилган. Ясовуллар, чопавуллар, қалақчиларнинг маошлари, меҳнатларига яраша, мингдан ўн минг тангагача бўлган.

Амир Темур давлатида хизмат қилган ҳар бир ходим, хоҳ у сипоҳ, хоҳ лашкарбоши бўлсин, махсус ёрлиқлар асосида маош олган. Ходимларга берилган маош миқдори ушбу ёрлиқнинг орқасига ёзиб қўйилган. Демак, давлат хазинасидан сарфланаётган сармоя кимга, қачон, қандай миқдорда берилаётгани кирим-чиқим дафтарыда аниқ қайд этилган. Танга пулларда Амир Темур давлатининг тамғаси акс этган.

Амир Темур салтанатининг қирқ аймоғидан ўн иккитаси ўз тамғасига эга бўлган. Бу ўн икки аймоқ аскарлари Соҳибқироннинг хос навкарлари бўлганлар. Булар — барлос, тархон, арғун, жалойир, тулкича, дўлдой, мўғул, сулдус, туғой, қипчоқ, орлот, тотор аймоқларидир. Тамға етмаган йигирма саккиз аймоқ бошлиқлари улус амирлиги унвонига сазовор бўлганлар.

Амир Темур лашкарининг қаноти бўлган отларга муҳим аҳамият берар ва улар тўғрисида мудом гамхўрлик қилар эди. Шунинг учун ҳам отлар устига йўлбарс терисидан қоплама тиктирилган ва кўкрак қисмига темир тунукадан қалқон ясаттирилган эди.

Ўзи барпо этган буюк салтанат тўғрисида гап кетар экан, ул зот бундай дейди: “Салтанат қуриш, давлат тутиш ишларини бир неча тузукка боғладим ва салтанатни бошқариш ҳақида қўлланма (дастуриламал) ёзиб қолдирдим, токи фарзандларим ва авлодларимдан бўлганларнинг ҳар бири унга мувофиқ иш юритсин”. Бу қимматли сўзлар келажаги буюк давлат қуриш йўлига тушган бугунги авлод вакиллари учун ҳам аҳамиятлидир.

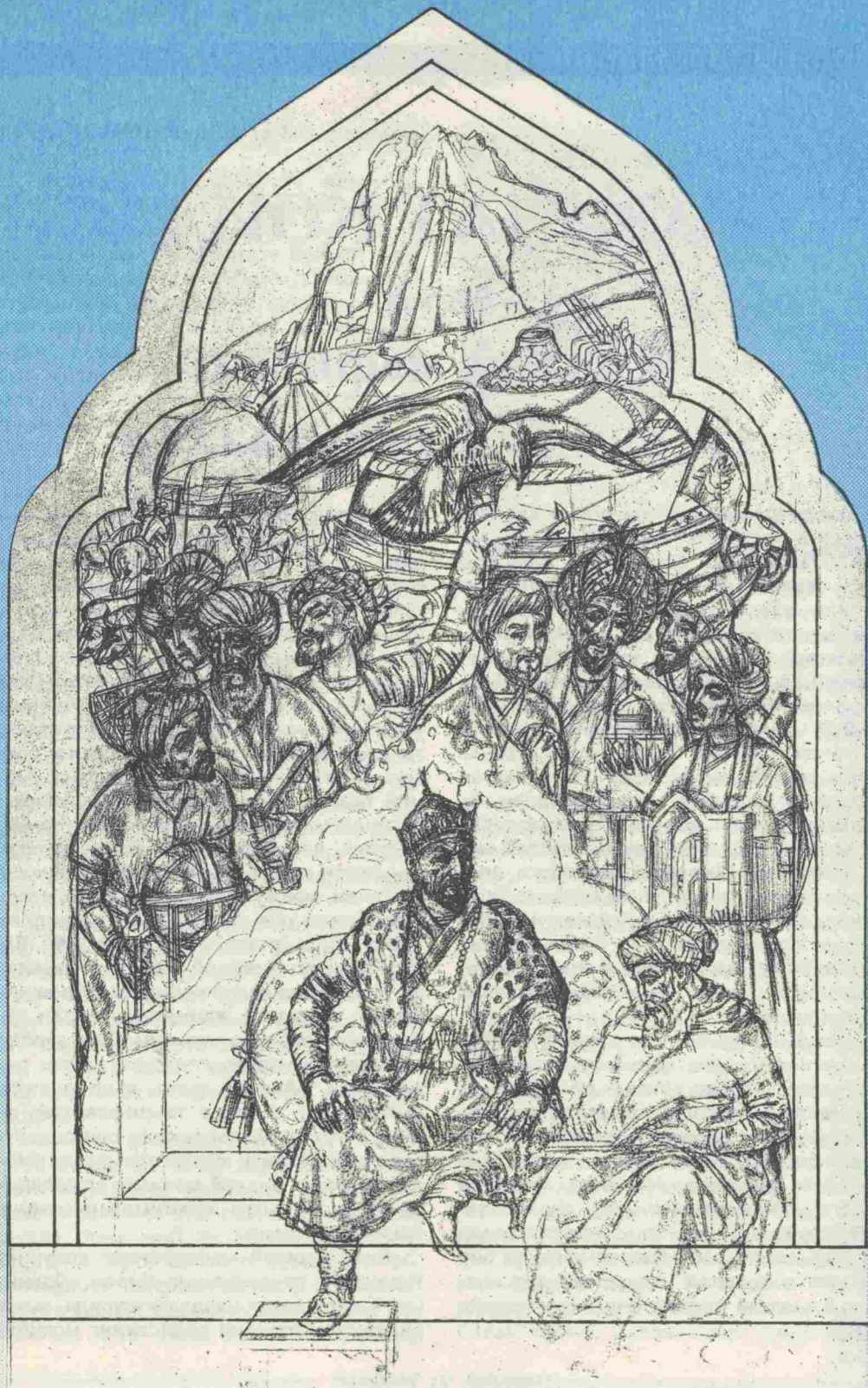
Амир

Шеърини

умр

довонлари.

Баҳодир ЖАЛОЛ асари

МУВОЗАНАТ ҚОИДАСИ

ёхуд

миллий мафкура

хусусида мулоҳазалар

Инсон ва инсоният ҳаётининг қай бир соҳасига мурожаат қилмайлик, уни теран таҳлил эта бориб бир хулосага, яъни ижтимоий ва табиий ҳодисалар муайян қонуниятларга асосланади, деган фикрга келишимиз аниқ. Мазкур қонуниятлар эса ана шу ҳодисалар — ижтимоий ва табиий воқелик билан уларга берилган тўғри баҳо ва таърифлар ўртасидаги мувозанат ифодасидир. Бошқача айтганда, воқелик билан уни англаш — тўғри англаш натижасида юзага келган мувозанат қонуният тусини олади. Ва бундай қонуният натижаси ўлароқ табиат ва жамиятда учрайдиган кўплаб муаммолар, жараёнлар, ҳодисаларга нисбатан аниқ тасаввур ҳосил бўлади. Бу ўз ўрнида инсон ҳаётини энгиллаштира бориб, у ҳал қилолмаётган ё ҳал қилиши лозим бўлган масалалар ечимини осонлаштиради. Хуллас, бу жараён тўхтовсиз давом этади.

Лекин инсон ана шу қонуният — мувозанат қоидасини ҳамма вақт ҳам англаб етавермайди. Унга объектив ва субъектив сабаблар халақит беради. Шунинг учун ҳам инсоният яралибдики, деярли бир хил муаммолар устида бош қотириб келмоқда. Масалан, фаровон ҳаётга, тинчликка интилиш, бу — азалий ҳақиқат. Бироқ, то шу пайтга қадар на умумжаҳон миқёсида, на алоҳида бир жамият доирасида мазкур ҳақиқат мутлақ ё умумий тарзда ечимини топгани йўқ.

Миллий мафкура масаласи ҳам ана шундай ижтимоий ҳодисалар сирасидандир. Яъни унинг ҳам ўз қонуниятлари бор. Мазкур қонуниятларни, ҳеч бўлмаганда уларнинг асосий, негизий таркибини англамасдан туриб бу борада аниқ амалий қадамлар қўйиш мушкул. Фикримизча, бугунги кунда жамиятимизда миллий мафкура масаласида яққол кўзга ташланиб турган қандайдир бир сустлик, заифлик сабаби ҳам айнан шунга боғлиқ. Агар янглишмасак, ҳозиргача умумий тарзда, яъни барча учун тушунарли йўсинда миллий мафкурага таъриф берилгани йўқ. Унинг табиати, моҳияти, қонунияти юзага чиққанича йўқ. Бошқача айтганда, мавжуд миллий мафкура асослари билан унга берилаётган таъриф ва тушунтириш ўртасида мувозанат йўқ. Шу сабабдан ҳам миллий мафкура масаласи ўлда-жўлда қолиб келмоқда. Энг муҳими, бу масалага жамиятнинг турли табақалари орасида маълум бир тарзда қайта-қайта мурожаат қилиш ҳолати сезилмоқда. Айни шу ҳолат, яъни мавзуга қайтавериш, мавжуд таърифлардан ва уларга суянган ҳолда амалга оширилаётган тadbирлардан кўнгил тўлмаслик бизда ҳанузгача миллий мафкура масаласида бир тўхтамга келинмаганликнинг ёрқин исботидир.

Биз миллий мафкуранинг қонуният тарзидаги таърифининг бирон кўриниши ё унга доир масала хусусида эмас, балки бу ижтимоий ҳодисанинг моҳияти

ва қонуният ҳақида фикр билдирмоқчимиз.

“Мафкура” — арабча сўз. Аниқроғи, арабчадаги “фа-қа-ра” феъли негиздан ясалган “тафаккур”, “афкор” каби шакллардан бири. Уларга асос бўлган “фа-ка-ра” феъли эса ўйламоқ, фикрламоқ мазмунини ифодалайди ва бизда шундай маънода ишлатилади. Демак, мафкура фикрламоқдир. Миллий мафкура эса миллатнинг фикрлаши, миллатнинг фикри демакдир. Инсон тирик экан, фикрлайди, тафаккур қилади. Зеро, у шунинг учун ҳам инсон. Унинг фикр кўлами, сифати, фойдали-зарарлиги бир хил бўлмаслиги, ҳамма ундан бирдек қониқмаслиги ёки қониқиши мумкин. Бу — табиий ҳол. Нотўғри сўз айтгани учун киши жазо топиши мумкин, аммо нотўғри фикрлагани туфайли завоқ топмоғи муқаррар эмас. Чунки у ўз фикрини сўзга айлантирмаслиги, пайт келгунга қадар дилида пинҳон сақламоғи ҳам мумкин. Бир сўз билан айтганда, фақат юзага чиққан ва чиқаётган фикрлар асосидагина мафкура тўғрисида аниқ тасаввурга интилиш кутилган самарани бермади. Мафкура қанча ранг-барангликка асосланса, у шунчалик қудратли ва ҳаётбахш бўлади. Зеро, ранг-баранглик — қарама-қаршилик, ҳаракат, рақобат — тараққиёт муҳарригидир (двигателидир).

Дунёда бир хил фикрлайдиган одамлар йўқлиги барчага маълум. Бинобарин, ҳар ким ҳар хил фикрлайди. Шунинг ўзи ранг-барангликдир. Ҳамма гап ана шу ҳолатни жамият миқёсида тасаввур этиб, шу миқёсда ҳал эта олишда. Фикримизни бугунга келиб тарихийлик касб этган бир мисол билан давом эттирмоқчимиз.

Миллий мафкура масаласи расман 1993 йилда энг олий даражада муҳокамага қўйилгани эсимизда. Ўзбекистон ёзувчиларининг бир гуруҳи билан учрашувда Президент Ислоҳ Каримов билдирган фикрга эътибор берайлик: “80-йилларнинг охирларида пахта яккахокимлигига қарши, қазилма бойликларни юртимизда олиб қолиш, миллий кадриятлар

— тил, динга муносабат, иқтисодий-сиёсий мустақиллик ҳақида талаблар, ҳаракатлар бўлган эди. Бугун биз буларнинг барига эришдик. Хўш, эндиликда мустақиллик шароитидаги миллий мафкура қандай бўлмоғи лозим? Агар шунчалик бўлса, дангалини айтганда, уни ишлаб чиқиш керак”.

Совет даврида биринчи раҳбар айтган гапни унинг асл моҳиятига етиб бормасдан туриб, дарров “есть” қилишга ўрганиб қолганимиз оқибатида, аниқроғи, мазкур касалликдан фориг бўлолмаганимиз натижасида, 1993 йилнинг охиригача ва адашмасам, 1994 йилда ҳам аксарият кўпчилик миллий мафкура қандай бўлиши кераклиги борасидаги саволга жавоб излади. Ўнлаб, балки юзлаб йиғилишлар, кўрсатувлар, эшиттиришлар ташкил этилди, мақолалар ёзилди, дастурлар, таклифлар тайёрланди. Қайси даражада, қандай кўламда ўтказилганидан қатъи назар, кўп ҳолларда, асосан бир хил хулосага келинди: миллий мафкура халқчил, миллий, умуминсоний, тарихий, ахлоқий ва ҳоказо тамойилларга эга бўлиши керак. Шу билан гўёки “юқорининг кўрсатмаси”га жавоб берилгандек бўлди. Иш битди. Миллий мафкура масаласи “ёпилди”. Яъни унга 1993-94 йиллар даражасидагидек катта эътибор билан қараш, изланишлар, фикр алма-

шишлар кейинги йилларда деярли тўхтади. Бугунги кунда на матбуот, на радиотелевиденияда мазкур мавзуга оид бирон-бир жиддий мақола ёки дастурларни кам учратасиз. Нега шундай?

Биринчидан, кун тартибидаги масала — миллий мафқуранинг мазмуни қонуний тарзида очиб берилмади. Бу қонуний очилмай қолгани сабабли ҳам унга диққат-эътибор бир зумда — ҳисобот бергунга қадар сақланиб, ҳисобот берилгандан сўнг яна сўнди. Мана шу ҳолатнинг ўзи бизнинг бугунги миллий мафқурамининг бир кўриниши эмасми?!

Иккинчидан, Президент миллий мафқура борасида ўша учрашувда билдирган фикрнинг ўзимизга яқин, ўзимиз ўрганган қисмига (“дангалини айтганда, ишлаб чиқиш керак”) бутун эътиборни қаратиб, ундан олдинги фикрлар эътиборсиз қолди. Ваҳоланки, асосий гап ўша фикрлар замирида яширин эди. Яъни 80-йиллар охирларида кўтарилган — пахта яккаҳоқимлигидан тортиб миллий тил ва сиёсий мустақиллик масаласигача — барчаси ўша пайтда халқни ўйлантириб, деярли ҳар бир ўзбекнинг юраги ва онгида жавлон ураётган эди. Миллат шулар ҳақида ўйлар, шулар хусусида қайғурар эди. Демак, ана шу муаммолар ташвиши унинг миллий мафқураси сифатида намоён бўлган эди. 1991 йилдан сўнг, яъни миллий мафқуранинг амалий ижроси учун кенг йўл очиб берган мустақилликдан кейинги йилларда пахта, қазилма бойлик, миллий қадриятлар билан боғлиқ масалалар асосан ҳал этилди. Мафқура — миллат фикри ўз ўйларига, саволларига амалий жавоб топди, лекин у фикрлашдан тўхтагани йўқ! Негаки, ҳаёт, жамият тараққиётдан тўхтагани йўқ. Олдинда амалга оширилиши лозим бўлган ва зифалар бир талай. Бинобарин, миллат булар ҳақида ўйлаши табиий ва зарурийдир.

Хўш, унинг фикри, яъни мафқураси қандай? Масалан, демократия, ҳуқуқий давлат, мустақилликнинг дахлсизлиги, “Туркистон — умумий уйимиз”, буюк давлат барпо этиш каби улкан, тарихий ва давомли жараёнлар ҳақида унинг

fikри, тафаккур тушунчаси қандай? Ёки миллий тил масаласига унинг бугунги муносабати-чи? Миллат эндиги таълим, маънавият, илм, маданият қандай бўлиши кераклиги ҳақида бугун ўйлайдими? Ўйлаётган бўлса, қай тарзда? Фикри-мизча, ўша тарихий йиғилишда айна шу мақсадлар кўзда тутилган бўлса, эҳтимол. Президент ишни амалга ошириш ниҳоятда мураккаб ва давомли эканини, фақат миллатнинг илмий салоҳияти билангина унга эришиш мумкинлигини таъкидлаб, бунинг учун қандайдир бир йўналиш, концепция зарурлигини уқтирган эди. Шунинг учун ҳа алоҳида урғу бериб, “дангалини айтганда” деган иборани ишлатган эди. Яъни миллий мафқура бундай бўлиши керак, ундай бўлиши керак қабилидаги дастурлар кетидан қувмасдан, миллат нималар ҳақида қандай фикрляпти, унинг ўй-хаёлидаги муаммоларнинг қайси бири қандай ҳал этилса, мамлакатнинг туб манфаатларига жавоб берадию қайсилари йўқ — ана шу саволларга жавоб излаш даркор Давлат манфаатларига жавоб бера оладиган ғояларни рўёбга чиқариш учун, аксинчаларини бартараф этиш учун нима қилиш, қандай тадбирларни амалга ошириш керак? Бунда давлатнинг ва зифаси нималардан иборат бўлади? Бир сўз билан айтганда, ўша йиғилишда гап таърифлар ва хоҳишлар дастури ҳақида эмас, амалий ишлар, ғоялар, изланишлар концепцияси устида борган эди.

Афсуски, биз бундай тарихий имкониятдан фойдалана олмадик. Буни бир томондан табиий деб тушунмоқ керак. Сабаб?

Биринчидан, барчамиз ҳам совет давридан чиққанмиз. Суягимиз ҳам онгимиз ҳам ўша замонларда қотган. Нима ўрганган ва нимага ўргатилган бўлсак, шу доирадагина ҳаракат қила олишимиз мумкин. Озодлик, эркин фикр ва ҳаракат, ташаббус, ўз фикри ва позициясини қаттиқ ҳимоя қилиш каби одатларга, яъни мустақиллик туфайли Ўзбекистонда юзага келган тамомила янгича ижтимоий шароит яратиб берган имконият-

ларга яраша яшашга энди-энди ўрганишимиз. Иккинчидан, биз шу кунлардаги жараёнларни, қайси соҳада бўлмасин, чуқур таҳлил қилиш борасида сустлик қилмоқдамиз. Афтидан, бу ишни келажак авлодларга қолдирмоқчига ўхшаймиз. Ваҳоланки, айни шу ҳолат — воқеликни англаш, илмий ўрганиш, оммалаштириш борасидаги сусткашлик - миллий мафкурамиздаги энг катта нуқсон. Илгари ўзбек ўз ўтмишидан кўра замонаси тарихини яхши биларди. Бугун эса аксинча. Ҳолбуки, бу ерда мувоозанат бўлмоғи лозим. Замонани англашга бўлган интилиш ҳеч қачон сўнмаслиги керак. Шундагина фикрлаш, мушоҳада қилиш қобилияти кучаяди, миллий мафкура жонланади, жамики жиҳатлари билан кўзга ташланади. Зеро, амалга оширилган ва амалга оширилаётган ишлар ҳақида ўйлаётган жамият - кучли жамият, у эртага камроқ қоқилади, бир ишни қайта-қайта бажаравермайди, тараққиёт йўлидан пайпаслаб-тусмоллаб эмас, аниқ қонун-қоидалар асосида олға ривожланишга қодир бўлади.

Хуллас, бугун миллий мафкура хусусида сўз кетганда, кечаётган жараёнлар ҳақидаги миллатнинг фикрини билиш, яқун ва натижаларни ҳолисона ўрганиш, саралаш, яхшисини ошириш, аксини тушунтириш, таълим-тарбия воситасида камчиликларни бартараф этиш, келажакнинг мафкуравий пойдеворини тайёрлаш ва уни доимий воқеликка айлантириш билан боғлиқ кенг қамровли, кўп босқичли, мунтазам ва изчил ишлаб турадиган ижтимоий механизмни тушунмоқ керак, деб ҳисоблаймиз.

“Ўзбек миллий мафкураси”ни қуйидаги йўсинда таҳлил қилиб кўрсак. Мафкура демак фикр. Миллий мафкура эса миллатнинг фикри. Қайси миллатнинг? Ўзбек миллатининг. Ўзбек ким? Бу — биз ва сиз каби юртдошларимиз. Барчамиздан ўзбек миллати ташкил топади. Демак, “ўзбек” ё “ўзбек миллати” дейилганда, ўзбекларнинг ҳар бири ва ҳаммаси назарда тутилади. Бинобарин, уларнинг фикрлари ҳам. Фикрлар эса хилма-хил бўлиши турган гап. Буни аниқ

бир мисолда кўришимиз мумкин. Совет даврида трамвайда юриш уч тийинлигини ҳануз рўқач қилувчилар, афсус билан эсловчилар, уни қўмсовчи кишилар орасида ишчи, деҳқондан тортиб олимлар ва юқори мартабали амалдорларгача бор. Ишчи ва деҳқонни “тушунса” бўлади (биз уларни зинҳор камситмоқчи эмасмиз), аммо олим ва амалдорнинг бундай фикрини қандай шарҳлаш мумкин? Олим иқтисодий жиҳатдан илгариги замонга нисбатан “зарар” кўрган бўлиши мумкин, лекин у илми, тафаккури, дунёни англаш борасидаги имкони нуқтаи назардан ўша “уч тийин”нинг асл қимматини яхши билиши керак-ку! Табиийки, халқнинг бугунги турмуш шароити, мавқеи “уч тийинлик” даврдигидан кўра бир неча маротаба яхши-ку! Ўрни моддий таъминот, сиёсий-ижтимоий мавқеи жиҳатидан одамларнинг имконияти кўпайса кўпайдики, камаймади. Лекин айримлар эски даврни кўмсайди. Биз бу ерда “Нега шундай?” дея масала қўймоқчи эмасмиз. Мақсадимиз бошқа. Ўрни ўша ишчидан тортиб амалдоргача, ким бўлишидан қатъи назар, бари ўзбек ва шу миллатга мансуб одамлар сифатида ўзига хос мафкуравий муҳит яратади. Биз ана шундай фикрлар борлигини ва улар умумий мафкурамизнинг бир қисми эканини тан олишимиз керак. Биз уни тан олмаган билан у ўзича йўқолмайди. Кўпайиши эса ҳеч гап эмас.

Энг муҳими, гап шундай фикр эгаларининг ҳалиям борлигида эмас, “уч тийинлик тўқлик” унутилган озодлик ва таҳқирланиш эвазига садақа қилинганини англаб етмасликнинг мавжудлигида. Бошқача айтганда, гап жамиятнинг муайян қисми тарихий ва замонавий воқеликни англаб етмаётганида. Зеро, воқеликни тушунмайдиган миллат ё унинг вакили ўз тараққиёт йўлида дуч келиши мумкин ва муқаррар бўлган бошқа жараёнлар мазмунини ҳам идрок этолмайди. Масалан, мустақилликнинг қадрини ақлан ёки руҳан ҳис қилмаган одам буюк давлат барпо этиш мақсадини ҳам тўлиқ тушуна олмайди.

Биз атай миллий мафкурадаги халқ-

чиллик, миллийлик, миллий қадриятлар, ахлоқ, дин каби жиҳатлар ҳақида тўхтал-маяпмиз. Зеро, улар дастур шаклида, ният тарзида кўп ҳам самарали эмас. Биргина мисол, япондан япон миллатининг мафкураси қандай бўлиши керак, деб сўраб кўринг-а! У, албатта, миллийлик, эътиқод, халқчиллик, миллий қадриятлар тўғрисида сўзлайди. Яъни миллий мафкура тушунчаси барча учун, айтайлик, француз, инглиз, араб ё корейсга ҳам хос. Демак, халқчилликдан тортиб эътиқодга қадар — барча омил-лару қадриятлар аслида ҳар бир миллатнинг мафкурасидан ўрин олган. Лекин ўзбек миллий мафкурасининг, айтайлик, белорус миллий мафкурасидан фарқи нимада? Бизнингча, тилга олинган омиллар ва қадриятларга муайян миллат томонидан билдириладиган муносабатда. Масалан, биз динга қандай ишонамиз, эътиқодимизни қай тарзда ифода этамиз немислар бу масалада қандай йўл тутади?

16 апрель куни телевиденияда “Доно бобо даврасида” номли болалар дастури кўрсатилди. Мавзу, муҳит, иштирокчилар — барча-барчаси ўзбекона, яъни миллий. Аммо кўрсатув бошланиб, дастлабки лавҳалар намоиш этилиши билан машҳур “Битлз” гуруҳининг “Yesterday” қўшигининг куйи янгради. Энди ўйлаб кўринг-а, Би-Би-Си телетармоғи инглиз болалари учун кўрсатувни “Ялла” ансамблининг “Сумалак” қўшиги куйи билан бошлаши мумкинми? Биз болаларни миллий маҳдудликка даъват қилмоқчи эмасмиз. Фақат, (мисолимиз ўринли бўлса, албатта) ўзбекона қадриятларни тиклаш борасидаги миллий мафкуранинг (90-йилларнинг боши) хусусияти билан унга эришилгандан сўнг унга нисбатан қилинаётган ҳаракатлар мафкураси (90-йиллар ўртаси) ўртасидаги фарқни кўрсатмоқчимиз, холос. Яъни халқчиллик, миллийлик деб, турли дастурлар тузиб, катта-катта тўпламлар яратган билан амалда миллий салоҳият ва миллий савияни юксалтириш борасида иш юритилмас экан, натижа кўнгилдагидек чиқавермайди.

Яна бир мисол. Биз мустамлака даврида тарихимизнинг буюк намояндаларини юзага чиқариш имкони бўлмаган, деб айтаемиз. Тўғри. Энди эса шундай имкон бор. Буни биз мустақиллик шарофатидан деб тушунамиз. Лекин ўша буюк зотларга муносабатимизни ҳамма вақт ҳам мақсадга мувофиқ деб бўладими? Фикримизча, йўқ. Фарғоний, Беруний, Ибн Сино, Форобий, Аҳмад Яссавий, Улуғбек, Бобур, Хожа Аҳрор, Баҳоуддин Нақшбанд... Бу каби рўйхат аксарият маърузалар, мақола ва эшиттиришларда учрайди.

Ул зотларнинг тавваллуд тўйларини ўтказишда уларга нисбатан эътибор айниқса ортади. Белгиланган тадбирлар ўтиши билан қандайдир бир совши аломати кўзга ташланади. Энг муҳими, нима учун айнан ўша ўтган асрларда юрти-мизда шундай буюк даҳолар дунёга келган, эндиликда яна етишиб чиқиши учун бугунги авлод нималар қилиши керак, деган асосий саволни ўртага ташламаймиз. Демак, биз миллий қадриятларни тиклаганимиз билан ҳали уларнинг асл мазмунини тушунганимиз йўқ. Худди шундай ҳолатни миллий тил масаласида ҳам кўришимиз мумкин. Хусусан, давлат тили тўғрисидаги қонунга киритилган сўнги ўзгартириш билан боғлиқ ҳолатни олайлик. Маълумки, унга кўра қонуннинг 1989 йилги тахриридаги ценз ҳолати 1995 йилда бекор қилинди. Лекин, бу — қонуннинг бошқа бандлари ўз кучини йўқотади дегани эмас-ку! Бундай дейишимизга сабаб, сўнги ўзгартириш туфайлими, билмадик, баъзи бир ўзимиз шоҳиди бўлган йиғилиш ва анжуманларда шу чоққача туппа-тузук ўзбекча сўзлаб келган ватандошларимиз яна рус тилига ўтиб олдилар, аниқроғи, шунга уриниб кўрмоқдалар. Гап бу ерда қонунда ҳам эмас, балки яна ўша миллий мафкура-мизнинг чала, ўз мувоозанатини тополмаган томонларида. Демак, миллий мафкура масаласи — давомли ва доимий диққат-эътибор, ҳаракатни талаб қиладиган жараён, миллатнинг манфаатларини рўй бераётган жараёнларда кўрсатиб бериш сиёсатидир.

Шу маънода “Асакабанк”нинг таъсис этилишида халқимиз миллий манфаатининг нечоғлиқ чуқур мужассамлашгани ва, афсуски, биз буни ҳануз кўрсата олмаётганимиз фикримизга далил бўла олади. Мазкур ташкилотнинг таъсис этилиши расмий хабарларга хос услуб билан қуруққина эълон қилинди. Гўёки унгача мавжуд бўлган банклар қаторига яна бири қўшилгандай. Аммо унга миллий, миллат мафкураси нуқтаи назаридан ёндашиб қаралса, мазкур тадбир аслида шу миллат учун амалга оширилгани кенг кўламда ойдинлашади. Президентимиз айтганидек, “Асакабанк” маблағи ўзбек олтинини дунё бозорида сотиш ҳисобидан жамланган. Чунки олтин — миллат бойлиги. Бинобарин, миллат бойлиги ўзига қайтариляпти. Лекин масалага янада чуқурроқ разм солсак-чи? Яъни миллатдошларимизни қуйидаги саволлар устида фикрлашга чорласак-чи: нега илгари шундай тадбирлар, ўша “уч тийинлик тўқлик” замонларида амалга оширилмаган? У пайтларда ҳам олтинимиз бор эди-ку! Жавоб тайин: у пайтларда биз қарам эдик, ҳақ-хуқуқимиз ўзимизда эмас эди, ҳатто заминимиздан қазиб олинган олтин ҳисобини ҳам билмас эдик. Шу ўринда тадқиқ янада чуқурлашиши мумкин: хўш, биз бунга нима орқали эришдик? Жавоб яна аниқ: сиёсий мустақиллик туфайли. Чунки энди олтин эгаси ўзимиз. Демак, мустақиллик нафақат олий бир туйғу, балки унинг ҳар биримиз учун амалий манфаати ҳам бор экан. Демак, биз мустақилликни кўз қорачиғидек сақлашимиз керак. Саволлар кўламини янада кенгайтириш мумкин: олтин фақат биздагина эмас-ку, масалан, Россиянинг қазилма бойликлари бизникидан кўп-ку, нега уларда шундай тадбирлар амалга оширилмаяпти? Жавоб бериш қийин эмас: чунки улардан фарқли ўлароқ бизда аниқ миллат манфаатига йўналтирилган илмий иқтисодий тараққиёт концепцияси бор. Демак, мустақилликка эришиш, қазилма бойликларга эга бўлиш — бир масала, улардан миллат манфаати йўлида оқилона фойдалана билиш бошқа бир масала. Шу

ерда яна савол туғилади: демак, ана шундай хусусиятларга эга сиёсий кучлар ва арбобларни танлай билиш, уларга ишониш, уларни асраб-авайлаш, қадрига етиш керак экан-да, жамият шунга қодир бўлиши керак экан-да!

Кўряпмизки, биргина “Асакабанк” ми-солида миллатни қанчалик фикр-мушоҳада майдонига тортиш мумкин, миллий мафкурани жонлантириш мумкин. Ана шу тарзда фикрлашга ўрганган ва ўргатилган миллат пиروвард-натихада ўзи ис-таган мафкурага, аниқроғи, унинг сифат даражасига эга бўлади.

Бунинг учун нима қилмоқ керак? Фикримизча, энг аввало, миллатнинг воқеликка нисбатан фикрини бутун ранг-баранглиги билан матбуот, телевидения, радио орқали юзага чиқариш керак. Аммо эркин фикр бу ҳали тўғри фикр дегани эмас. Демак, фикр эркинлиги фикрнинг тўғри ва нотўғрилигини намоён этиш, қиёслаш имконини беради. Табиий равишда воқеликка нисбатан нотўғри фикрлаш ва сўз айтиш ҳолати, унинг сабаблари ҳақида ўйлашга мажбур бўлинади. Бу ўз навбатида шундайларни тўғри йўлга солиш заруриятини туғдиради. Шу ўринда биз Президентимиз алоҳида таъкидлаган, “дангалини айтганда, миллий мафкура концепциясини ишлаб чиқиш” масаласига дуч келамиз. Энг муҳим тадбир, аниқроғи, тадбирлар силсиласи билан тўқнаш келамиз. Яъни тўғри фикрлашга қобил авлодларни тарбиялаб етиштиришга қодир боқча, мактаб, олий ўқув юртлари, илмий ва ижодий муассасаларни ўз ичига олган давлат ва жамият миқёсидаги ягона мақсадга мувофиқ ишлайдиган яхлит ва кўп тармоқли механизм зарурлигини тушуниб етамиз. Бу эса аслида мустақилликни мустаҳкамлаш ва асраш, юксак тараққий этган, адолатли жамият қуриш, бир сўз билан айтганда, буюк давлат даражасига эришиш, “Туркистон — умумий уйимиз” ғоясини рўёбга чиқариш билан боғлиқ тарихий жараённинг бошқа бир томондан - миллий тафаккур қирраси орқали баҳолашдан ҳосил бўладиган механизмидир.

Назар ТЎРАЕВ
Мансур ОЛТИНОВ

Тарихда ҳамма вақт ҳам маънавиятга оқилона муносабатда бўлинган деб бўлмайди. Масалан, Туркистон Олтин Ўрда истибодидига тушиб қолган замонларда халқ катта маънавий йўқотишга учраган. Қарийб бир ярим аср давомида деҳқончилик, чорвачилик, заволга юз тутган, савдо муносабатлари халқаро маъкейдан махрум этилган. Бироқ ХIУ асрнинг етмишинчи — тўқсонинчи йилларига келиб, қисқа давр мобайнида Туркистон яна қайта бош кўтариб жаҳонга доврў таратган. Чунки Амир Темур барпо этган салтанатда иқтисодий, маданий, маънавий ҳаёт ўзаро боғлиқ, мутаносиб тараққий этган.

ИСТИҚЛОЛ

Аҳли Туркистон орасида ишламай кун кечирувчилар бўлмаган. Инсонки бор, бир ёки бир нечта касб эгаси бўлган. Айниқса, Нақшбандий таълимоти темуррийлар давридаги давлатнинг ҳам, ҳар бир фуқаронинг ҳам ижтимоий ҳаётида, турмушида муҳим ўрин тутган. Нақшбандия — қудратли маънавий омил сифатида Туркистон давлатини улкан иқтисодий, маданий тараққиёт йўлига олиб чиққан. Демак, маънавият билан иқтисодиёт ҳамкорликда юксалиб борса, қудратли ижтимоий омилга айланади. Унга ҳар қандай муҳолиф куч ҳам тўсиқ бўлмайди. Бежиз эмаски, Ислом Каримов: “Маънавият ва иқтисодиёт бир-бирини инкор этмайди, балки бир-бирини қувватлаб, ўзаро таъсирланиб ривожланиб боради”, деган эди.

Маънавият зўр ижтимоий, иқтисодий, рухий қудратга эга бўлишига қарамасдан, ҳаммани ҳам ўзига жалб қилолмайди. Афсуски, бугунги кунда турли ижтимоий қатламдаги кишилар, айрим меҳнат жамоалари, ҳатто кўплаб зиёлилар на фақат жамиятнинг, балки ўзларининг маънавий камолотига ҳам бефарқ қарайдилар, бу тўғрида ўйлаб ҳам кўрмайдилар. Бундан икки йилча муқаддам ташил этилган Термиз Маънавият академияси хўжаликлар, ташкилотлар, муассасалар раҳбарларини ўқитиб, маънавий камол топтириш, уларни раҳбарлик маданиятига, одамлар билан муомала-муносабатга тайёрлашга муҳим эътибор бермоқда. Бугун оммага етакчи бўлган раҳбарнинг ўзи аввало маънавий баркамол бўлмоғи талаб этилади. Акс ҳолда у турлича ижтимоий қатламдан иборат бўлган жамоани бошқара олмайди. Фақат маънавий

етук раҳбаргина кишилар билан тўғри, одилона муносабатда бўла олади, меҳнат жамоаларида ишни тўғри ташкил этади, меҳнат унумдорлигини оширишнинг илмий, амалий омилларини пухта эгаллайди.

Тўғри, инсоннинг маънавий маданияти дунёвий ва исломий билимлар, миллий қадриятлар асосида шаклланади. Аммо шуни яхши билишимиз керакки, юқори малакали мутахассис, олим, меъмор, санъаткор, ҳарбий ходим бўлиш ҳали маънавий баркамолликни англамайди. Юксак маънавият соҳиби бўлиш учун зўр ҳаёт мактабини ўташ, иймону-этиқод йўлига кириш талаб этилади. Раҳбар билан раҳбарлик маданияти ўртасида маънавий номутаносиблик бўлмаслиги керак. Негаки, ҳол у ноҳуш оқибатларга сабаб бўлади.

Баъзан маънавий жиҳатдан етук бўлмаган раҳбар ишни тўғри, ижодий таш-

МАЪНАВИЯТ САРЧАШМАСИ

кил этолмагани сабаб лавозимидан четлаштирилса, ўринсиз аразда юради. Камчиликларини ҳолисона тан олиб, кўпроқ меҳнат қилиш, халқ хизматида бўлиш ўрнига кимдандир ўч олиш, кимгадир қасд қилиш пайига тушади. Бундай ҳол жамият учун ҳам зарарлидир. Маънавият тарбиясида масаланинг ана шу жиҳатларига ҳам эътиборни қаратмоқ лозим.

Иккинчидан, маънавий тарбиянинг самараси дарҳол намоён бўлавермайди. Масалан, мустақилликнинг маънавий аҳамиятини ўн-ўн беш йил кейин келадиган авлод бизга нисбатан яхшироқ, мукамалроқ тушунади. Чунки у вақтда истиқлолнинг маънавий натижалари амалда тўлалигича намоён бўлади. Иншоллох, у авлоднинг маънавияти бизникига нисбатан баркамол бўлади.

Учинчидан, жамиятнинг, шахснинг маънавий имкониятларини, маданиятини юксалтирмасдан туриб, йирик иқтисодий, хўжалик, аҳамиятига молик режаларни тўлиқ, сифатли ва муддатида бажариб бўлмайди. Бу — илмий-амалий асосланган ҳақиқат. Масалан, шўро жамиятида катта-кичик барча режалар ярим-ёрти амалга оширилар эди. Чунки марказий идораларда халқ хўжалигини ривожлантиришга оид ўнлаб дастурлар тайёрланар эди-ю, аммо унинг ижро-чиси - меҳнаткаш инсон тўғрисида, унинг мазкур вазифаларни бажаришга маънавий, руҳий тайёргарлиги борасида ўйлаб ҳам кўрилмас эди. Бундай ҳолларда маънавият ёки маънавиятсизлик оқибатини кўрсатади — турли фармойиш, даъватларнинг ҳам фойдаси бўлмаётган қолади.

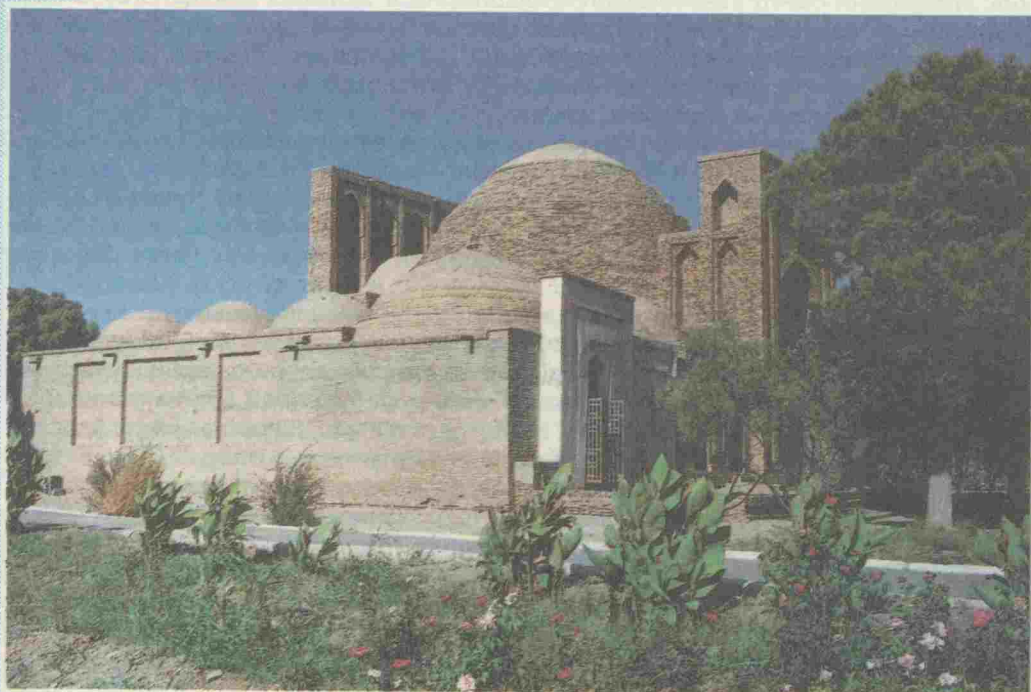

Халқимиз маънавиятига фақат маданий, тарбиявий, ахлоқий, диний мажмуаси деб қараш камлик қилади. Чунки маънавиятда улкан иқтисодий, молиявий, техникавий, ҳуқуқий мазмундаги тажриба ва билимлар ҳам акс этади. Маънавиятнинг бундай кўп қиррали моҳиятини, имкониятларини бугунги тадбиркорлар, фермерлар, хусусий корхона эгалари пухта билса ва амалда қатъий эътибор берса фойдадан холи бўлмас эди. Шунинг учун маънавий керакки, маънавий қашшоқ, камол топмаган ишчи, деҳқон, фермер кўп ва сифатли маҳсулот ишлаб чиқара олмайди; ўқитувчи, ҳаким, муҳандис, раҳбар ватан олдидаги бурчи, вазифасини тўғри англаб ололмайди.

Маънавий баркамол кишилар унумли меҳнат қилиш билангина кифояланиб қолмасдан бошқаларни ҳам ўзига эргаштирди. Энг муҳими, ана шу. Маънавият — мафкура эмас. Аммо бу иккаласи инсонни камол топтиришдек улғу мақсад йўлида ҳамкорлик қилади. Маънавият ҳам мафкура ҳам сиёсат исканжасига тушмаслиги керак. Акс ҳолда улар эркин ривожлана олмайди. Фақат бир гуруҳ олиму зиёлиларнинг маънавий етуқлигига эришиш билан барча ижтимоий-иқтисодий режаларни ҳал қилиб бўлмайди. Фақат комил маънавиятли халқгина йирик вазифаларни бажара олади, инсониятга ноёб ақл-заковат эгаларини, улғу даражаларни тарбиялаб беради.

Бугун Ўзбекистонга кўпроқ фидойи фарзандлар керак. Улар маънан баркамол, жисман соғлом бўлишлари зарур. Маънавий заифлик, сўқирлик — хурфот, жоҳиллик натижасидир. Жоҳил зоти ҳаргиз матонатли, адолатли ватанга содиқ, фидойи инсон бўла олмайди.

Беайб — парвардигорнинг ўзи. Камчиликни ватанга, халққа астойдил хизмат қилиб тузатиш мумкин. Ҳаёт бунёдкорлик ва курашдан иборат. Истиқлолга меҳнаткаш, ташаббускор, курашчан, маънавий баркамол инсонлар керак.

Фатхулла ЭРГАШЕВ
Рустам ЖУМАЕВ

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ - БАРҚАРОРЛИК АСОСИ

Партиялар ва ҳаракатлар ҳамиша ижтимоий-сиёсий тизимнинг таркибий қисми сифатида ҳокимият тузилмалари, давлат ва жамият ўртасидаги боғловчи бўгин сифатида баҳоланиб келинган.

Биз мустабид тузум даврида таркиб топган давлатнинг зўравонлик ва бостириш усуллари билан ҳаммани тенглаштирувчи ахлоқий, жиноий ва ҳоказо кодексларнинг тегишли моддаларида мустаҳкамлаб қўйилган ягона андозага солувчи қудратли таъсирига кўникиб қолганмиз. Мустақилликка қадар ҳокимиятнинг ўзи ҳам кўпинча зўравонлик, мажбурлаш воситаси сифатида тушунилар эди. Ўйлаймизки, таркиб топаётган ҳокимият тизимлари ва фуқаролик жамиятининг ўзаро алоқаларини изоҳлаш чоғида мажбурийлик маъносига урғу берилиши пировардида хато назарий хулосаларга олиб келади ҳамда фуқаролик жамиятини амалда қарор топтириш жараёнини нотўғри томонга бошлайди.

Шу боис биз учун ҳокимият моҳиятини амалий ва концептуал маънода жамиятдаги барча куч ва воситаларнинг муайян умумий мақсадларини рўёбга чиқариш йўлидаги ўзаро саъй-ҳаракатлари бирлиги сифатида тушуниб олиш гоят зарур. Ўзбекистон мустақиллигини ривожлантириш ва мустаҳкамлашдан кўзланган мақсад ҳам минтақада, бутун дунёда тинчлик ва барқарорликни сақлаб қолиш, республикада яшаб турган барча халқларнинг фаровонлигига, аҳиллигига, маънавий уйғониши ва гуллаб-яшнашига эришишдан иборатдир.

Ушбу мақсадлар, амалдаги ҳокимиятнинг моҳиятини ана шундай тушуниш биз барпо этмоқчи бўлаётган фуқаролик жамиятининг моҳиятига зид келмайди. Айнан фуқаролик жамиятигина давлатда барқарорликни таъминлаб туришга қодирдир, чунки унда бир томонлама алоқаларга эмас, балки шахслараро ўзаро алоқаларга ҳам устуворлик берилади.

Бу нимани англатади?

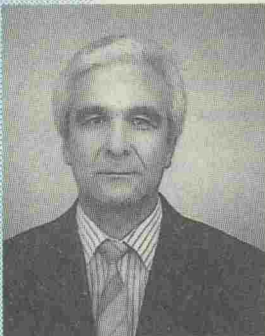
Фуқаролик жамияти муайян ижтимоий ҳудуд ва шахслараро муносабатлар натижасида вужудга келган ижтимоий-сиёсий ташкилотлар тизими тарзида инсоннинг эркини ҳимоя қи-

лишга, ўз изми билан иш кўра олиш имконини сақлаб қолишга даъват этади. Шунга кўра одамлар ўртасидаги инсоний алоқалар турли ҳаракатлар, бирлашмалар, муассасаларда жамланиб, энг аввало, ижтимоий манфаатларни ўзида акс эттиради. Шуниси қувонарлики, Ўзбекистон Республикасида бундай ижтимоий ўзаро алоқаларнинг қонуний асосларини яратиш бўйича ҳал қилувчи қадамлар қўйилди.

Фуқаролик жамияти тўғрисида тўхталар эканмиз, уни давлат амалиётидан айрича тасаввур қилиш мумкин эмас. Зеро, қонун қанчалик кучли бўлса, фуқаролик жамияти ҳам шунчалик мустаҳкам бўлади. Бу — далил-исбот талаб қилмайдиган қоида. У нафақат давлатнинг маъмурий вазифалари, балки фуқароларнинг шахсий манфаатлари билан боғлиқ йўсинда тушуниладиган сиёсат соҳасига ҳам тааллуқлидир.

Шахслар, бирлашмаларнинг сиёсат бобидаги фаолиятлари ҳамisha мустақил омил сифатида майдонга чиқади. Бу, ўз навбатида, сиёсий партияларнинг мақоми ҳамда ўрнини белгилаб беради. Айнан шу туфайли сиёсий партиялар фуқаролик жамиятининг ажралмас бўғинлари ҳисобланади. Бироқ, шу билан бирга, сиёсий партиялар муайян ижтимоий гуруҳларнинг мафаатларини ифодалаб, уларнинг ҳокимиятга эришишга бўлган интилишини таъминлайди.

Сиёсий ҳурфикрилиқ, кўппартиявийлик амал қилган шароитда партиялар фуқаролик жамиятининг ажралмас қисми бўлиб майдонга чиқади. Фуқаролик жамияти бўлмаса, сиёсий тотувлик ҳам бўлмайди. Партиялар сиёсий ҳаётнинг бирор бир соҳасида эркин фаолият кўрсата олмайди.

Партиялар эркин фаолият юритишни истаса, инсон манфаатларидан келиб чиқиши ва унга таяниши лозим. Биз “инсон” деганимизда, муайян бир раҳбарни ёки тор доирадаги ижтимоий гуруҳни эмас, балки фуқаролик жамиятининг “жонли хужайраси” бўлмиш шахсларни назарда тутяпмиз. Фуқароларнинг манфаатларини бир жойга жамлаш, мужасамлаштириш ва ҳимоя этиш, сўнгра ана шу манфаатлар ва давлат манфаатларининг уйғунлигига эришиш жамиятнинг тараққиёт омилини белгилаб беради. Бинобарин, кучли давлат ҳокимиятининг (ижроия ҳокимияти партиядан холи бўлиши лозим) турли ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини ифодаловчи сиёсий партиялар ва ҳаракатлар билан ўзаро ҳамкорлиги жамиятда барқарорликни таъминлашнинг энг муҳим шартидир.

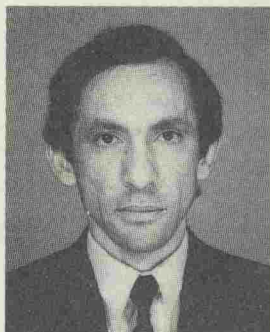
Ижтимоий манфаатларни рўёбга чиқариш борасида оқилона нисбат ўрнатилиши, ижтимоий манфаатлар тизимида ҳамжиҳатлик ва уйғунликнинг қарор топиши ижтимоий барқарорликнинг пойдеворидир, зотан, манфаатларнинг номуносивблиги ихтилофга, беқарорлик, низо ва инқирозларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади.

Бу омилларнинг барчаси Ўзбекистон Республикасининг мустақил тараққиёт йўлини белгилашда эътиборга олинди. Ҳозирги пайтда, аввало, жамиятдаги тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш борасида анча ютуқларга эришилди. Партиялар тизими аста-секин таркиб топяпти, шу боис турли-туман ижтимоий кучлар манфаатларининг мутаносивлигига риоя қилиш давлат ҳокимиятида катта аҳамиятга эга. Бу эса куч ва имкониятларни бирлаштириб, иқтисодий ислохотларни изчиллик билан амалга оширишни тақозо этади. Шунинг учун ҳам кўппартиявийликка қонуний йўл берилгани республиканинг ижтимоий ҳаётини тубдан сиёсий ислох қилиш, Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини барпо этиш борасида

ўз вақтида қўйилган қадам бўлди.

Ҳозир Ўзбекистонда тўртта партия — Ўзбекистон Халқ демократик партияси, "Ватан тараққиёти", "Адолат" социал-демократик партияси, "Миллий тикланиш" партияси фаолият юритаётир. "Ватан тараққиёти" партияси 1992 йилда ташкил топди, унинг 35 мингга яқин аъзоси бор. Олий Мажлис таркибидаги фракциясида 14 депутат фаолият кўрсатмоқда. "Адолат" социал-демократик партияси 1995 йил 17 январда биринчи таъсис курултойини ўтказди. Аъзолари сони 20 мингга яқин, Олий Мажлис таркибидаги фракциясида 47 депутат иштирок этмоқда. Партия республика ҳудудида социал-демократия, ижтимоий адолат, тадрижий йўллар билан ривожланиш ва ҳоказо ғояларни олдинга сурмоқда. "Миллий тикланиш" демократик партияси яқиндагина фаолият бошлагани туфайли Ўзбекистон сиёсий майдонида муҳим ўрин тутаети, дейишга ҳали эрта-роқдир. Сиёсий майдонда ҳали ҳам Ўзбекистон халқ демократик партиясининг мавқеи баланд, десак, муболаға бўлмайди. ЎзХДПнинг бундай мавқега эга бўлиши кўп хижатдан шу билан изоҳланадики, унинг аъзолари сони 420 минг кишидан иборат ва у бир неча йиллар давомида таркиб топган, синовлардан ўтган тузилмага ҳамда кучли сиёсий таърибага эга.

Умуман, шуни унутмаслик керакки, партияларнинг вужудга келиши муайян раҳбарнинг субъектив қараши ёки хоҳиши натижаси эмас, балки маълум бир ижтимоий негизга эга бўлган объектив жараён-дир. Масалан, "Ватан тараққиёти" фирқаси ташаббускорларининг центристик, либерал руҳдаги дастурий йўл-йўриқлари зиёли-

ларнинг бир қисмига, эндигина дунёга келаятган тадбиркорлар доирасига, ленинизмга хос сохта шиорлардан аллақачон ҳафсаласи пир бўлган ёшларга яқин ва тушунарли эди. Бироқ дастурий қоидаларнинг барчасини ҳам тўлиқ рўёбга чиқариб бўлмайди. Объектив негизга эга бўлган "Ватан тараққиёти" фирқаси раҳбарияти фаолиятини янада самаралироқ этиши ҳамда давлат тузилмалари, ЎзХДП, "Адолат", "Миллий тикланиш" партиялари билан ва ўзининг вилоятлардаги ташкилотлари билан алоқаларини кучайтириб, амалий чоралар кўргандагина ижтимоий-сиёсий мавқеини сақлаши мумкин.

Энди шундай бир савол туғилиши мумкин: "Ҳозирги шароитда қонуний тарзда қандайдир янги партиялар пайдо бўлиши мумкинми?" Мумкин, лекин улар муайян шароитлардагина пайдо бўлади. Биринчидан, жамиятда бунга объектив эҳтиёж юзага келса, яъни ташкил этиладиган ижтимоий-сиёсий бирлашмалар ўзларини конкрет ижтимоий табақаларга (масалан, мулкдорлар синфига) қанчалик тезроқ тенглаштирсалар ва уларнинг манфаатларини ифодалай олсалар, иккинчидан, ташкил этиладиган партиялар амалий ишчанликни кўзлаб, ихтилофлар доирасида ўралашиб қолмаса ҳамда уларнинг дастурлари республика аҳолисининг янада кенг қатламлари манфаатларини ифода этса — шу тақдирдагина янги партиялар пайдо бўлиши мумкин.

Дарвоқе, партиялар фаолиятини бутун халқ манфаатлари билан узвий боғлаш имкониятларининг мавжудлиги ва ошкоралик, турли ҳаракатлар ва кучларнинг узоқ муддатли стратегик мақсадларини амалга ошириш — Ўзбекистон мустақиллигини равнақ топтириш ва мустаҳкамлаш, барқарорликни сақлаш, истиқлол ва тараққиёт йўлидан олға силжишни кўзлаб ҳамкорлик қилишнинг асосий шартидир. Бу эса барпо этилаётган фуқаролик жамияти қурилишининг муҳим омили бўлади. Шуни таъкидлаб

ўтмоқчимизки, кучли ҳокимият дегани у юритаётган сиёсатга тўғаноқ бўлувчи жамики нарсаларни бостиришга йўналтирилган зўравонлик сиёсати билан белгиланмайди.

Кучли ҳокимият — мухолифат билан мулоқотда ҳам, халқ манфаатлари ва эҳтиёжларини ифодалаш ва рўёбга чиқаришда ҳам лаёқатлилиқ, самарали, амалий ишга қодирлик аломати демекдир.

Демак, ривожланган демократияга эришишнинг энг асосий омиллари — сиёсий ҳокимият ва сиёсий партиялар ўртасида ўзаро уйғунликнинг мавжудлигидир.

Бир типдаги партиянинг бошқа типдаги партияга айланиши ёки сиёсий йўналишдаги партиянинг маданий-маърифий ҳаракатга айланиш эҳтимоли борлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Бир неча партия муросою мадора негизда бир партия атрофида бирлашиши ёки ички бўлиниш ва ажралиб кетиш туфайли бир неча партия ва ҳаракатга айланиб кетиши ҳам мумкин.

Амалий тажриба шуни кўрсатадики, партия ва ҳаракатларнинг ҳар бири жамиятнинг сиёсий тизимидаги мавқеи ва ўрнини мустаҳкамлаб боргани сайин ўзини ривожлантириш ва оммага фаол таъсир кўрсатишнинг ижтимоий асосини анчагина кенгайтиришга интилади. Шу боисдан партиянинг ички ривожланиши давомида уларда аҳоли турли табақалари вакилларининг мутлақ ва нисбий сони борасида силжиш рўй беради. Бу ҳол партия ва ҳаракатларнинг ташкилий-сиёсий йўналишида рўй берган ўзгаришлардан далолатдир. Бошқача айтганда, ўз аъзолари ва хайрихоҳларининг сонини кўпайтириш доимо ҳар қандай партиянинг бош йўли бўлиб келган.

Шундай қилиб, сиёсий эркинликларни қонунлаштиришдан олдин жамиятни, фуқароларнинг умумий онгини эркинликларни муносиб равишда идрок қила олишга тайёрлаш лозим бўлади. Бунга

икки йўл билан — узоқ давом этадиган маърифатчилик жараёни (шунга кўра бугунги кунда жадидчилик ҳаракати анъаналари ғоят долзарб аҳамият касб этади) ҳамда иқтисодий ўзгаришларнинг узоқ муддатли жараёни орқали эришиш мумкин. Маърифатли жамиятгина сиёсий эркинлик воситаларидан тараққийёт мақсадида фойдаланишга қодирдир.

Бошқа мамлакатлар — бир томондан, омади кулган Сингапур, Тайван, Малайзия, иккинчи томондан, сиёсий эркинлик туфайли на тинчлик, на иқтисодий фаровонликка эришган Ҳиндистон, Бангладеш, Лотин Америкасининг бир талай мамлакатлари ҳаётидан олинган мисоллар ана шу ҳақиқатнинг тасдиғи бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Бугун мамлакатимизда демократик муассасаларнинг тобора кучайиб бораётган таъсири ўзига хос хусусият касб этади. Президентнинг иқтисодиётни ислоҳ қилиш соҳасидаги фармонлари, Олий Мажлиснинг кўппартиявийлик асосида фаолият кўрсатиши ва бошқа талай жиҳатлар ҳақиқий демократик жамият сари ташланган қадамлардир.

Давлат тузилмалари, оммавий ахборот воситаларининг сиёсий партиялар ва ҳаракатлар билан ҳамкорлиги муаммолари бугун илмий таҳлил этишни талаб қилмоқда. Бу — жамиятда барқарорликни таъминлаш механизмини муайян тарзда андозлаштириш имконини беради. Республикада кўппартиявийлик амал қилишида хорижий мамлакатлар тажрибасини қиёсий таҳлил этиб чиқиш ҳар жиҳатдан фойдалидир.

Шундай қилиб, мамлакатимизда кўппартиявийликнинг шаклланиши нафақат ҳозирги ижтимоий-сиёсий вазиятни, балки республика ҳамда бошқа давлатларнинг тарихий тажрибасини ўрганишни талаб этувчи кўп қиррали муаммодир. У сиёсатшуносликдан ташқари, тарихий, сиёсий-фалсафий, ҳуқуқий, социологик, иқтисодий жиҳатлардан ҳам ёндашишни тақозо қилади.

ҲАҚИҚИ ДЕТАЛ ҲАҚИҚИ МАҲИЙДИ

Саъбат ҳаётни жозибали тусда тасвирлашдангина иборат эмас.

У руҳни безовта этган ҳақиқатнинг ифода шакли тарзида вужудга келади. Бинобарин, унинг замирида оддий турмуш муносабатларида акс этмоғи мушкул бўлган фалсафа пинҳон ётади.

Саъбат даврининг устуни ижтимоий-фалсафий қарашларидан ҳоли яшай оладими — бу масала асрларки, саъбон нафиса аҳлининг бошини қотириб келади. Саъбат ҳар недан ҳоли бўлмоғи мумкин, аммо инсон ва инсонийликдан ҳоли умр кечириолмайди. Инсон деганингиз эса, табиийки, булбул гул ишқида ёнган каби, олий ҳақиқат майли билан нафас олади, шу майл кучасидан юриб дунёни ташийди. Ҳар инсон оламни олий ҳақиқат майлига асосланган ҳолдагина танийди! Худди шу тахлит илм майлига берилган илмни билади, ишқ майлига берилган — ишқни!

Сир эмас, исломий ҳақиқатлар ажодларимиз онгу шуурини батамом банд этган кезларда дунёни билиш — Оллоҳни билиш, руҳни шарҳлаш — Ҳақни шарҳлаш тарзида кечар эди. Шу боис куҳпа Шарқ оламида адабиёт ва саъбатнинг узига хос тур ва жанрлари вужудга келди.

Миниатюра — исломий тафаккурнинг исломий ифодаси.

Исломий фалсафа оламни уйғунликда яшовчи ягона мавжудот сифатида шарҳ этади. Миниатюра саъбатининг моҳиятида ана шу гоё яширин. Унда раишлар уйғун, мутапосиб. Дунёни кўркем ва безавол тусда тасвирлаш имкони беқисс. Ғарбона айтганда: олий мақомдаги романтика!

Ғарб дейилдим, шубҳасизки, бир савол кундаланг келади: миниатюра воситасида инсон ҳолатини реал тасвирлаб буладими?

Таъкидлаш жоизки, исломий тафаккурда “реаллик” деган тушунчанинг узи бошқача аҳамият касб этади. Яъни нима реалу нима пореал — елгиз Оллоҳга аён. Инсон — гофил. Узи ҳақидаги ҳақиқатни ҳаргиз тулиқ англаб ололмайди. Бинобарин, биз реал деб билган нарса, аслида порсалдир. Мутлақ реал нарса — Оллоҳдир. Бу реалликнинг бош шарти эса — уйғунлик.

Маълум буладики, миниатюра олий мақомдаги романтикагина эмас, олий мақомдаги реаллик памунаси ҳамдир. Айнан шу боис бу саъбат тури шу кунга қадар инсоният эътиборини жалб этиб келмоқда, миниатюрачиликнинг янги-янги намояндалари вояга етмоқда.

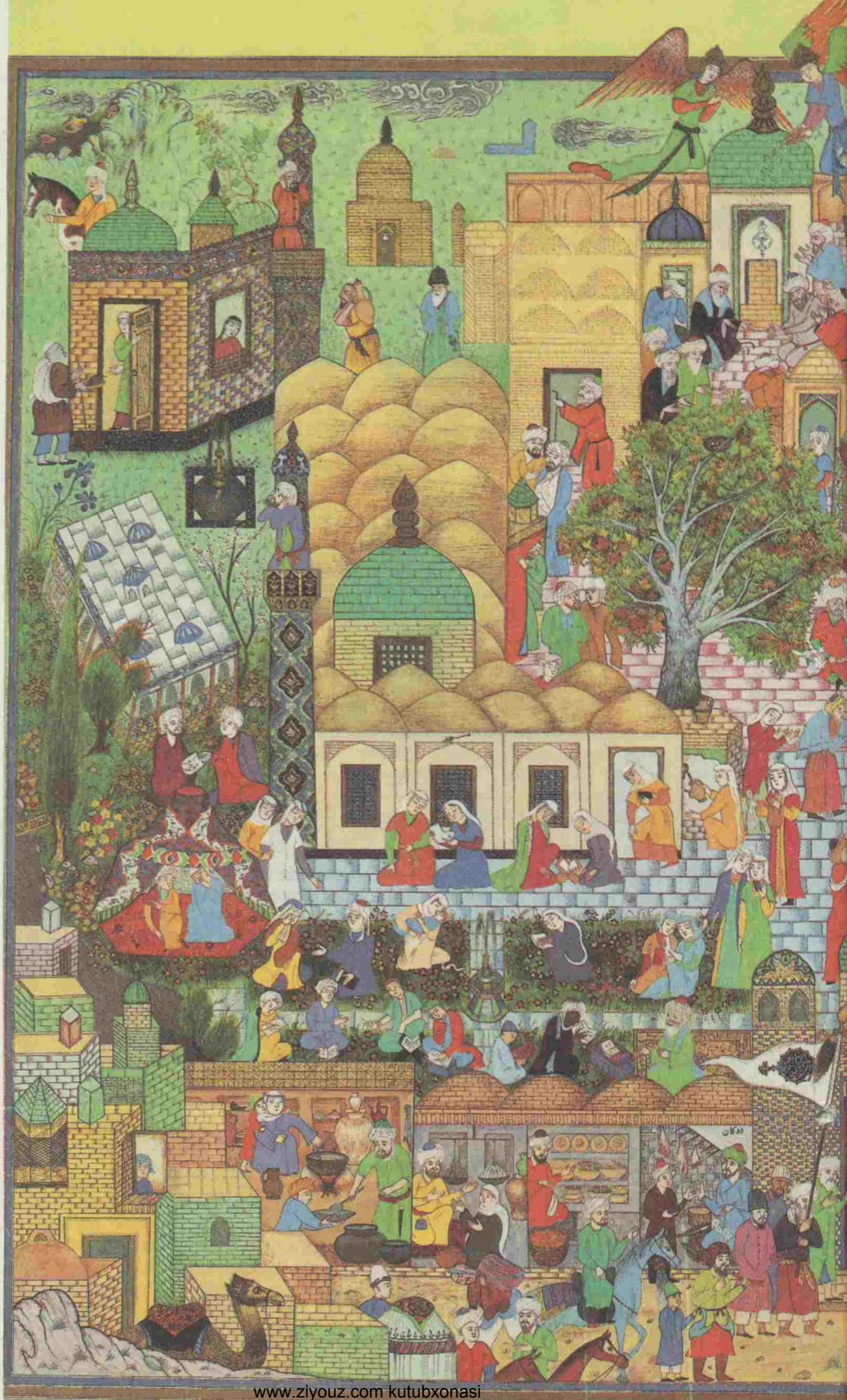
Шомаҳмуд Муҳаммаджонов — замонавий миниатюрачилик саъбатимизнинг йирик вакили. У киши Шарқ китобатчилиқ тарихини яхши билади. Шарқ миниатюрачилиғи, мезморлик, китобатчилик, адабиёт, фалсафа сингари маданият соҳалари билан бебосита боглик эканини таъкидлайди.

Миниатюра — позик саъбат. Бугунги олифта замоннинг энг буюк каффитлари ҳам унга тасвир қуроли сифатида асқотини қийин. Шу боис Шомаҳмуд ака қадимий усулда қороз тайёрлайди, усимликларни саралаб буюк йиғида. Тоққа чиқмагунча дулана қайда дейсиз!

Энг муҳими — Шомаҳмуд ака чизган асарлардир. Уларда илоҳий гузаллик ва комилликнинг миқёси беҳудуд экани кишини мудом уйга толдиради.

Оллоҳ уз жамолини кўрмоқ орзусида одамзотни яратган экан. Инсон эса хужаси йўқдан бор этган олам гузаллигини терапрук туймоқ умидида ҳаёлига эрк беради — ижод қилади. Зеро, гузалликни танимаган Ҳақни танимайди! Барча Шарқ саъбаткорларининг ижод фалсафаси булган бу ҳақиқат Шомаҳмуд Муҳаммаджоновнинг ҳам бош шиоридир.

Шомахмуд Муҳаммадзонов. “Имом Бухорий зиёратгоҳи”.

Темур ва Навоий

Бадеа

*Олибмен таhti фармонимга осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.*

Алишер Навоий

Туташ тақдирлар

Азалдан шоирлар тақдири шоҳлар тақдирига, шоҳлар қисмати эса шоирлар қисматига боғланиб келган. Бунинг боиси не? Шарқни-ку гапирмасак ҳам бўлади, лекин Фарбда ҳам шундай. Хуллас, тарих умр бўйи мудом ўчакишиб ёхуд ҳамфикр бўлиб яшаб ўтган шоҳу шоирни кўп кўрган. Бежиз эмаски, сўз санъатининг кўп буюк асарлари айнан шоҳлар ҳақида: “Шоҳ Эдип”, “Қирол Лир”, “Шоҳнома”, “Садди Искандарий”...

Ўзбек — кўп бахтли халқ. Лоақал, буюк ҳукмдор — Амир Темур ва буюк шоир — Алишер Навоийни яратгани учун ҳам. То рўзи маҳшар бу икки азиз ном башарият онгу шууридан ўчмаслиги аниқ. Бу зотларни таниган мардум ўзбекни ҳам билади.

Биласиз, Тошкентдек шаҳри азимнинг белига камар бўлиб турган кўча кўпдан буён Алишер Навоий номи би-

лан аталади. Шу кўчанинг қоқ ўртасидан бурилиб Алишер Навоий ҳайкали ёнидан ерости йўлининг “Алишер Навоий” бекатига тушасиз. Ундан лип этиб “Пахтакор” бекатига ўтсангизу шаҳарнинг шарқи сари юрсангиз, “учар от” сизни “Мустақиллик майдони” орқали тўппа-тўғри “Амир Темур хиёбони”га элтади. Тепада эса суворий Амир Темур Кўрагон бобомиз ҳайкалига дуч келасиз.

Ана салобату мана салобат!

Қаранг, “Амир Темур майдони”дан “Алишер Навоий” бекатига бориш учун ҳам йўлингиз “Мустақиллик майдони”дан ўтади!

Ўй-хаёлингизни “Амир Темур” ва “Алишер Навоий” деган тушунчалар банд этган эди. Энди эса бу иккисини боғлаб турган бир ажиб ҳалқа — “Мустақиллик” деган ширин тушунча ҳам пайдо бўлди.

Туркий улуснинг бу икки чўнг сий-

воийга, улуғ шоирни эса улуғ ҳукмдорга рўбарў қилди.

Кимни “Соҳибқирон” деймиз?

Кизиқ феълимиз бор-да! Сон минг сўзни биламиз, эҳтиёжимиз учун ўринли ишлатамиз ҳам, аммо асл маъноси билан ишимиз йўқ. “Нимсерий — жувонмаргий”, яъни чала тўйиш — ёш ўлиш билан баробар, деганларидек, чала билгандан билмаган афзал. Алқисса, ёзма манбаларнинг қаеридаки “Соҳибқирон” сўзи учраса, Амир Темурга ишора деб тушунишга уриниб кўрамиз-у, унинг айнан нима маънони англатиши ва кимларга нисбатан қўлланишини яхши билмаймиз. Академик Бўрибой Аҳмедов бу атамага бундай изоҳ беради: “Соҳибқирон — икки улуғ сайёра (Зухро ва Қуёш) бир-бири билан туташган пайтда туғилган киши, бахтиёр одам” (“Навоий замондошлари хотирасида” китобидан).

Бу сифат юрт олишда бахти доим кулиб боққан, аниқроғи, жанги жадалларда мудом қўли баланд келган

ҳукмдорларга нисбатан ишлатилган. Соҳибқирон Амир Темур бу сифатга муносиб зот эдилар.

Алишер Навоий кўпгина асарларида темурийлар салтанатининг сўнги йирик шоҳи — Хусайн Бойқаро Мирзони ҳам “Султони Соҳибқирон” сифати билан тилга оладики, бунда ҳам сўз ўрнига тушган. Зотан, фотиҳлик, илми ҳарб борасида Хусайн Мирзо улуғ бобоси Амир Темурга тортган эди.

Мардликни қарангки, Хусайн Бойқаро унга нисбат берилган “Соҳибқирон” мартабасини айнан ҳазрат Алишер Навоийнинг ўзига лойиқ кўради. Хусайн Бойқаро қаламига мансуб “Рисола” асарида мамлакат ва миллатнинг буюк маънавий қуввати — Алишер Навоий ҳақида қуйидаги латиф жумлаларни ўқиймиз:

“Назм иқлимида қайси берк кўрғонга куч келтурдиким, эшиги анинг юзига очилмади ва қайси азим кишварга таъб чериги била турктоз солдиким, фатҳ қилмади. Бу кун назм арконининг рубъи маскунида қаҳрамон ултуруру бу мамолик фатҳиға **Соҳибқирон** (таъкид бизники — С.О.) ани десалар бўлур.

Шеър:

*Эрур сўз тўқитилг кишварситони,
Қаю кишварситон, ҳисравнишони.
Дена ҳисравнишонкини, қаҳрамони,
Эрур гар гил десани, Соҳибқирони».*

Келинг, энди бошқа гапларни қўятурайлик-да, икки бобомиз — Темур ҳам, Навоий ҳам Соҳибқирон эканини ёдда тутайлик. Амир Темур қилич ва ақл кучи билан юртни қўлга олди, мустақил қилди, марказлашган йирик

давлатга айлантирди ва кўп ўлкаларни ҳукмига бўйсундирди.

Алишер Навоий қилич эмас, қалам тутиб ўзига хос фотиҳлик қилди. Шоир асарларини фақат туркий халқларгина ўқий олишини назарда тутибми, "Фарҳоду Ширин" достонида фахр ила бундай деб ёзади:

*Олибмен тағти фармонимга осон,
Черик гекмай Хитодин то Хуросон.*

Алишер Навоийнинг "фотиҳ"лиги ҳамон давом этмоқда, унинг "ҳукм"ига кирадиган мамлакатлар сони ошгандан ошиб бормоқда. Бугун мамлакатимизга ер юзининг қай гўшасидан азиз меҳмон ташриф буюрса, улуғ шоиримиз ҳайкали пойига ҳурмат рамзи ўлароқ гул қўяди...

Сўз ва сиёсат

Биз — қадим ва бағоят гўзал тили, шу тилда яратилган санъати бор халқмиз. Худди ана шу боис бугун Ватанимиз мустақил бўлиб, жаҳон майдонида дадил бўй кўрсатиб турибди.

Бу — сиёсат ва адабиётни боғлаб турган биринчи энг муҳим ҳалқа.

Рост, тилсиз адабиёт, адабиётсиз тил ривожини тасаввур қилиш мумкин эмас. Ҳар қандай халқ учун бу иккисидан кўра миллийроқ, бунданда азизроқ сарват йўқ. Бироқ тилнинг ҳам, адабиётнинг ҳам чинакамига камол топиши сиёсатга — шу халқ яшаётган мамлакатда ҳокимият кимнинг қўлида эканига боғлиқ. Бу кеча ё бугун пайдо бўлган гап эмас. Уни Алишер Навоий айтган.

"Муҳокамат ул-луғатайн" туркий тил фазилятлари ҳақидаги рисола бўлсада, Алишер Навоий унда тилимиз ривожини адабиётимиз тараққиётидан

ажратиб қарамаган. Туркий тил устунликларини доҳиёна кузатиш ва аёло даражада исботлаб беришдан кўзланган бош мақсад ҳам шу тилда яратилажак адабиётни юксак поғоналарда кўриш умиди эди.

Қизиқки, улуғ мутафаккир адабиёт равнақини бевосита шоҳларга боғлайди. Шу сабаб рисоланинг талай ўринларидаги Хусайн Бойқаро ҳақида айтилган ўта илиқ сўзларни зинҳор-базинҳор шоирнинг подшоҳга шахсий хушомадлари деб тушунмаслик керак. Навоий Хусайн Бойқаронинг "ўзига сўз жиҳатидин азим эътибор ва сўзига ўз жиҳатидин бийик поя ва миқдор" қилгани, унга қанчалар раҳнамоликлар кўрсатганини айтади: "Ва ул миқдор бу туфроғнинг рутбасин фалакка еткуруп ва онча бу зарраининг поясин қуёшдин ошуруп эрдилар". Ёхуд шоир: "Бандайи хоксор (мен демоқчи — С.О.) агарчи туфроғдин ўксук эрдим, аммо ул қуёш (яъни Хусайн Бойқаро — С.О.) тарбияти била ранго-ранг гуллар очтим ва афкандайи беъэтибор агарчи заррадин камрак эрдим, ул саҳоб тақвияти била гуногун дурлар сочтим ва дилсўз абётим муножот аҳлига ошубу ғавғо солди ва базмафрўз ғазалиётим хароботийларга оху вовайло солди", деб ўзини тупроққа, Хусайн Бойқарони қуёшга менгазайди.

Биласиз, мусулмон дунёсида арабий, форсий ва туркий адабиёт кўп шуҳрат топди. Ана шу уч миллатнинг сўз санъати равнақини ҳам Алишер Навоий бевосита сиёсат билан — ҳукмронлик қайси халқнинг қўлида бўлгани билан изоҳлайди.

Унинг ёзишича, ҳукмронлик араблар қўлида бўлганда араб адабиёти

Шомаҳмуд Муҳаммаджонов. “Монийнинг шоҳ Баҳромга тортиғи”.
(Алишер Навоийнинг “Сабъая сайёр” достонига ишланган миниатюра).

камол топди: "...То мулк араб хулафоси ва салотинида эрди, фалак ул вақтда назм дабирига араб тили била жилва берди, андоқки, Ҳасан Собитдек ва Лақитдек малик ул-калом сухангузорлар ва маъниофарин фасоҳатшиорлар пайдо бўлдилар ва ўз тиллари (!) била назм адосининг додин бердилар".

Форсий халқлар Араб халифалигидан мустақил бўлиб, алоҳида давлат тузганларидан кейин форсий шеърият бағоят гуллаб-яшнади: "Чун мулкдин баъзи ақолим ва кишварда сорт (форслар демоқчи — С.О.) салотини мустақил бўлдилар (!), ул муносабат била форсигўй шуаро зухур қилдилар. Қасидада Хоқоний ва Анварий ва Камол Исмоил ва Заҳир ва Салмондек ва маснавийда устози фан Фирдавсий ва нодири замон Шайх Низомий ва жодуйи ҳинд Мир Хусравдек ва газалда мухтариини вақт Шайх Муслиҳиддин Саъдий ва ягонаий аср Хожа Ҳофиз Шерозийдек..."

Алишер Навоийнинг далолат беришича, тахт туркий халқ вакилларига текканидан кейин эса туркий шеърият пайдо бўлди ва камол топди: "То мулк араб ва сорт салотинидин турк хоқонларига интиқол топди, Хулогухон (Чингизхоннинг невараси, ҳозирги Эрон ва Ироқ худудларида бўлган Элхонлар давлатининг асосчиси, милодий 1283 йилида вафот этган — С.О.) замонидин Султони Соҳибқирон Темур Кўрагон замонидин (!) фарзанди халафи Шохруҳ Султоннинг замонининг охиригача турк тили била шуаро пайдо бўлдилар. Ва ул ҳазратнинг (Амир Темурнинг — С.О.) авлоду аҳфодидин ҳам хуштабъ сало-

тине зухурга келди, шуаро Саккокий ва Ҳайдар Хоразмий ва Атоийи ва Муқимий ва Яқиний ва Амирий ва Гадойилар. Ва форсий мазкур бўлган шуаро муқобаласида киши пайдо бўлмади, бир мавлоно Лутфийдин ўзгаким, бир неча матлаълари борким, табъ аҳли қошида ўқуса бўлур".

Албатта, Алишер Навоий қадим туркий адабиётдан, ҳатто Юсуф Хос Ҳожибнинг XI асрда яратилган "Кутадғу билиг" асаридан ҳам мутлақо беҳабар бўлган. Аммо ул зот айтган фикрнинг тўғрилиги шундаки, "Кутадғу билиг" ҳам ҳокимият туркийлар қўлида бўлган замонда битилиб, қорахоний ҳукмдор — Тағоч Улуғ Буғро Қорахон або Али Ҳасан бинни Арслонхонга тақдим этилган. Ана шу турклар темурийлардан олдин жаҳон тарихи саҳнасига чиққан замон — XI асрда битилган тилшуносликнинг нодир ва улкан намунаси "Девону луғотит турк"ни билганида-ку, Навоий "Муҳокамат ул-луғатайн" рисоласида сўзни, ким билади, ушбу туркий тил қомуси муаллифи Маҳмуд Кошғарийга тасаннолар айтишдан бошларми эди!..

Шоир туркий адабиётнинг пайдо бўлиши ва равнақ топишини ҳақли равишда Хулагухон, Амир Темур ва Шохруҳ Мирзо шарофатидан деб билади. Чингизхон лашкари ҳам, асосан, туркий халқлар вакиллари бўлган. Унинг империясини бўлиб олган фарзандларию неваралари ҳам туркийлашиб улгурган эди.

Агар Алишер Навоий ижоди туркий шеърият неча асрлик ривожининг буюк бир ҳосиласи ўлароқ дунёга келган бўлса, шоирнинг ўзи бу камолот сарчашмасини бевосита Амир Темурга боғлайди...

Алишер Навоий бир умр шоҳ ва шоир муносабатларининг асалию захрини татиб ўтган, бутун ижодида ҳукмдор ва жамият масаласига ботбот қалам урган ижодкор сифатида Амир Темур Кўрагон ҳақида ўйламаслиги ва демак, ёзмаслиги мумкин эмас эди.

Искандар Мақдуний саройида Арасту қандай вазифани адо этган бўлса, Хусайн Бойқаро ҳузурида Навоий ҳам шундай, балки ундан-да устунроқ мақомда турган мутафаккир эди. Арасту Искандарни ҳамиша яхшиликлар сари ундагани рост. Маълумотларга кўра, бир гал Искандар: “Мен бугун шоҳлик қилмадим, чунки ҳеч кимга яхшилигим ўтгани йўқ”, деган экан.

Алишер Навоий темурийзодалар, биринчи галда, Хусайн Бойқаро ва унинг ўғилларига атаб шоҳлик дастури бўла оладиган махсус китоб битган. Бу — “Хамса”. Мазкур бешлик — юзлаб дастурий ғоялари билан бирга, шоҳлик қилишнинг йўл-йўриқларини бевосита ва билвосита ўргатадиган буюк бир қомус ҳамдир.

Бежиз эмаски, Алишер Навоий “Ҳайрат ул-аброр” достонида Хусайн Бойқаронинг ўғли — Бадиуззамон Мирзога қарата бундай дейди:

*Шаҳга сўзимдин бор эса эътибор,
Тар санга ҳам панд десам, ери бор.*

Отанги сўзимга эътибор қилдими, бас, сенга ҳам панд айтишга ҳаққим бор, дейди шоир.

“Амир Темур ва Алишер Навоий” мавзуи фақат шоирнинг улуғ жаҳонгир ҳақидаги бевосита қайдларидангина иборат масала эмас. Навоийнинг шоҳ ва шоҳлик муаммоларига

дахлдор мулоҳазаю тасвиру талқинлари муайян жиҳатдан Амир Темур шахсиятига бориб боғланавериши мумкин.

Келинг, тасаввур ҳосил қилиш учун бир масала хусусида мулоҳаза юритиб кўрайлик. Хўш, “Хамса”да қанча подшоҳнинг номи тилга олинган ёхуд нечтасининг тимсоли яратилган? Уларнинг сони юздан ошади! Нега бунчалар кўп? “Фарҳоду Ширин”да Фарҳод — шаҳзода; “Сабъайи сайёр”да Баҳром — шоҳ; “Садди Искандарий”да Искандар — жаҳонгир! Барқарор сюжетли тўрт достондан учтасининг бош қаҳрамони — шоҳ ё шаҳзода! Буюк сўз соҳиби беш достоннинг ҳар бирида нечук шоҳ ё шаҳзода мадҳига махсус боблар ажратади?

Бу саволларга таҳлилий жавоблар лозим.

Ширхўралик

Тақдирнинг ўзи Алишерлар оиласини темурийлар хонадонига боғлаб қўйган эди. Хусайн Бойқаро билан Алишер Навоий ўртасида фақат мактабдошлик, шоҳу вазирлик, дўстлик эмас, бевосита сут билан ўтган, яъники қон жиҳатидан ҳам яқинлик бор эди. Навоий Бойқарога кўкалтош эди. Кўкалтош — ўзаро сут эмишган, яъни ширхўра дегани.

Бироқ “кўкалтош” — муайян мансаб ҳам эди. Академик Бўрибой Аҳмедов уни бундай тушунтиради: “Кўкалтош мансаби — кўкалтош — эмишган оғани, тутинган оғани. Бу мансаб эгаси зиммасига давлатнинг дўсту душманлари хусусида маълумот тўплаш, жосуслар иши устидан раҳбарлик қилиш вазифаси юклатилган. Кўкалтошлар хон ва подшоҳ хонадонига

якин турганлар” (“Навоий замондошлари хотирасида” китобидан).

Навоий даври тарихчиси Мирхонд “Равзат ус-сафо” асарида темурийлар билан Алишерлар хонадони яқинлиги узоқ тарихга эга эканини куйидагича қайд этади: “...Ул офтобдиллик Амирнинг (Навоийнинг — С.О.) улуғ ва саховатли бобоси, аввал замон тақозосига кўра, Амир Темур Кўрагоннинг ўгли — Мирзо Умаршайх Баҳодирнинг хос мулозимлари қаторидан жой олиб, эътибор қалами унинг бисот лавҳига кўкалтошлик даражасини ёзган эди”. Худди шу фикрни Мирхонднинг невараси Хондамир “Ҳабиб ус-сияр” асарида қарийб айнан такрорлайди: “...Офтоб ҳашаматли Амирнинг (Навоийнинг — С.О.) буюк ота-боболари қадимдан Мирзо Умаршайх Баҳодир ибн Амир Темур Кўрагон хонадонининг хос кишилари жумласидан эдилар ва кўкалтошлик мансаби эътибор қалами билан уларнинг хотир лавҳига битилган эди”.

Академик Иззат Султон Навоий даври манбаларини кузатиб, уларнинг ҳеч бирида Навоий исмига “кўкалтош” сўзи қўшиб ёзилмаганини қайд этган эди. Бироқ Мирхонд “Равзат ус-сафо”да шоирнинг туғишган укаси — Дарвеш Алининг отига “кўкалтош” нисбасини қўшиб тилга олади.

Умаршайх — Амир Темурнинг иккинчи ўгли эди. У айнан Мирзо Улуғбек туғилган милодий 1394 йилнинг 22 март куни Бағдод яқинидаги Хурамуту қалъасини қамал қилиш маҳалида ҳалок бўлган. Бу воқеадан қарийб ярим аср кейин туғилган Алишер Навоий ҳам ота-боболари каби темурийлар хонадонига кўкалтошлик ҳурматини изчил давом эттирди. Чун-

ки унинг отаси Гиёсиддин Кичкина ҳам темурийлар салтанатининг ишончли амирларидан бири бўлган эди.

Агар кўкалтошлик эмиқдошлик маъносини англатса, демак, Навоийнинг бобоси Умаршайх Мирзо билан ўзаро сут эмишган ака-ука, яъни ширхўра эди. Тахмин қилиш мумкинки, Навоийнинг катта момоси — бобосининг онаси Умаршайх Мирзони чақалоқлигида эмизган. Шундай эса, Навоий аждодлари ҳам аслан мовароуннаҳрлик бўлиб чиқади. Зеро, Навоий дастлабки девони — “Бадойиъ ул-бидоя”нинг “Деб-боча”сида бекорга бундай деб ёзмаган:

Отам бу остоннинг қоквези,

Отам ҳам бу саро бўстон қанизи.

Хуллас, амирлик Навоийга отамеросгина эмас, бобомерос ҳам эди. Бунинг устига, кўкалтошлик шунчаки эмас, ўта муҳим хизмат эди. Унга хавфсизликдек ўта нозик вазифа юклатилар эди.

Худди шу боис ҳам Навоийга ана шу буюк салтанатга бевосита дохил бўла туриб Амир Темур ҳақида ёзиш осон бўлган эмас...

Ҳампиралик

Буюкларни давр яратади, деган гап бор. Дарҳақиқат, Амир Темур замонида яна бир буюк зот яшаган эди. Бу зот — Баҳоуддин Нақшбанд.

Агар Амир Темур ҳокимиятини, шартли равишда, Самарқанд пойтахт қилинган давр — 1370 йилдан ҳисоблаганда ҳам, ўша замоннинг машҳур тасаввуф пири Хожа Баҳоуддин Нақшбанд Султони Соҳибқирон ҳукмронлиги замонида умрининг сўнгги ўн тўққиз йилини ўтказган бўлиб чиқади. Шундай экан, буюк шоҳ билан улуғ

шайх ўртасидаги муносабатлар қандай кечган?

Илм ҳозирча масалани бу тариқа ўта муайян қилиб қўйган эмас. Бинобарин, ҳозирча қўлимизда тайинли маълумотлар ҳам кам.

Тожик тасаввуфшуноси А.Муҳаммадхўжаевнинг Душанбеда рус тилида нашр этилган “Нақшбандийлик мафкураси” китобида бу масалага дахлдор муҳим бир жиҳат таҳлил этилади. Бу — Амир Темур билан Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг ўзаро ҳампир а бўлгани масаласи.

Ҳампиралик нима?

Кузатган бўлсангиз, умрида бир-бирини кўрмаган икки касбдош тасодифан учрашиб қолса, ўз-ўзидан, гап гапга уланиб, суҳбат қизиқ кетаверади. Суҳбатдошлар бирпасда минг йиллик танишга ўхшаб қоладилар. Чунки улар — ҳампир а!

Бухоро тарафларда темирчи темирчини, ошпаз ошпазни, ҳолвагар ҳолвагарни, маҳсидўз маҳсидўзни “ҳампира” дейди. Бу — кенг маънодаги ҳампиралик.

Тасаввуфда эса пир-муридлик — бош масала. Ҳеч бир солиқ пирсиз эмас. Ҳақ йўлига фақат ва фақат пир кўмагида кирилади. Албатта, бир пирнинг бир нечта муриди бўлиши мумкин. Бир пирнинг муридлари эса ўзаро ҳампир а бўладилар.

Ана шундай тор маънода Амир Темур билан Хожа Баҳоуддин ўзаро ҳампир а эдилар. Чунки ҳазрат Амир Кулол ҳам Хожа Баҳоуддинга, ҳам Амир Темурга пир эди. А. Муҳаммадхўжаев таъкидлаганидек, хожагон (кейинчалик нақшбандия) тариқати шайхлари ҳукмдорлар билан яқин муносабат ўрнатдилар. Олим шайх-

нинг набираси — Шаҳобиддин қаламига мансуб “Мақомоти Мир Кулол” асарига таяниб ёзадики, Амир Кулол дарвешларга васиятларидан бирида илгариги суфийларнинг подшоҳларга ҳурматсизларча муносабатда бўлгани, уларга нисбатан муҳолиф вазиятда турганини қоралаб, шоҳларга нисбатан илтифотли бўлиш кераклигини тайинлаган.

Маънавий меросимизда Амир Темур зафарларини авлиёларимиз руҳониятларию дуолари билан боғлаш кучли эканини қайд этишимиз лозим. Зотан, Амир Темурда улуғ авлиёлар руҳидан мадад кутиш ҳаддан ташқари кучли бўлган.

Демак, Амир Темур билан Хожа Баҳоуддин ўртасида бевосита бўлмаса-да, билвосита муносабат бўлган. Кейинчалик темурий ҳукмдорларнинг деярли барчаси нақшбандия пирларига мурид тушгани беҳиз эмасди. Бу — улуғ бобокалондан қолган муқаддас аънана эди. Машҳур темурий шоҳлар — Шохруҳ Мирзо, Абу Саъид Мирзо, Ҳусайн Бойқаро Мирзо, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо — барчаси ана шу тариқат пирларига мурид, нақшбандий эдилар.

Алишер Навоий ҳам нақшбандий эди. Ул зот даврининг Хожа Аҳрор Убайдуллоҳ Валийдан кейинги улуғ пири — Абдурахмон Жомийга мурид тушган эди.

“Айтмоқ” — бошқа нарса,
“ўқимоқ” — бошқа.

Шарқда шеър битиш қадимдан жуда улуғ шараф ҳисобланган. Навоий “Ҳайрат ул-аброр”да назмнинг насрдан устунлигини исботлай туриб қуйидагича ёзади:

*Бўлмаса сўғроқ нақомиди назм.
Бўлмас эди Мажлиси каломиди назм.*

Демак, мўъжиза мақомида, яъни “Қуръон”и каримдаки назм борми, биллингки, у — буюк санъат.

Шунинг учун ҳам бобокалон шоиримиз яшаган темурийлар замониде шеърни идрок этиш ва шеър битиш олий маданият белгиси ҳисобланган. Темурийзодалар орасида шоирлар кўп эди. “Мажолис ун-нафоис” тазкирасининг еттинчи мажлиси айнан ана шу шоирлар ҳақида. Навоий рўйхат бошига Амир Темурнинг муборак номини битеди. Бу улуғ ҳукмдорнинг шеърини таъби ҳақида ул зот бундай ёзади: “...Агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назму насрни андоқ хуб маҳалу мавқеъда ўқубтурларким, анингдек бир байт ўқугани минг-яхши байт айтқонча бор”. Шундан сўнг Амир Темурнинг эсига келиб қолиб ўқиб юборгани бир мисра воқеаси баён қилинади. Амир Темурнинг ўғли — Мироншоҳ Мирзо Табризда ичкиликка берилиб кетди. Амир Темурга бунга унинг уч надими, яъни маслаҳатчиси — Хожа Абдулқодир, Мавлоно Коҳий ва устод Қутб Нойи сабабчи эканини айтдилар. Соҳибқирон уларнинг бошини келтиришни буюрди. Шунда Хожа Абдулқодир қочиб кутулди. У ўзини девоналикка солиб, қаландар қиёфасида юртма-юрт кезиб, жон сақлаб юрди. Бундан баъзилар хабардор эди. Темур Ироққа юриш қилганида бу гапни етказдилар. Соҳибқирон Хожа Абдулқодирни тутиб келтиришни буюрди.

Воқеанинг давомини Навоий қуйидагича ҳикоя қилади: “Ул ҳазрат (яъни Амир Темур — С.О.) тахтда эрдиларким, Хожайи фақирни девоналикқа қўймай, судраб тахт иллайига келтурдилар. Андин бурунким, сиёсат ҳукм бўлғай, чун Хожанинг камолотидин бири “Қуръон” хифзи (яъни “Қуръон”ни тўлиқ ёд билиш — С.О.) ва қироат эрди, филҳол бийик ун била “Қуръон” ўқумоқ бунёд қилдиким, ул ҳазратнинг (яъни Амир Темурнинг — С.О.) ғазаби лутфқа мубаддал бўлуб, фазл ва камол аҳли сори боқиб, бу мисрани ба вақт ўқудиким:

*Абдол зи бим чанг бар мусҳаф зад*¹.

Хожа Абдулқодир Амир Темур ғазабга миниб, уни қатл эттиришга ҳозир турган бир маҳалда “Қуръон” тиловат қилиб, ҳукмдорнинг ғазаби лутфқа айланишига эришади. Шундан сўнг Соҳибқирон Хожа Абдулқодирнинг гуноҳидан ўтиб, унга илтифот ва тарбиятлар қилиб, “Мажлисида надим ва мулозим қилди”.

Навоий Темурнинг бир мисра шеър ўқиганини, “Идрок ва фаҳм аҳли билурким, йиллар, балки қарнларда (асрларда — С.О.) мундоқ латиф сўз воқеъ бўлмас”, дея таърифлайди.

Авалло, бу воқеа Темурнинг марҳаматли эканига ёрқин бир мисол. У “Темур тузуклари”даги “Менга ёмонликлар қилиб, бошим узра шамшир кўтариб, ишимга кўп зиён етказганларни ҳам илтижо билан тавба-тазарру қилиб келгач, ҳурматлаб, ёмон қилмишларини хотирамдан ўчирдим. Мартабаларини оширдим” деган сўз-

¹Мисранинг мазмуни: Қаландар кўрқувдан “Қуръон”га чанг солди.

Шоҳамуд Муҳаммадҷонов. "Ғрдин айру кунгли..." (Алишер Навоий газалиётига чизилган миниатюра).

лар учун ҳаётий далил бўла олади.

Лекин бу ерда асосий гап Навоийнинг “ўқуган” билан “айтқан”ни бири-биридан ажратиб қўллаётганида. Баъзилар шу нозик лисоний фарқни инobatга олмай, Темур ўқиган мисрани бадеҳа йўли билан тўқилган шеърий сатр деб тушунтиряптилар ҳам. Ҳолбуки, Навоий тилида “ўқимоқ” фақат бировнинг (!) шеърини ёддан айтмоқни, “айтмоқ” эса шеър тўқимоқни билдиради.

Навоий бу ўринда Амир Темурни бошқа бировнинг шеърини ҳаётий воқеага жуда мос тарзда ишлатгани учун таърифлаган.

Хўш, унда Соҳибқирон ишлатган мисра қайси шоирнинг шеърдан олинган?

Адабиётшунос Ботирхон Валихўжаевнинг аниқлашича, Амир Темур ўқиган ўша мисра — Абу Али ибн Синога замондош бўлган шайх Абу Саъид Абулхайр (бу икки буюк сиймонинг учрашуви хусусида журналнинг 1995 йил 1-сонида босилган “Тафаккур — кўнгил калити” мақоласида ҳикоя қилинган — таҳририят) қаламига мансуб бир машҳур рубоийнинг сўнгги сатри. Мазкур рубоийнинг шуҳрати шунчалар эдики, Хожа Аҳрор Валийга нисбат бериладиган “Рисолаи ҳавроия” асари маҳсус ана шу тўрт мисралаи шеър шарҳига бағишланган. Бу рубоийга шарҳ битиш шу қадар расм бўлиб кетган эдики, Саййид Нейматуллоҳ Валий бу ҳақда бир эмас, уч; Амир Саййид Қосим Анвор ва Шайх Озарий эса биттадан рисола ёзган эдилар.¹

Хуллас, Навоий наздида, Амир Темур каби шеърни ҳаётий воқеага ўта мос ўринда ишлата олиш минг яхши байт ёзган билан баробар.

Ростий — рустий

Султони Соҳибқироннинг маҳобатли ҳайкали шоҳсупасига ул зотнинг энг севган шиори ўзбек, рус, инглиз тилларида зарб этилган. Бу шиор жаҳонгирнинг хос қиличида ҳам, узугидаги муҳрида ҳам айнан форсийда — “Ростий — рустий” тарзида битилган эди...

Хўш, Амир Темур бу қадар улуғлаган шиорнинг замирида қандай маъно яширин?

Бугун у шиор “куч — адолатда” деган маънони англатиши кўпчиликка маълум.

“Ростий” тўғрилиқ, адолат деган тушунчаларни англатади. “Рустий” эса кучлилик, қувват, мустаҳкамлик маъноларида ишлатилади. Форсий лугатларда унинг роҳат, фароғат маънолари ҳам қайд этиладики, бундан шиорда адолатли бўлсангиз, роҳат-фароғатда яшайсиз деган мазмун ҳам пинҳон экани ойдинлашади.

Шартли равишда айтиш мумкинки, Амир Темур буюк бир салтанатни барпо этган бўлса, Алишер Навоий салтанатнинг ўзига хос назарият асосида ётган “Ростий — рустий” шиори Навоий яратган назариянинг ҳам ўзаги бўлиши табиий эди. Аслида ҳам шундай.

“Ҳайрат ул-аброр” достонининг 26-

¹Ботирхон Валихўжаев, “Хўжа Аҳрор тарихи” китоби. Тошкент, 1994 йил, 75-бет.

боби салотин, яъни султонлар ҳақида. Шоҳга мурожаат услубида битилган бу бобда шоир подшоҳ қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги қарашларини илгари суради. Ҳатто ҳукмдорларга бевосита маслаҳат беришга ҳам журъат этади. Айш-ишратга муккасидан кетган, адолатсизликларга йўл қўядиган, охиратни — қиёмат кунини ўйламайдиган шоҳларни ҳушёрликка чақиради.

Шу бобнинг Амир Темур билан боғлиқ икки нозик нуқтаси бор.

Биринчиси шуки, шоир шоҳнинг бошига Сулаймонга ўхшаб Хумой куши соя солиши, унинг қўлини Жамшид каби жом ўпишини гапира туриб, бирдан ҳукмдор узугига фаллак “Ростий — рустий” шиорини нақшлаганини эсга олади:

*Ҳотамни адлингга синезри баланд,
“Ростиву рустий(а)” била нақшбанд.*

Демак, шоир подшоҳларни адолат бобида Амир Темур ақидасига амал қилиб, адолатли ҳукм юритишга ундаяпти. Унинг талабига кўра, адолат билан амр қилиш — подшоҳнинг тугроси, яъни буйруқларнинг тепасига битиб қўйилиши шарт бўлган нарса:

*Ҳуҷбайи ҳоқини қадар иншо қилиб,
“Ялмуру би-л-ади” ила тугро қилиб.*

Бу — Амир Темур билан боғлиқ иккинчи жиҳат.

Амир Темур шиорининг навоиёна шарҳи шу билангина тугаб қўяқолмайди. Шоир ижодининг ўзига хос дастурномаси бўлмиш “Ҳайрат ул-аброр”нинг 40-боби, ўнинчи мақолотида ростлик масаласи алоҳида мавзу қилиб қўйилади. Буниси энди фақат шоҳларга эмас, инсониятга тегишли

панд-насихат. Бироқ тўғрилиқнинг нақадар азиз фазилат эканини тушунтириш учун ҳам шоир яна адолатли подшоҳ тимсолига айланиб кетган Сулаймон пайғамбарнинг ҳукмронлик даврини ёдга олади. Чунки айнан ана шу тўғрилик, адолатлилик учун ҳам халқ бу раҳнамо пайғамбарга эргашди. Бу буюк адолатпешанинг узугидаги муҳрда “Ростий — рустий” деб битилган эди:

*Алек Сулаймонга негужким замон,
Ҳотам ила ҳукм этиб эрди равон.
Анга доқи гардиши гархи барин
Салтанат итра бериб андоқ ниши,
Ҳл нимаким, ҳар киши ҳолиқ топиб,
Ҳукми аниги бирла равонлиқ топиб.
Ҳайтдиқ ўлуб анда доқи бу шараф,
Ҳайтти бўлуб гавҳару ҳотам - садаф.
Шурфа бужим, ҳайттин аниги рўзгор
“Ростий - рустий” этиб ошкор.
Қилмаса бу муҳр ҳайти ёрлик,
Шоҳга йўқ ҳайри гирифтборлик,
Музлуқ ўлуб охир анга дастур.
Музлуқ ила халқ анга фармонназир.*

Бу тасвирлардан шундай маъно англашиляптики, Амир Темургача ислом оламида Сулаймон пайғамбарнинг машҳур узугидаги муҳрда “Ростий — рустий” шиори ёзилган эди, деган ақида мавжуд бўлган. Султони Соҳибқирон бу шиорни танлашда ана шу ақидага суянган бўлиши керак.

Ҳарҳолда, Навоийнинг Амир Темур шиорини икки бор махсус шарҳлаши ҳам унинг адолатни қанчалар улуғлаганидан далолат беради. Шуллардан ҳам маълум бўладики, Алишер Навоий асарларида Амир Темурни адолат тимсоли сифатида ҳурматлайди.

Насаб ва ҳасаб

Наслу насаб...

Яқин ўтмишимизда қовуннинг палагини текширдик, пахтанинг “авлоду аждод”ини суриштирдик, лекин одамнинг наслу насабини менсимадик. Чунки ҳаммамиз бирдай — “пролетар” бўлишимиз шарт эди. Холбуки, одамзод Одам Отадан буён наслу насаб сўрайди. Шоҳ бўлиш учун эса бу муҳим масала бўлиб, шоҳнинг ўғлигина шоҳ бўла олар эди.

Алишер Навоий қаердаки Хусайн Бойқаро ҳақида сўз юритса, уни билвосита Темурга алоқадор таъриф десак ҳам бўлади. Чунки уларнинг кўпиди шоир замона шоҳининг насаб ва ҳасабини таърифлаб ўтишни ёддан чиқармайди. Чунки бобокалонимизнинг бу масаладаги фикри қатъий. “Ҳайрат ул-аброр”нинг 41-бобида айтилганидек, кондан — гавҳар, денгиздан — балиқ ичида бўладиган хушбўй анбар олинганидек, яхши отадан яхши ўғил дунёга келади; одамдан — одам, шоҳдан — шоҳ, хондан — хон туғилади:

Конга эрур гавҳари яқто халаф,

Баҳрада ҳам анбари соро халаф.

Бу халаф инсонда ҳам инсон эрур.

Шаҳза шаҳу хонга доғи хон эрур.

Хўш, н а с а б нимаю ҳ а с а б

нима?

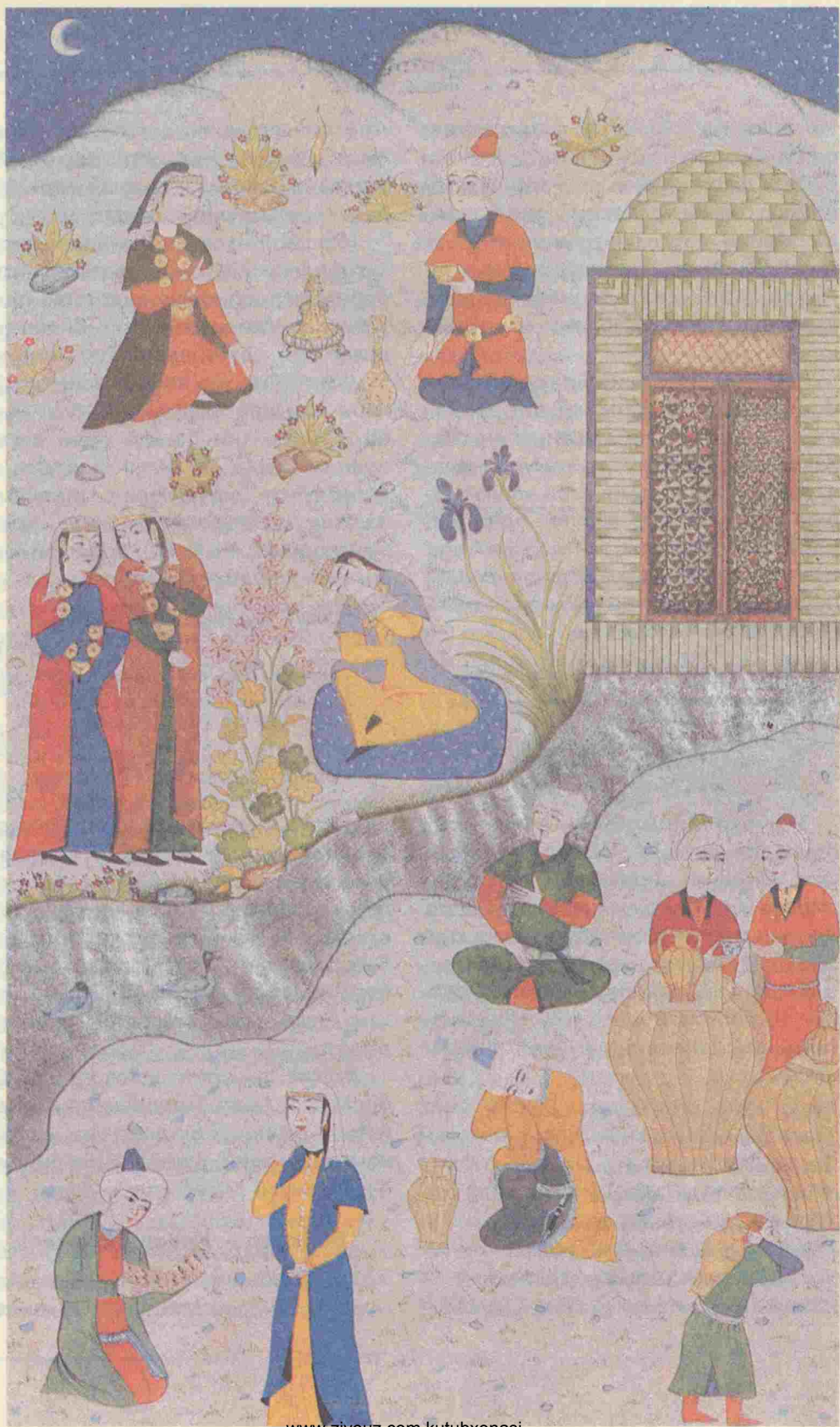
“Насаб” — одамзоднинг наслини, аждодини, уруғини, ота-бобосини билдиради. Машхур кишилар, хусусан, ҳукмдорларнинг махсус “Насабнома”-лари ҳам битилганки, уларда шахснинг кимнинг авлоди экани, яъни шажараси бирма-бир кўрсатиб борилган. “Насаб” оврупоча тасаввурдаги “фамилия” тушунчасининг ўзгинаси.

“Фамилия”нинг асл маъноси — оила. Шунинг учун “фамилия” деган сўз ўрнига бугун “насаб”ни ҳеч иккиланмай ишлатавериш мумкин.

Ҳар бир оиланинг ўз шарафи бўлади. Ҳар бир авлод бу шарафга шараф қўша боради. “Ҳасаб” айна ана шу — муайян киши ота-боболарининг шон-шухрати, обрўи, доврўи деган маънода ишлатилади. Улуғ насабли кишилар ҳасабда ҳам ота-боболари шарафига муносиб бўлишга интилар эдилар. Навоий “Мажолис ун-нафоис”да хонлар авлодидан бўлмиш Дарвешбек ҳақида “Ҳасаби жонибидин ҳам насабча шариф бор эди”, дея таъриф берадики, бу ҳам насаб ва ҳасаб кўпинча ёнма-ён қўлланишига бир мисол.

Хусайн Мирзо насаб жиҳатидан, “Бобурнома”да таърифланганидек, карим ут-тарафайн эди. Бу ота тарафидан ҳам, она тарафидан ҳам шоҳликка чин даъвогар, яъни Амир Темурга бевосита авлод эди, дегани. Ота тарафидан у Амир Темурнинг ўғли — Умаршайхнинг эвараси эди. Отаси Мансур ва бобоси Бойқаро подшоҳлик қилмаган эди. Она тарафдан ҳам у Амир Темурга эвара бўларди. Онаси Амир Темурнинг бошқа ўғли — Мироншоҳнинг кизи Фирузабегим эди. Шунинг учун ҳам Навоий “Мажолис ун-нафоис”нинг бевосита Хусайн Мирзо ижоди таърифига бағишланган саккизинчи мажлиси даромадида шундай ёзади: “Бу хусрави гардунжоҳниким, насаби бобида хома сурсам, юз минг хону хоқонни бу жузви мухтасарда йиғиштурса бўлурму?! Ва бу доройи анжуманси-поҳниким, ҳасаби шарҳида қалам урсам, юз туман хоқону қоннинг ҳамини

Шомахмуд Муҳаммадҷонов. "Алломагар баҳси". (Мирзо Улугбек ва Қозилода Румий учрашуви).

да ахлоқича сўзни бу муҳаққар авроққа йиғиштурса бўлурму?! Насаби бобида фасоҳатшиор яхшилар “Насабнома” битибдурларким, ҳар саҳфаси Моний коргоҳин хижил этар ва ҳасаби шарҳида балоғатдисор муншилар таърихе тартиб берибдурларким, ҳар варақи Чин нигористонин мунфайл айлар...”.

Тарих тарих бўлиб, темурийларни Навоийчалик мадҳ этган зот чиққан эмас. Буюк Амир Темурнинг насаби ва ҳасаби шоир учун темурийзодаларни адолатпешалик сари чорлаб туриш учун улуғ бир восита эди. Бинобарин, “Мажолис ун-нафоис”нинг темурий мирзолар ижоди таҳлилига бағишланган еттинчи мажлиси якунида бир шеър келади:

*Мо Темурҷу Шоҳрӯз деган бўлмай от,
Андқин сўнги шаҳлар бори фарҳунда
сифот.*

*Эй давлатҷу иқболга оростави зот,
Мажлиҳига бўлсун санга даврони ҳайт.*

Темурий мирзоларнинг айнан “етти отаси хон келгани”, Навоий наздида, улар елкасига айрича бир юк юклар, уларни ана шу улуғ насабу ҳасабга мос иш юритишга мажбур қилар эди. “Ҳайрат ул-аброр”нинг Абулғозий Султон Ҳусайн Баҳодирхон мадҳида келган 16-бобидаги мана бу таърифларда ҳам шоирнинг шундай илинжи йўқ эмас:

*Ҳасри оти ҷумбази гардон келиб,
Етти атосига деган хон келиб,
Хон келивон зам ато, зам от анга,
Фарқр оти бирла нувозот анга,
Туркҷу нўғул куллари хонлар аниги,
Мулк диги, мулк ситоклар аниги,
Ҳуллҷи хонларга келиб фарзи айи,
Хонларҷу шаҳлар шаҳи Султон Ҳусайн...*

Зоти шарифини эслатиб туриш фақат Ҳусайн Бойқаро эмас, унинг ўғилларини ҳам эзгуликлар сари йўллаш учун ҳам керак шоирга.

Алишер Навоий замонида темурий ҳукмдорлар мадҳида уларнинг отабоболари таърифини келтириш маҳоратига алоҳида эътибор билан қаралар эди. Буни шоирнинг Паҳлавон Муҳаммад ҳақида айтган мана бу сўзлари ҳам исботлайди: “...бозгўйида бу икки байтни боғлаб эрди ва ансоф оламида бу икки байтдек оз айтибдурки, мамдуҳнинг (таърифланаётган кишининг, бу ерда Ҳусайн Бойқаронинг — С.О.) бешинчи отасига зикр бўлмиш бўлғайким:

*Султон Ҳусайни Ҳусрави Ҳозий,
ки нисли ҷр,
Ҳариз набуда дар садафи рўзгор дур,
Шоҳ аст шаҳрийр надар бар надар,
ки ҳаст
Мансур Бойқарои Умаршайхи бин
Темур”.*

Ҳусайн Мирзо шажарада Темурга бешинчи авлод. Бу ерда Паҳлавон Муҳаммад Ҳусайн Бойқаронинг ўзидан олдинги тўрт отасини, яъни отаси (Мансур), бобоси (Бойқаро), бобосининг отаси (Умаршайх) ва бобосининг бобоси (Темур) номларини ҳам кўшиб мадҳ эта олгани таърифланаяпти.

Хуллас, темурийзодаларга улуғ боболари — Амир Темурни бот-бот эслатиб туриш салтанат ва миллатнинг маънавий пири — Навоийнинг бурчи янглиғ бўлиб қолган эди.

Бойқаро — Искандар эмас!

Дунёда шоҳ кўп ўтган-у, жаҳонгир — оз. Искандари Мақдуний жаҳонгир-

лар жаҳонгири эди. У ҳар ҳукми вожиб подшоҳ эди. Қаҳру ғазаби ҳам шунга яраша эди. Саройида мустабид шохларга хос зулмкорликлар ҳам жорий этган эди.

Бир куни энг яқин дўсти Клит бунга қарши чиқди. Шунда Искандар жаҳл устида Клитга найза санчиб, ўлдириб қўйди. Лекин ўзи ўша куни кечаси билан нолаю фигон чекиб чиқдики, уни ҳеч ким юпатолмади...

Клит жуда донишманд одам эди. Унинг ўрнини босармикан деб Искандар яна икки донишмандни сарой хизматига олди. Шулардан бири кимсан Арастунинг жияни, унинг жонажон шогирди Каллисфен эди. У Искандарнинг котиби, фотиҳлик юришларидаги солномачиси этиб тайинланди. Шох ва котиб устоз — Арасту қўлида бирга таълим олган эдилар.

Искандар, Шарқ подшоҳларига ўхшаб, шохона базмлар уюштиришни хуш кўрарди. Базмлардан бирида Искандар дўсти Каллисфендан киндик қони тўкилган юрт — Мақдуния (Македония) ўлкасини шарафлаб нутқ ирод қилишни сўради.

Каллисфен шундай зарифона лутф билан нутқ сўзладики, аҳли мажлис гулдурос қарсақлар билан олқишлагани етмагандай, гулчамбарларини ҳам нотиққа қараб иргита кетди.

Шунда Искандар нима қилди, дейсизми?

У кутилмаганда Каллисфенга энди Мақдунияни ёмонлаб бир нутқ ирод қилишни буюрди. Амри подшоҳ — вожиб! Каллисфен ҳозиргина Мақдунияни қандай завқу шавқ билан кўкларга кўтарган бўлса, худди шундай жўшқинлигу сўзамоллик билан унга қора лой чаплай кетди.

Ана шунда...

Искандар солномачиси қиёфасида ашаддий душманини кўргандек бўлди. Ахир, Мақдуния Искандарни дунёга келтирган тупроқ-ку!..

Искандарнинг қаҳрини кўзгаган жиҳат яна шу эдики, Каллисфен базмдан чиқиб кета туриб бир неча бор шохга тегиб кетадигандек қилиб, маълуму машҳур шоир Ҳомернинг “Илиада” асаридаги Искандар замонасида ҳаммага ёд бўлиб кетган бир сатрини такрор-такрор тилга олди:

*Сендан ўлими ортинг Намроққа ҳам
ўлди-ку...*

Бу эса Искандарга, сендан кучликучли не-не саркардалар ҳам ўтиб кетди, сен ҳам барибир ўлимга маҳкумсан, дегандек иддао бўлиб туюлди.

Ана шунда...

Арасту чин донишманд эди. Жияни ва шогирдининг қилмишидан хабар топган устоз: “Каллисфен — ажойиб нотиқ, лекин ўта нодон”, деди.

Албатта, бу гал Искандар Каллисфенга найза санчмади. Бироқ...

Мақдуния ёшларининг Искандарга суиқасди баҳона бўлдию Каллисфен уларни ҳукмдорга қарши қайраганликда “айбланди” ва охир-оқибат қатл этилди...

Шох, базм, қадаҳ, сухан... Бир-бирига боғлиқ тушунчалар. Алишер Навоий ўзбек шеъриятида соқийнома жанрига асос бўлган шеърини, бежиз эмаски, “Соқийё, тут қадаҳи шохона...” деб бошлайди. Шоир фикрлар занжирини шох ва шохлик масаласига боғлайди. Кейин шох ана шу қадаҳни ичиб, тагидаги қуйқасини менга берсаю мен мастона ҳолда унга бир неча

сўз арз этсам, деган фикрни баён қилади.

Навоийнинг замон шоҳи — Хусайн Бойқарога айтган сўзлари ҳам моҳиятан Каллисфеннинг сўзлари каби, у тилга олган "Илиада"даги мисрадан фарқ қилмайди.

Алишер Навоий — ғоят оқил зот. У шоҳга айтар сўзларининг хатосини "мастона"ликка йўяди. Ҳолбуки, Каллисфен каби у ҳам замонаси шоҳига фалакнинг бевафолиги, умр билан давлатга бақо йўқлигидан сўз очади:

*Кўрки, ҳар шазки, юрб олди ҳазон,
Борга бордимиз қаро ерда низон?
Ҳам Каюмарс ила Хушанг қани,
Иккига тоғ ила авранг қани?!
Қани Жамшиду Фариҳун, охир,
Бирикми кўйдимиз гардун, охир?!
Не Каёний бору, не — Сосоний,
Не Скандар, дош не — Ашконий!
Қолмади Рустам ила Сом дош,
Яздижурд ҷўйишо Баҳром дош,
Қани ҳонлар ҳони Чингизхон,
Ўқдой қаники, эрди қоон?!*

Каюмарсу Хушанг, Жамшиду Фаридун, Каёнию Сосоний, Искандару Рустаму Сом, Яздижурду Баҳром, Чингизхону Ўқдойдек дунёни зир титратганлар ҳам ўтиб кетгани тилга олиними, бас, Хусайн Бойқаронинг боболаридан бўлмиш Амир Темур Соҳибқирон бу қатордан тушиб қолмаса керак! Лекин... Навоий Хусайн Мирзога шундай улуғ бобосининг ҳам ўлиб кетганини айта олармикан?!

Айтади:

*Қани Темур — шаҳи исломнавоҳ
Қи, ҳазон олди, ҳекиб хайли синоҳ?!
Ҷаҳду ово санга авлоди қани,
Ова-ни санга азводи қани?!*

Алишер Навоий Каллисфен эмас! У — доно. Унинг шаҳаншоҳига айтар сўзида гараз йўқ. Дўстона, хайрихоҳона насихат бор. холос. Муддао — ҳукмдорга на шоҳу на гадога бақо қиладиган бу ўтар дунёда тангри ёдини унутмасликни, ҳамиша адолатпешалик қилишни уқтириш:

*Тангри ёдини унутма бир дам,
Ўзни хайридин овулма бир дам,
Раҳматидин дош бўлма новид,
Ҷазабидин дош ваҳм эш жовид,
Мулкку кишвар элига доғ айла,
Ади ила иккисики обод айла.*

"Соқийнома"нинг кейинги бир неча банди Хусайн Мирзонинг ўғиллари — шаҳзодаларга бағишланади. Навоий лутфлар қилади, уларни ўзларига, ҳукм сураётган мулкларига мос ифодалар билан таърифлайди. Шу тариқа уларнинг кўнглига эзгулик уруғини сочади. Уларда отага меҳр ҳисларини кўзгайди.

Гап айланиб, яна Хусайн Бойқарога мурожаатга ўтилади:

*Ақладики шоҳи азволити ҳам,
Қўрагон тахтишо иқболити ҳам.*

Кўрагон тахти эса Амир Темур тахти дегани. Бу тахт, чиндан ҳам, Хусайн Бойқаро даврида яна иқболга юз тутган эди. Бироқ зимдан ана шу иқболга путур етаётган, темурийлар салтанатининг истиқболи кўринмаётган эди. Буни Навоийдек зукко зот сезмаслиги мумкин эмасди. "Соқийнома"нинг шаҳзодаларга мурожаатлар қилинган бандларида буни яққол кўрамади. Шоир салтанату сулола шону шавкати улуғлаш воситасида темурий шаҳзодаларни ана шундай буюк наслу насабга муносиб бўлишга чорлайди.

“Ҳайрат ул-аброр” достонининг 14-мақолати инсон ҳаётининг ўткинчилиги, қисқа умрни фисқу фасод, макру ҳийла билан ўтказишнинг нотўғрилиги, ўлимнинг барҳақлиги ҳам молу дунёга ўч бўлмаслик ҳақида. Не-не шоҳу шаҳаншоҳлар бу оламни тарк этгани зўр бир таъсирчан сатрларда куйидагича айтилади:

*Даррда ул тайлки, шоз эрдилар,
Доғдору нулкнаоҳ эрдилар.
Бирни қатл айламайин кўйдим,
Зору залим айламайин кўйдим?!
Кўрки, қайн борди Фариҳуну Жан,
Айрағу Хушани ила Зазок зам!
Салму Мангусар ила Ҳавзар қани,
Баҳману Дорову Скандар қани?!*

Албатта, бу довруғи оламни тутган соҳиби тахтлар ичида Чингизхон билан Темур Кўрагон ҳам бор:

*Қани жаҳон довари Чингизхон,
Қани жаҳон хони Темур Кўрагон?!*

Шоирнинг бу мулоҳазаларидан кейин айтадиган хулосаси ҳам тайин — дунёки бебақо, яъни ўткинчи экан, давлатингдан, бахту иқболингдан кўп ҳам шод бўлаверма, чарх сен тугул, не-не зўрларга ҳам вафо қилмади:

*Бирга вафо айламади гарзи дун,
Қилники гекти, яна қилди забун.
Давлату иқбол била бўлма шод,
Меҳрига зам айламади зотинод.*

Бу хулоса кишини оқар сувдек, ундан-да тез ўтиб бораётган умрига, хатти-ҳаракатига очиқ кўз билан боқишга ундайди. Дунёнинг ўта ўткинчилигини обдон англаган, дилдан ҳис этган одам эса ёмонликдан тийилади.

Мана, Алишер Навоий ижодини кўрдик. У замонаси шоҳи — Хусайн Мирзога улуғ бобоси бўлмиш Амир Темурга ҳам тожу тахт вафо қилмагани, даҳри дун уни ҳам қаърига тортгани ҳақида дангал айтади.

Бойқаро эса Искандар эмаски, бу ҳақ сўз учун шоир дўстини жазола-са...

Қилич ва қалам

Қилич билан забт этилган ҳудудларнинг тақдир дафтарига абадийлик муҳри босилган эмас. Шунинг учун бўлса керакки, шоирлар қалам билан мулк олиш ишқида ёнадилар. Қайси мамлакатни ҳукму фармонига киритмоқчи бўлса, Навоий ўша юртга лашкари шеър бўлган девонини юборган:

*Ҳе мулк итраки бир фармон
йивордим.
Аним забтига бир девон йивордим.
Бу девон тўйти ул кишварки андоқ
Қи, девон тўзмагай дафтарки андоқ.*

Қилич ва қалам...

Султони Соҳибқирон Амир Темур Турон юртини жаҳоннинг марказларидан бирига айлантирган эди. Шундай буюк туркий салтанатга яраша шундай буюк туркий адабиёт дунёга келмаган эди. Алишер Навоий ана шу ҳаётий эҳтиёжнинг меваси янглиғ туғилди. Темур ўзбекни жаҳон сиёсатининг юксак сахнасига олиб чиққан бўлса, Навоий миллат маънавиятини ана шундай улуғ поғонага кўтариб қўйди.

Навоий қаламида Темур қиличининг кучи бўлса не ажаб?!

Навоий қалами Темур қиличи билан йўнилган бўлса-чи?!

Зиёдулло ДАВРОНОВ

АМИР ТЕМУРНИНГ ДАВЛАТЧИЛИК НИЗОМНОМАСИ

Амир Темур даврида давлатни бошқариш қандай асосда кечган?

Бу бошқарув бирор бир фалсафага асосланганми? Умуман, давлат бошқарувининг ўзи қандай алоқалар, алоқадорликлар, манбалардан иборат? Бундай саволларга Соҳибқирон Амир Темурнинг давлат низоми — Тузуқларидан тўлиқ жавоб топилади. Тузуқлар бевосита темурий тажрибанинг мантикий натижаси бўлиб, ул зот умрининг поёнида битилган асардир. Амир Темур ўзининг давлат бошқарувига хос устун жиҳатлари эътироф этилган ҳолда анъана сифатида давом этирилишини орзу қилиб, "...токи мендан уларга етадиган давлат ва салтанат зарару таназулдан омон бўлғай", дея умидвор васият этган эди. Ҳақиқатан ҳам, Амир Темурнинг авлодлари турли даврларда, турли мамлакатларда бу васиятдан тўғри хулоса чиқардилар ва шу боис темурийлар сулоласи тўрт юз йилдан зиёд вақт мобайнида шаън-шавкат ила давру даврон сурди.

Амир Темур даврида ҳам шахсий ҳаёт билан жамият; уруш ва тинчлик; фуқаролар ўртасидаги аҳиллик ва зиддият; турмуш тарзи қаби кўпгина жараёнлар бўлганки, бу жараёнларни бошқариш катта куч, билим ҳамда до-

ниш-мандликни, маҳоратни талаб этган. Бу жараёнларга хос ўзаро муносабатларни теран идрок этмасдан туриб буюк давлат барпо этиш мушкул эди. Шу боис, Амир Темурнинг давлатчилик қарашлари мутараққий фалсафий таълимотга асосланган, десак муболаға бўлмайди. Зеро, ул зот ўзидан олдин ўтган ҳукмдору саркардалар, пайғамбару халифалар, алломаю пирлар, олимлару донишмандлар тажрибасидан, диний таълимотлар, фан ва маданият ютуқларидан яхшигина хабардор бўлган. Тузуқларнинг иккинчи мақоласида "Фарзандларим ва мамлакатни забт этувчи иқтидорли набираларимга йўл-йўригим шулки, мен ўн икки нарсани ўзимга шиор қилиб олиб салтанат мартабасига эришдим", дейилади. Сўнг Соҳибқирон давом этиб: "Улар ҳам ушбу тузуқка амал қилсинлар", деб таъкидлайди.

Амир Темур таъкидлаган ўн икки тамойилни таҳлил қилар эканмиз, Соҳибқироннинг буюк стратег, сиёсатчи ва файласуф эканига иймон ҳосил қиламиз. Темурий тамойиллар давлат юритишдаги муҳим йўналишлар бўлиб, улар давлатчилик фалсафасининг ўзига хос ифодасидир. Шу боис, хулоса қилиш мумкинки, Тузуқлардаги боғланишлар ва алоқадорликларнинг ҳаммаси қуйидаги кўринишдаги турли характерга эга:

— ҳодисалардаги сабабий боғланиш ва алоқадорликлар;

— муҳим ҳамда муҳим бўлмаган боғланиш ва алоқадорликлар;

— воситали ҳамда воситасиз боғланиш ва алоқадорликлар;

— зарурий ҳамда тасодифий боғланиш ва алоқадорликлар.

Бу боғланиш ва алоқадорликларни алоҳида-алоҳида таҳлил этадиган бўлсак, улар ҳам ўз навбатида ўзаро таъсир воситасида навбатдаги боғланиш ва алоқадорликларни келтириб чиқаради. Чунончи, давлат бошқаруви бениҳоя кўп омиллар билан боғлиқ, унинг замирида фалсафа, сонсаноксиз жараёнлар мавжуд. Уларнинг бирини англаб етсангиз, иккинчи бир ҳақиқат келиб чиқади. Шунинг учун ҳодисалар моҳиятини билиш, барча алоқадор жихатларини, воситаларини бир бутун ҳолда текшириш талаб қилинади. Шундагина хатолардан сақланган ҳолда ҳодисалар ривожи таъминланади. Шу билан бирга, уларни аниқлашда турли услублардан ҳам фойдаланилади. Таъкидлаш жоизки, Амир Темур бобомиз аъло даражадаги диалектикавий тафаккур тарзига эга бўлгани сабабли, бошлаган ишларининг барчасини поёнига етказиб, ютуқларга эришган. Зеро, боғланиш ва алоқадорликнинг ўзи ҳам диалектикавий детерминча (боғланиш, алоқа, ўзаро таъсир) хусусиятларга эгадир. Агар юқорида таъкидланган тамойиллардан биринчисини сабабий боғланишлар нуқтаи назаридан теранроқ таҳлил қиладиган бўлсак, яъни тангри таолонинг дини ва Муҳаммад пайгамбарнинг шариатига қатъий амал қилиб яшашга асосий сабаб, аввало, ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий муҳитдир. Амир Темур яшаган даврда ислом дини Туронзаминда халқнинг онги ва тафаккуридаги реал куч сифатида эътироф этилар эди. Бу мукаммал илохий таълимот халқ қалбига теран сингиб кетган эди. Табиийки, Амир Темур ҳазратлари ҳам ис-

лом дини ақидаларига қатъий амал этиб, мамлакатдорлик фаолиятида исломий ғояларни бош шиор қилиб олди. Мадраса ва масжидлар қурдирди. Дин пешволарини ҳурматлади. Натижада мудом ғалаба ул зотга ёр бўлди. Ислом динини тарғиб қилиш натижасида Соҳибқирон тарафдорлари ортди, давлатининг қудрати ошди.

Қудратли давлат бошқарувида иккинчи тамойилдаги биринчи тамойилга боғлиқлик ёрқин кўзга ташланади, яъни сиёсатда турли табақа, тоифадаги кишиларга суяниш ҳам заруратдан келиб чиққан. Диннинг моҳияти ҳам, бошқа таълимотлардан фарқли ўлароқ, инсонлар билан, аниқроғи, табақа ва тоифалар билан боғланган. Диний эътиқодда ҳам шу табақа ва тоифаларга хос хусусиятлар эътиборга олинган эди. Ўз навбатида бу табақа ва тоифадаги кишилар мавқеига қараб, турли вазибаларни бажарганларки, оқибат-натижада уларнинг фаолияти ҳам бошқа жараёнлардаги алоқадорликларга таъсирини ўтказишга сабаб бўлган. Учинчи тамойилда таъкидланганидек, маслаҳат ва кенгашлар, тadbиркорлик билан иш юритиш ҳам турли тоифа ва табақалар манфаатини ҳисобга олган ҳолда ўтказилган. Бундай маслаҳат ва кенгашларда давлатни бошқариш масалалари муҳокама этилган, зарурий хулосалар чиқарилган. Демак, маълум бўладики, темурий тамойиллар салтанатни бошқаришда ўзаро боғланиб, ўзаро бир-бирини тўлдирганки, ундаги боғланиш ва алоқадорликлар гўё бир ҳалқадан иборат мустаҳкам занжирдир. Бу занжир умумийлик ҳодисаларидан пайдо бўлиб, яққалик — ягона салтанатни бошқаришга қаратилган. Бинобарин, Амир Темурнинг давлат бошқарувини ўрганиш, Тузуқларидан замонбоп зарурий хулосалар чиқариш Ўзбекистонни келажакда буюк давлат сифатида камол топтиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Ҳиммати аржуманд ёки шоҳнинг саккиз хислати

Жаҳонда шундай шахслар яшаб ўтганки, улар қолдирган мерос бутун инсоният тарихи ва маънавиятининг мулкига айланган. Ўн тўртинчи аср иккинчи ярми ва ўн бешинчи аср бошида йирик марказлашган давлат тузиб, уни моҳирона бошқарган Амир Темурнинг давлатчилик сиёсати шундай ҳодисалар жумласидандир.

Абдураззоқ Самарқандий, Хондамир, Давлатшоҳ Самарқандий, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий сингари буюк алломаларнинг асарларида темурийлар давлатчилигининг ўзига хос жиҳатлари ҳақида талай фикрлар билдирилган. Бу борада Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асари алоҳида мазмун касб этади.

Хўш, Бобур Амир Темур давлатчилигининг қайси жиҳатларига асосий эътибор берган? Бизнингча, бу масалага Бобурнинг шахсий хислати, феъл-атворида келиб чиқиб ёндашган маъқул.

“Бобурнома”нинг охирида исми шарифи номаълум котиб шоҳ Бобурнинг фазилатларига қисқа, аммо аниқ баҳо беради: “... ва маҳолдурким, ул подшоҳи қобилнинг яхшилигларини айтган билан ва битиган билан тугангай. Лекин мужмал буким, секкиз сифати асл анинг зотиға мутассил эди”.

Биз ҳам Бобурнинг Амир Темурга хос давлат бошқарув усулларининг давомчиси сифатидаги қарашларини ана шу саккиз хислат билан очишни лозим кўрдик.

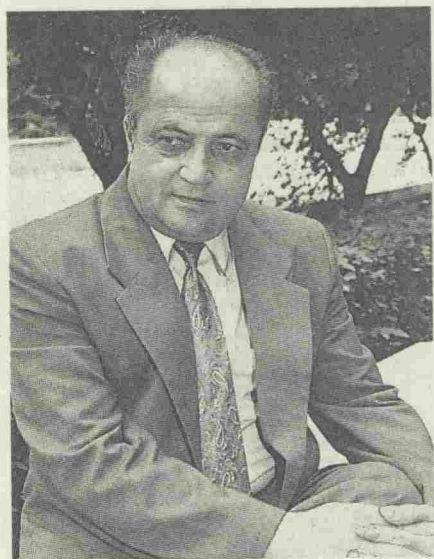
“БИРИСИ БУКИМ, НАЖҲАТИ БАЛАНД ЭДИ”. Бунда Бобурнинг нуфузи, эътибори баландлиги назарда тутилган. Бобур Амир Темур салтанатини бирликда сақлаш, темурийзодалар орасида нифоқ ўрнига дўстлик, ҳамкорликни кучайтиришни ўзининг энг биринчи ва асл мақсади деб билди. У имкони борича, гап ким ҳақида бормасин, шу мақсад йўлида рост сўз, тўғри муносабат билдиришни лозим кўрди. Мовароуннаҳр бирлиги ва Самарқанднинг пойтахтлик шухрати учун курашган Бобур, энг яқин кишилари — темурийзодаларнинг ўзаро низолари бобоси Амир Темур давлатини инқирозга олиб келаётганидан изтироб чекади: “... Бу битилганлардан ғараз шикоят эмас, рост ҳикояттурким, битибтурмен. Бу мастур бўлгонлардин мақсуд ўзнинг таърифи эмас, баёни воқий бу эдиким, таҳрир этибтурмен. Чун бу тарихда андоқ илтизом қилибтурким, ҳар сўзнинг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқийни таҳрир этилгай. Ложарам ота-оғадин ҳар яхшилиғ ва ёмонлиғим шойиъ эди, тақрир қилдим ва қариндош ва бегонадин ҳар айб ва хунарким, баёни воқий эди, таҳрир айладим”.

Шайбонийхон Амударёдан кечиб ўтиб, Ҳирот сари лашкар тортганда Бобур Ҳусайн Бойқарога бирлашиб, фаним устига юришни таклиф қилади. Бироқ, Султон Ҳусайн бу таклифни қабул қилмайди ва Бобур яккаланиб қолади.

БОБУР

Эҳтимол, Ҳусайн Бойқаро нисбатан тинч, феодал курашлардан анча вақт бехатар бўлган ҳокимиятини яна уруш гирдобига тортишни истамагандир.

Шунга қарамасдан, барибир Бобур Ҳусайн Бойқаронинг етук саркардалигини, қиличбозликдаги маҳоратини тан олиб, у ҳақда “ҳар кимнингким, бир ишга машғуллиги бор эди, ҳиммати ва гарази ул эрдиким, бу ишни камолга текурғай”, деса-да, энг зарур, муҳим ҳолатда бирлашиб, Шайбонийхонни мағлуб этишга қўшилмай, айна пайтда иккиламчи ишлар билан банд бўлганлигини кечира олмайди: “Султон Ҳусайн Мирзодек Темурбек ўрунига

Ҳасан ҚУДРАТУЛЛАЕВ

улуғ подшоҳ ганимни устига юримакни демай ер беркитмакни деса, эл ва улусқа не умидворлик қолғай”.

Бобур темурий шаҳзодаларнинг ноаҳиллиги, тож-тахт учун ўзаро курашларидан қаттиқ қайғуради. Темурийлар салтанатини қуртдек кемирган, инкирозга олиб келган бу иллатга қарши “Бобурнома”нинг бошидан-охиригача муаллифнинг афсус-надоматини кузатиш мумкин.

Шу боис у катта ўғли Ҳумоюн Мирзога ҳамиша биродарлари Ҳиндол, Комрон, опа-сингиллари билан ҳамжиҳат бўлишни уқтириб васият қилар экан, унга йўллаган мактубида (бу мактуб Бобурнинг бошқа ўғиллари ва содиқ беги Хожа Калонга ҳам юборилган) шундай деб ёзади: “Агар мени ризомни тиларсен, хилватнишинлиқни ва эл била кам ихтилотликни бартараф қилғил. Кунда икки навбат инингни ва бекларни ихтиёрига қўймай, қошингга чорлаб, ҳар маслаҳат бўлса кенгашиб, бу давлатхоҳларнинг иттифоқи била ҳар сўз унга қарор бергайсен”.

Шоҳ ота — Бобурнинг ўғилларига бу тарбияти шунчаки насиҳат эмас, балки бу — Амир Темур васиятларининг давоми. Қолаверса, Бобур учун темурий шаҳзодалар, алалхусус, Ҳусайн Бойқаронинг ўз ўғли Бадиуззамон билан тожу тахт талашувлари катта мактаб эди. У Ҳусайн Байқорога “Темурбек наслидин ҳеч ким маълум эмаским, Султон Ҳусайн Мирзога қилич чопмиш бўлғай”, деб баҳо берса-да, унинг табиатидаги фисқ-фужур, мастликка берилишни қоралайди, фарзандларининг ҳам отага бўйсунмаслиги сабабини биринчи навбатда шу иллатдан деб баҳолайди. Бобур назарида, Ҳусайн Мирзонинг яна бир камчилиги — ўғилларини бир-биридан ажратиб қарашади. Айна шу жиҳат ҳам аслида мамлакатни ягона сиёсат билан бошқаришга имкон бермаган, уни таназзулга олиб келган: “Яна бир Музаффар Мирзо эди. Султон Ҳусайн Мирзонинг суюкли ўғли бу эди. Агарчи хили суйгудек ахлоқ ва афъоли ҳам йўқ эди, ўғлонлари муни кўп ортуқ кўргани учун аксар ёғиқтилар”.

Бобур ҳақ эди. Агар шоҳ султон ўз фарзандларини инсофга, одобга чақира олмас экан, юрт вайрон бўлади, салтанат инкирозга учрайди. Хусайн Бойқаро салтанати шу даражага бориб етадики, Ҳиротга унинг икки ўглини бирданига “баширкат” подшоҳ деб эълон қиладилар. Бундан ҳайратга тушган Бобур: “Бадиуззамон Мирзо била Музаффар Хусайн Мирзони Ҳири тахтада баширкат подшоҳ қилдилар... Бу гариб амре эди, ҳаргиз подшоҳликта ширкат эшитилган эмас”, дея таажжуб изҳор қилади.

Бобурнинг салтанат бошқаришга оид бу қарашлари унинг Кобул ва бутун Ҳиндистонни забт этишига, шўхратига шўхрат кўшишига — “нажхати баландлиги”га асос бўлди.

“ИККИМЧИСИ — ҲИММАТИ АРЖУМАНД ЭДИ”. Бобур Мирзонинг фикрича, подшоҳликнинг асосий шартларидан бири, адолатнинг етук палласи ҳиммат билан белгиланади. “Бобурнома”да асар муаллифининг ҳиммат соҳиб бўлганлиги ва шу хислат унинг салтанати асосини ташкил қилганлиги ҳақидаги кўпдан-кўп далилларга кўзимиз тушади. Афғонистоннинг Нангар ҳор вилоятида Мирзо Улуғбек қурдирган боғни Бобур бугунги эгаси — бир кампирдан ўз нарҳидан ўн ҳисса кўп пул бериб, рози қилиб олганида, Ҳиндистонни забт этганида, қашшоқликда қолган аҳли мусофирларга турли ҳадялар берганида, жанглардан тушган ўлжаларни адолат билан тақсимлаганида бу ҳиммат янада яққолроқ кўринади. Лекин Бобур ҳимматни фақат иқтисодий жиҳатдангина деб билмайди, балки дўстга бўлган ардоқ ва ҳурматнинг ҳам қадрига етади. Унинг фикрича, подшоҳни ҳамиша содиқ кишилар ўраб туриши керак. Уларга ишончсизлик, уларнинг маслаҳатсиз иш юритиш салтанатнинг инкирозига сабаб бўлиши мумкин. “Бобурнома”да муаллиф бутун умри давомида унга садоқат кўрсатган Қосимбекни таърифлар экан, бошқа мулозим уми амирлари сингари унинг шакл — шамойили, хулқи, таъби назми хусусида тўхталмай, балки ўз ҳукмдорига гоят вафодор,

кордон, мулоҳазали шахс сифатида гавдалантиради. Қосимбек — дўстликка садоқат бобида намуна бўла оладиган зот. У Бобурни ҳар қандай мушкул вазиятда ҳам ёлғиз қолдирмайди, ҳали ҳаёт тажрибалари етарли бўлмаган бу ёш шоҳни хавф-хатарлардан мудом огоҳ этади, унинг обрўсини асраб-авайлайди. Ўз навбатида Бобур ҳам доимо унинг кенгашига қулоқ тутади. Афғонистонда туркман ҳазараларининг кўпчилигини асир олган Бобур Қосимбекнинг фикри билан уларни озод этади: “Хаёлимда бу эдиким, тушган юртта турлук азоб ва укубат била ўлтургайларким, жамий раҳзан ва саркашларга ибрат бўлмай. Йўлда Қосимбекка йўлуқуб, бемавқий тараҳхум қилиб, халос қилибтур”.

Куйидаги парчада эса, Бобур Қосимбекнинг беҳад вафодор ва доно маслаҳатгўй эканига яна бир бор тан берган. Бобур Қандаҳорни эгаллаб, хазинани кўлга киритгач, бир муддат шу шаҳарда қолмоқчи бўлади. Бироқ, шароитни яхши англаган Қосимбек, унга бу ерда қолишни маслаҳат бермайди. Бунда бир жиҳатга эътибор бериш керакки, Бобур ўз бегининг мулоҳазали, оқилона фикр юритишини мардларча тан олади: “Шайбоқхон Ҳиридин тоғ йўли била мени Қандаҳорда хаёл қилиб, Қандаҳор устига илғар, ушмуни мулоҳаза қилиб, Қосимбек тажрибалиқ киши муҳассилиқлар била Қандаҳордин бизни кўчирди.

Ҳар чй дар оина жавон бинад,
Пир дар хишти пухта он бинад”.

(Байтнинг мазмуни: ёш киши кўзгуда нимани кўрса, қари киши — уни пишиқ гиштда ҳам кўра олади.)

Маънавий, иқтисодий танглик шоҳ Бобурнинг бошини куйи этган пайтда Қосимбек юксак дипломат сифатида шоҳ обрўсини ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳимоя қилади: “... Бадиуззамон Мирзонинг девонхона уйига еттуқ, муқаррар андоқ эдиким, мен уйдин киргач, юкунгаймен, Бадиуззамон Мирзо кўлиб араққа келгай, дағи кўришилгай. Мен уйдин киргач, бир юкундим, доғи бедаранг мутаважжих бўлдум, Бадиуззамон Мирзо оҳистароқ кўпуб, сустрок

Заҳириддин Муҳаммад Бобур.
(XVII аср бошида ишланган миниатюра)

юруди. Қосимбек чун давлатхоҳ эди ва менинг номусим анинг номуси эди, белбоғимдин бир тортти, вокиф бўлдум. Таанни била юруб, муқаррар бўлгон ерда кўрушулди...”

“УЧУМЧИСИ — ВИЛОЯТ ОЛМОҚ”. Заҳириддин Бобурнинг шохлик хислатларидан бобоси Амир Темурга яқини, энг ўхшаши ҳам шудир. Мовароуннаҳрдан чиқиб кетишга мажбур бўлган Бобур Кобулни забт этар экан, бу ҳудуд иклими, ўрни ва моддий имкониятларини обдон ўрганади. Пировард — натижада бу юртдан тушадиган маблар ва даромадлар давлат бошқаруви учун етарли эмас, деган хулосага келади. Бобур учун Амир Темур салтанати тасарруфида бўлган ерларни эгаллаш, имкони бўлса, кенгайтириш ва асраш асосий ниятлигича қолади. Ҳиндистон шу боис забт этилиб, Бобур давлатининг таркибига киритилди. Қўл остида бўлган жойларда мустаҳкам ҳукм юргизишни Бобур ўз сиёсатининг асоси деб билади. У Ҳиндистонда умргузаронлик қилган беш йиллик ҳаёти мобайнида маҳаллий рожалар вақти-вақти билан бобурийлар салтанатига қарши кўзгалган ёки бож тўлашдан бош тортган ҳоллар ҳам бўлган. Бобур тиним билмай бу зиддиятларнинг олдини олган.

“Бобурнома”да муаллифнинг мулк олиш сиёсати кенг ва атрофлича, турли ранг ва жилоларда ўз аксини топган. У кўпинча характерларнинг очилиши орқали намоён бўлади. Асарнинг бундай руҳда яратилиши ўша давр адабий тили талабини ақс эттирмасдан, бевосита “Бобурнома”нинг услуби ва йўналишини белгилайди. Муҳими шундаки, бундай матнлар биринчи навбатда Бобур дунёқарашини ақс эттиради. Афғонистон ва Ҳиндистонни эгаллаш жараёнида унинг кўнглидан кечган изтироб ва шодлик, андиша ва қаҳр, қасд олиш ва кечириш каби инсонга хос хислатларни ифода этади.

Ҳиндистонга қадам кўйганида Бобурнинг андишага тушади. Ўзи таъкидлаганидек, табиати, дини, урф-одати, халқи, ҳатто ҳайвонот ва наботот олами ўзга бўлган бу юртда муқим

ўрнашиш ниятида маҳаллий халқ билан тил топишиш сиёсати юргизишни лозим билади. Бироқ, шуни ҳам таъкидлаш керакки, ҳиндиларнинг ҳаммаси ҳам Бобурнинг давлатчилик сиёсатини маъқул кўрмаган. “Бобурнома”да зикр этилган, Бобур қанчалик яхшилик қилмасин, унинг таомига заҳар солган ҳинд аёлини эслайлик. Ёки Ғозихон ҳинди деган одамнинг ишларини ёдга олайлик. Бобур гарчи бундай шахслар ҳақида яхшиликка ёмонлик қилди, кўрнамак деган мазмунда фикр билдирса-да, беихтиёр ерли халқнинг ўз эли, ватанига садоқати, руҳиятини жонли тасвирлаб берган. Зотан, “Бобурнома” айнан шу ҳаққонийлиги билан ҳам жаҳондаги кўплаб тадқиқотчилар эътиборини ўзига қаратган: “... Илгари ўлтургузиб, бир ҳиндустонийни билур кишига буюрдимким, бу сўзларни бирор-бирор анга хотирнишон қила айтгил. Мундоқ дегилким, “Мен сени ота дедим, таъзим ва эҳтиромингни ул тариққим, сенинг хотиринг тилар эди, андин яхшироқ қилдим. Узунгни ва ўғлонларингни булужларнинг дарбадарликларидин кутқордим. Хайлхоналарингизни ва ҳарамларингизни Иброҳимнинг бандихонасидан халос қилдим. Тоторхоннинг вилоятини санга иноят қилдим. Сенинг ҳаққингда ёмон бердуммиким, тўшунг била белингга икки қилич боғлаб, черик тортиб, бизнинг вилоятларнинг устига келиб, мундоқ шўр ва фитна солурсен”.

“Душманнинг биттаси ҳам кўп” деган мақолга амал қилиб иш юритган Бобурнинг бу борадаги сиёсатига яна бир мисол. У фармонларидан бирида маҳаллий халқнинг “гала қароларига” тегмасликни таъкидлар экан, бу билан халқнинг нафақат мол-ҳоли, уй-жойи, экинлари, ҳатто энг арзимас жихозига ҳам дахл қилмасликка амр берганини кўрамиз. Худди шу жиҳатни у жуда ўринли тарзда — “ип учи” ва “игна синуги” деган иборалар орқали ифода этган. Одатда чок тикилаётганда ипни игнага ўтказишдан олдин учи кесилади /кўпинча тиш билан узиб олинади/ ва ташланади. Синиқ игна эса ҳеч нарсага ярамаслиги учун ҳам фойдаланишга

яроқсиз. Мазкур фармон Бобурнинг давлатчилик сиёсатида муҳим аҳамиятга эга тарихий ҳужжатдир: “Чун ҳамиша Ҳиндустон олмоқ хотирда эди, бу бир неча вилоятларким, Бехра ва Ҳушоб ва Чаноб ва Чанут бўлғай, неча маҳал турк тасарруфида эди, буларни худ мулкимиздек тасаввур қилур эдик. Зўр била ё сулҳ била ўзимизнинг мутасарруф бўлиримизга мутаяққин эдук. Бу жиҳаттин, бу тоғ эли билан яхши маош қилмоқ вожиб ва лозим эди. Фармон бўлдимки, ҳеч ким буларнинг гала қаролариға, балки ип учи, игна синуглариға атроф ва навоҳида зарар ва нуқсон еткурмасун”.

“ТЎРТУМЧИСИ — ВИЛОЯТ САХЛАМОҚ”. Тарихий далиллар шундан далолат берадики, Бобур қайта бунёд этган темурийлар салтанати расм-одати, қоида-қонуни, мустаҳкам кўшинни асраш ва уни таъминлаш борасидаги тартиботи билан нафақат ўзининг ҳаётлик пайтида, балки XVIII асргача — Ҳиндистон англизлар томонидан забт этилгунга қадар, ҳатто кейинги босқичда ҳам ўзини оқлаб келди, ягона давлат остида бирлашув ва бошқарув бобида муҳим аҳамият касб этди. Бобурнинг Афғонистон ва Ҳиндистонда она юртида қурулмаган иморат ва боғ-роғлар, суғориш иншоотларию сув омборларини бунёд этиши “вилоят сақлаш” сиёсатини англатади. у юрт сақлашни аввало ерга меҳрдан бошлади, қўлга киритган жойларини обод этди, янгидан-янги дарахт, гул ниҳоллари, полиз экинлари ўстиришни тажриба этди, бу соҳада ютукка эришди. Бирок у қаерда бўлмасин, темурийлар салтанатидаги урф-одат, тартиб-интизомни асло қанда қилмади. Темурийлар салтанатидаги тартиб, ўзига хос урф-одат ҳамиша олимлар, сайёҳлар ва тадқиқотчилар диққатини жалб қилган. Бунинг яққол мисolini биз Клавихонинг ёзишмаларида, “Зафарнома”да, Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” асарида кўрамиз. “Бобурнома” ҳам бу хусусиятдан мустасно эмас, аксинча, унда айни жиҳат ранг-баранг жилолари билан кўринади. Шулардан бири Ҳиндис-

тонда навбатдаги галаба шарафига берилган зиёфат — тўй манзараси тасвиридир. Бобур мазкур тўйда яқин кишилари, беку аъёнлари, чет эллик меҳмонлари ва ҳатто оддий кишиларга ҳам катта мурувват кўрсатилгани ва зар-зевар берилганини ёзади. Бунда темурийлар салтанатида тўй маросими, меҳмон кутишдек нозик, аммо бажарилиши шарт бўлган кўпгина ҳолатлар ёрқин аксини топган. Тасвирдан ҳар бир меҳмон, мамлакат зодагонининг белгиланган жойи борлиги, уларнинг ўрни Бобурнинг бу кишиларга бўлган муносабатини ифодалаши аниқлашади. Масалан, “қизилбош ва ўзбак (Шайбонийхон ҳокимиятига мансуб элчи, вакиллар — Ҳ.К.) ва ҳиндиларнинг элчилари”га шоҳдан ётмиш-саксон қадам узоқроққа жой тайинланади. Бобур уларни фақатгина узоққа ўтиргизмайди, балки энг зийрак, довжуррак беги Юнус Алини ҳам бош, ҳам меҳмон этиб тайинлайди. Бобур ўнгу сўлига, ўша узоқликда ўзбек элчиларини жойлаштиради. Бундай тантана шарафига шоҳ Бобурга алоҳида тахт ясалади (“мен янги солгон мусамман хаспўш толорнинг шимолий зильида ўлтурдим”). Бирок, бундай йиғинларда ҳатто Бобурга яқин бўлган кишилар ҳам — ўнг томондан ва чап томондан беш-олти қадам нарида беш-олти кишилаб ўтиришган. Бу тартиб ўз навбатида подшоҳ хавфсизлигини таъминлаш учун зарур бўлса, иккинчидан, унинг кимга қандай муносабатда эканини билдирган. Сўнгра Бобур тўйнинг муҳим жиҳатлари қатори қуйидагиларни ёзади: “...Буюрдимким, олимда зайлуча солдилар. Қизил ва оқни (олтин ва кумуш таъга пуллар — Ҳ.К.) бу зайлуча устига тўктилар. Рахт ва оқ парча ва бадраларни ҳам қизил ва оқнинг ёнида тўда қилдилар. Ошдин бурунроқ сочиқ кийорур асносида маст теваларни ва филларни ўтрудоғи оролда урушқа солдилар. Бир неча кўчкор ҳам уруштурдилар. Булардин сўнг куштигирлар кушти туштилар”.

“БЕШИМЧИСИ — МАЪМУРЛИК”. Юрт маъмурлиги, фуқароларнинг давлат тузумидан розилиги масаласи фа-

қат теурийлар фуқаролигида эмас, балки барча давлатларнинг асл мазмунини ташкил қилади. Бобурнинг фикрича, ҳар қандай маъмурлик адолат билан ҳукм чиқаришга боғлиқ. Фақат адолатли тузумгина ҳақиқий маъмурликни вужудга келтиради. “Бобурнома”дан бу масалага оид кўплаб мисолларни келтириш мумкин. Бобур мамлакатни бошқарган пайтда эл-улус аҳволи нисбатан анча фаровон бўлган, қўлга киритилган бойлик тенг тақсимланган, табиат гўзаллиги ва ундан баҳраманд бўлишга зўр эътибор қаратилган. Бобур ва умуман, Амир Темур фаолиятида фотиҳлик сиёсий масала бўлгани учун, қўлга киритилган ўлжа, бойлик, ер-сувларни беку аъёнлар, шахзодаларга инсоф ва адолат жиҳатидан тақсимлаш ҳам юрт маъмуригининг асосини ташкил қилади. Масалан, Бобур Ҳиндистон сафари давомида Қалот деган жойга етганда унинг аскарлари йўлда учраган ҳиндистонлик савдогарларни талашни ихтиёр этади. Бобур бунга қарши чиқади, бу иш адолатдан эмаслигини (“дедимким, савдогарнинг не гуноҳи бор, мундоқ жузъий-жузъий фойдадин тенгри ризосини орода кўруб кечсак, мунинг муқобаласида куллий-куллий фавоид тенгри таоло рўзи қилғусидур”) билдиради ва савдогарлардан “пешкаш расми била бирор нима” олганлигини айтади.

Бобур сиёсатида, таъкидлаганимиздек, қўлга киритилган ўлжа, мол-мулк — мамлакат қудрати, иқтисодий сиёсати ва лашкар харажати, демек, юртни мустаҳкамлаш асосидир. Шу боис ўлжанинг миқдори, сифати, хили билан олиб борилган уруш даражаси, моҳияти, берилган талофатларнинг сабаб, ҳарб-зарбнинг тош-тарозиси аниқ белгиланган. Амир Темур империясини асраш ва юксалтиришда ҳам иқтисод, молия заҳираси, уни оқилона сарфлаш муҳим ўрин эгаллаган. Агар Бобурнинг аввалги юришларида, айниқса, Афғонистонда ҳазарийлар қишлоқларини ишғол қилганда аскарларининг ўлжаси асосан қўй, қорамол, отдан иборат бўлган бўлса, Қандаҳорни эгаллаб, хазина қўлга киритилганда

олдинги ўлжалардан бунинг устунлигини кўрсатиш учун “қўйга чандон ҳам парво қилмадилар”, дейди: “Ҳар хазинада сандуқ-сандуқ ва танг-танг рахтлар ва ортмоқ-ортмоқ ва қоп-қоп оқ тангалар, ҳар кимнинг ўтоғида ва чодирда ҳар жинс ўлжадан бисёр эди, қўй ҳам бисёр эди, қўйга чандон ҳам парво қилмадилар”.

“ОЛТИМЧИСИ — РАФОҲИЯТ НИЯТИ ТЕНГРИ ТАОЛО БАНДАЛАРИГА”. Бобур сиёсатида андиша, афв этиш, бечораларга кўмак кайфияти ҳамisha устун бўлган. Адашгани кечириш, муслмончилик, шариат аҳкомига бўйсуниб Бобур мамлакатчилик сиёсатининг негизи ҳисобланган. Юқорида келтирилган воқеаларнинг аксарияти бунга мисолдир. Унинг гўзал инсоний фазилатларидан яна бир мисол келтириб, бу хислатини тўлдирмоқчимиз.

Маълумки, Бобур кўпинча давлат сиёсатини бузмаслик, теурий зодагонлар орасига нифоқ солмаслик учун, ҳатто жонидан ўтиб кетган тақдирда ҳам, ўз қавмига мансуб одамларни кечира билган, шахзода ва бекларнинг номақбул ҳаракатлари, мансаб учун таллашлари ўзига маъқул бўлмаса-да, уларга ён босган. Худди шу кишиларга яхшилик қилиш, насл-насаб шаънига ёмон сўзларни раво кўрмаслик ҳам Бобур шахсиятини бениҳоя юксалтиради. Қуйидаги мисолга эътибор берайлик. Муҳаммад Хусайн Мирзо на инсоф ва на шариат бўйича кечириб бўлмайдиган иш содир этади, яъни ўзгалар меҳмонхонасига сўровсиз қиради. Агар бу Бобур нафсониятига таҳқир, бепишандлик бўлса-да, бу иснод ўз қариндош-уруғларига бориб тақалишини инobatга олиб гуноҳқорни жазолашдан ўзини тияди: “Боре баҳар ҳол Муҳаммад Хусайн Мирзони хонимнинг тўшақхонасидан топиб, аркта менинг қошимга келтирдилар. Мен бурунғидек таъзим қилиб кўптум, хили ҳам дурушт юзга келмадим. Муҳаммад Хусайн Мирзоким мундоқ зишт ва шаниъ ҳаракотга иқдом қилди ва шўр ва фитнаангиз ва бунёдига эҳтимом айлади: агар пора-пора қилсам, ери бор эди, турлук-турлук азобу уқубат била ўлмакка

сазovor эди. Чун орада бир навъ улуглиқ бўлб эди, менинг тугқон холам Хуб Нигорхонимдин ўғлонлари ва қизлари бор эди, бу хукукни ёд қилиб, Муҳаммад Хусайн Мирзони озод қилдим”.

Бобур Андижонни тарк этиб, Афғонистон ерларида кезар экан, Хиротдан Кобулга қайтиши қиш вақтига тўғри келади. Ҳафталаб қор ёққан, совуқ. Бобур ана шу қор кечиш манзараси орқали инсон иродаси, унинг табиат машаққатларига бардошини жуда жонли ва ҳаётий тасвирлайди. Шоҳ Бобурнинг черик аҳлига муносабати шу воқеа мисолида ёрқин акс этган. Энг муҳими шундаки, Бобур йўл очувчиларга шоҳларча муносабатда бўлмайди, балки уларга шафқат кўзи билан қарайди, ўзи ҳам барча қатори қор шиббалаб йўл очади: “Бир ҳафтага ёвуқ қор тепиб, кунда бир шаръий, бир ярим шаръий ортуқ кўчилмас эди. Қор тепар киши мен эдим, ўн-ўн беш ички била ва Қосимбек эди, икки ўғли Тангриберди ва Қамбар Али била яна икки-уч навқари ҳам бор эди. Ушбу мазкур бўлғонлар яёқ юруб қор тепар эдук, ҳар киши етти, саккиз, саккиз-ўн қари илгари юруб қор тепар эди. Ҳар қадам кўйғонида белигача, кўксигача бота-бота қор тепар эди. Бир неча қадам боргондин сўнг илгариги кишининг ҳамли қуюб тунар эди, яна бир киши илгари ўтар эди, бу ўн-ўн беш, йигирма киши яёқ қорниким тепар эди, онча бўлур эдиким, бўш отни тортса бўлур эди... маҳал ул эмас эдиким, кишига таклиф ва зўре қилилмай, ҳар кимнинг ҳиммат ва журъати бўлса, бундоқ ишларни ўзи талаб қилур”.

Биз ўқувчилар диққатини мазкур парчадаги сўнгги жумлага қаратмоқчимиз. Бунда Бобурнинг саркардалиқ хусусиятларидаги нозик томон — ўткир психологик салоҳияти яққол намоён бўлган. Шароитнинг ниҳоятда оғирлигини билган Бобур, агарчи шу аснода ҳаммага бош бўлса-да, виждонига йўл қўйиб беради. Бу тадбир, биринчидан, Бобурнинг мушкул пайтларда ўз эли билан ҳамдардлигини билдирса, иккинчидан, унинг ҳарбий тактикаси, раҳм-

диллиги, инсон руҳининг билимдони эканидан далолат беради.

“ЕТТИМЧИСИ — ЧЕРИКНИ КўНГЛИ (НИ) ҚўЛГА ОЛМОҚ” Бобурнинг фотиҳ сифатидаги муваффақиятларининг қалити, эҳтимол, шу хислатидан келиб чиққандир. Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”сида ёзилишича, Амир Темур ҳар қандай шароитда ҳам аввало оддий аскар ҳолидан хабардор бўлган, унинг иссиғу совуғини таъминлаган. Бобур ҳам бутун умр шунга амал қилди.

Бобурнинг аскар кўнглини олмоғининг бош мезони кимнинг қаерданлиги, миллати ва насабига қараб эмас, балки унга — шоҳига садоқати, мардлиги ва фидойилиги, вафодорлиги, давлат ҳимоясига қўшган ҳиссаси билан белгиланган: “...Ёлғиз бу эмас, ҳар қачонким тенгри таоло давлате берди, меҳмон ва ғариб бекларни ва йигитларни бойрилардин ва андижонийлардин ортуқроқ ва яхшироқ кўрдум. Бовужуд ажаб балоедуким, ҳамиша эл мени ғайбат қилурларким, бойиридин ва андижонийлардин ўзгани риоят қилмас. Масал борким, “душман не демас, тушвон баст, натавон даҳани муҳолифон баст” (шаҳар дарвозасини беркитса бўлади, аммо муҳолифлар оғзини беркитиб бўлмас).

“СЕККИЗИМЧИСИ — АДОЛАТ ҚИЛМОҚ” Бобурнинг адолатга оид қарашларига ўрта асрларда давлатнинг давомчиси сифатидаги шоҳ қарашлари билан ёндашмоқ лозим. Шарқшунос В.Марленд айтганидек: “У ҳаммадан буюк эмас эди, бироқ бошқа фотиҳларга нисбатан инсоний хислатлари устун эди... Бошқалар қандай фикрда бўлишларидан қатъий назар, у ҳақда ўзгача мулоҳаза юрита олмаймиз, зеро у бағри кенг, том маънодаги буюк, хушсуҳбат шахс сифатида кадр-қимматга эга”.

Темурийлар салтанатида ҳукм сурган адолат илм-фан, санъат, адабиёт, тасвирий санъатнинг ривожланишига асос бўлди. Бобурнинг юксак инсоний фазилатлари унинг давлатчилигида, нисбатан адолат билан иш тутишида

ўз аксини топди. У барча фарзандларига бир кўз билан қаради, агарчи Ҳумоюнга меҳри биланд эди, аммо уни бошқа шахзодаларга қарама-қарши қўймади, тириклик пайтида фарзандларини ризо этиб мулк қолдирди.

Амир Темур юришларининг муваффақияти, энг аввало, ҳарбий тактика жиҳатидан юксак савияда ўргатилган аскарлари, лашкарбошиларининг маҳоратига ҳам боғлиқ эди. Зеро, у даврда жанг сирларини пухта билган, жисмонан бақувват, қилич тутиш ва ундан маҳорат билан фойдалана олувчи жангчи асосий куч эди. Бобур ҳам бу масалага алоҳида эътибор билан қараган. “Бобурнома”да бир неча йиллар тинмай жанглар олиб борган шахслар тасвири (жумладан, Қосимбек, Муҳаммад Саид Урус) қатори, ҳатто бир лаҳзада мардоналик ва намуна кўрсатган жангчилар номи ҳам ўрин олган. Масалан, Султон Қули Чиноқнинг бу ишидек: “Бир афғон бир парча тоғнинг устида туриб эди. Фолибо нари ёни учма эди, кетар ери ҳам йўқ эди. Султон Қули Чиноқ жибалик чиқиб чопқулаб олди. Менинг қошимда бир қилғон иши ушбу эди. Ушбу иши сабаби риюяти ва тарққиси бўлди”.

Бобур учун ҳамиша етук, жангари, голиб черикнинг (аскар) тасвири ва уни намуна қилиб кўрсатиш расм бўлган. Мисолларга мурожаат қилайлик: “Яна Муҳаммад Саид Урус эди...ул замонда яхши отишлиқ йигитлар бор эди. Ул саромадлардан бири будур: ёйи қаттиқ, ўқи узун, берк отишлиқ ва яхши отишлиқ экандур”. “Шужоъ ва мардона киши эрди (яъни Ҳусайн Бойқаро - Ҳ.Қ.). Борлар ўзи қилич тегирибтур, балки ҳар маъракада борлар қилич тегирибтур”.

Бобурнинг назарида навкар, бекларнинг садоқати садоқат билан тақдирланиши керак. У ҳамиша ана шу ақидага содиқ қолган. Бобур Дўстбек исми навқари ҳақида ёзади: “Сешанба кечаси ойнанинг бешида Дўстбекким, йўлда тунда иситиб эди, тенгри раҳматига борди. Басе мутаассир ва мутаъллим бўлдук. Дўстбекнинг наъшини (жасадини) Ҳазнига элтиб, Султоннинг рав-

засининг эшикининг олдида қўйдилар. Дўстбек хили яхши йигит эди, беглигида ҳануз тараққий қилур эди. Беглигини бурун ичкиликларга неча қатла яхшилар борди...”

Дўстбекнинг ўндан ортиқ жанг майдонларида голиб келгани, мард, шижоатқор, билаклари қилич ўйнатишга яратилганлиги ҳақида сўз юритган Бобур, бу шахс унинг ўзини неча ўлимлардан қутқаргани, доимо вафодор қолганлигини алоҳида таъкидлайди. Вафодор саркарда ҳаёт чоғида Бобурнинг эҳтиромида бўлганидек, вафотидан кейин ҳам иззат-икромда қолган. “Дўстбекнинг фавтидин сўнгра вилоятини иниси Мирим Носирга иноят қилдим”, дейди Бобур. Дўстбекнинг ўлими шоҳ ва унинг атрофидагиларни ҳам “басе мутаассир ва мутаъллим” этар экан, ана шу қадр рамзини маънодор тарзда ифода этади. Дўстбекнинг жасади Гулкина шахридан анча узоққа — Ҳазнига, Султон Маҳмуд Ҳазнавий қабри — зиёратгоҳи ёнида дафн этилади. Бу билан Бобур садоқатли дўст, моҳир жангчисини бир вақт Хуросон ва Мовароуннаҳр, Яқин Шарқ ва Ҳиндистон вилоятларининг ҳукмдори бўлган машхур подшоҳ билан тенг кўргандек бўлади.

Бобурнинг аскар, бек ва лашкарбошиларига қараши бевосита оддий инсон, унинг атрофидаги турли-туман кишиларга бўлган муносабати билан уйғунлашиб кетади. Бунда ҳам инсоний муносабатлар, ҳаёт қарама-қаршиликлари ўз аксини топган. “Бобурнома”нинг энг қимматли ва ўзига хос хусусияти шундаки, муаллиф кимга баҳо бермасин, бу шахс ҳатто отаси Умаршайхга қарашлими ёки ўзининг яқинлариданми, барибир рост сўзни баён этади. Масалан, у ўз тоғаси Зуннун Арғун — отасининг кўзга кўринган беги ҳақида: “Зуннун Арғун агарчи мардона киши эрди, вале хасис ва молдўст ва раъй ва ҳисобдин йироқроқ ва кавокроқ ва телбарак киши эрди...”, деб ёзади. Ёки бошқа мулозимми Қамбар Али ҳақида гапирар экан, киши характеридаги оғмачилик — маълум мансабни эгаллаганга қадар ювош, ишчан,

аммо кейин “қалтоғайлиги”— ишёқмас бўлиб қолиш ҳолларини усталик билан ифодалайди: “Яна бири Қамбар Али мўғул эди, ахтачидин эди... Менинг қошимда хили улуғ риоят топиб эди. Ишга етгунча эҳтимоми яхши эди. Ишга етилган маҳалда қалтоғайлиги ошди. Пургўй ва паришонгўй эди. Муқаррар-дур, ҳар кимки пур айтур — паришон айтур. Ҳафсаласи кам эди, тийра мағиз киши эди”.

“Бобурнома” давомида Қамбар Алининг ҳақиқатда ғайринсоний ҳаракатлари, Бобурга хиёнати ва “тийра мағз” киши эканлиги очила боради. Бобурнинг яна бир тарихий шахс — Алишер Навоийнинг укаси Дарвеш Алибекка берган баҳосини ҳам кўриб чиқайлик. Бобур ўша даврда шоир, вазир, давлат арбоби сифатида машҳур бўлган Алишер Навоийдек шахснинг иниси Дарвеш Алибекда мавжуд салбий хислатлар ҳақида гапирар экан, зимдан унинг Навоийга шунчалик яқин бўлганлигидан афсусланади ва бу зотнинг барча шуҳрати, юқори доиралардаги маъқеи фақат Алишернинг обрў-эътибори туфайли эканлигини алоҳида таъкидлайди: “Яна Дарвеш Алибек эди. Алишербекнинг туқғон иниси эди. Неча маҳал Балхнинг ҳукумати мунда эди. Балхда яхши бекликлар қилди. Тийра мағз ва беҳунаррок киши эди. Султон Ҳусайн Мирзо аввал Кундуз ва Ҳисор устига келганда тийра мағзлигининг туттурдилар. Балх ҳукуматидин маъзул бўлди. Тарих тўққиз юз ўн олтида мен Кундуз келганда менинг қошимга эди, масх ва мабхут эди. Беклик қобилиятидин дур ва ичкилик салоҳиятидин маҳжур. Голибо Алишербек воситасидин мунча риоят топқандур”.

Юқоридаги ҳар учала шахсни баҳолаган Бобур бундай салбий хусусиятга эга бўлган кишилар давлат бошқариши, шоҳ ва султонлар доирасида бўлишларини лозим кўрмаган. Улар табиатидаги ноқобиллик, нопоклик, паришонлик ёки Бобур таъбирича, “тийра мағзлик” салтанат обрўсига зиён етказган, уларни суяган кишилар номига доғ туширган.

Шу билан бирга, “Бобурнома”да

салтанатни идора қилишда инсоний садоқатга мисол бўла оладиган баъзи сиймоларнинг ёрқин чизилган тасвирлари ҳам мавжуд. Ана шулардан бири унинг ҳамиша аёни бўлиб келган, Ҳиндистон ҳавоси ёқмай Бобурни тарк этиб кетган бўлса-да, кейинчалик Ғазнида туриб ҳам Бобурнинг ўғиллари Комрон, Ҳиндол ва умуман, бобурийлар хонадонига сидқидилдан хизмат қилган Хожа Калондир.

Бобурнинг санъаткорлиги кишилар руҳиятини аниқ ёритиб беришда ҳам кўринади. Асардаги ростбаёнлик, инсон руҳиятини зийрак ва синчков назар билан таҳлил қилиш, муаллифнинг шахсий қарашларидан кўра, тасвирловчи шахснинг дунёқараши, давлат бошқаришдаги, қолаверса, оддий инсон сифатида жамиятдаги ўрнини ёритилиши ҳайратланарли даражада қизиқарли. Бобур томонидан Ҳиндистон забт этилган, кенг мамлакат, катта бойлигу хазина, мол-мулк қўлга киритилган пайт. Бироқ Бобур лашкари ва амиру зодагонлари кайфиятида ватан соғинчини борган сари ҳис қила боради. Шу боис қўлга киритган ўлжасини тарқатиб, жуда кўп жангу жадалларда ҳамроҳ бўлган яқинларининг кўнглини олишга тиришади. Аммо унинг атрофидагилар “элида ҳусн йўқ, омаду рафт йўқ ва таъб ва идрок ва адаб ва карам ва мурувват...” бўлмаган, иклими, шароити, меваси, урф-одати мувофиқ келмаган юртни шоҳ Бобур инъомисиз ҳам ташлаб кетишга рози ҳолга келганда, муаллиф чорасиз қолганлигини ёзади. Гарчи Бобур бек ва амирларидан гинаманд бўлиб, уларни вафосизликда маълум даражада айбласа-да (“менинг чашмдоштим булардин мундоқ эдиким, мен ўтқа, сувга кирсам-чиқсам, бетаҳоший булар бирга киргайлар ва била чиққайлар... йўқким, менинг хилофи мақсудим сўз айтқайлар, ҳар иш ва ҳар муҳимнингким, борининг кенгаш ва иттифоқи била ўзумизга жазм қилдук, кенгаштин кўпмасдин бурунрок ул сўз ва муҳимдин қайтқайлар”), ички бир инсоний сезги билан Ҳиндистон, айниқса, Аградаги шароитнинг оғирлигини ҳис этади. Ана шу ҳолат тасвирида Бо-

бур жангчилари руҳиятини яхши очиб беради. Унинг тасвирида номувофик табиат, оғир шароит ва инсон сабр-чегарасининг тўқнашуви ўз аксини топган. Худди шу сатрларда шоҳ Бобур ва юксак қалбли Инсон — одамга раҳм эшигини очган пок кўнгилли шахс сиймоси гавдаланади. Ана шу икки кутб бир-бири билан худди муаллиф қалби, фикрида тўқнашгандек “Бобурнома” сатрларида ҳам тўқнашади. Бири — шоҳ Бобурдаги одамларни фармону зўрлик билан олиб қолиш туйғуси, иккинчиси — мушкулотларга дош беролмаслик жиҳатидан уларга ватан, оила соғинчи туфайли руҳсат бериш кайфияти. Бобурнинг юрагида иккинчи туйғу голиблик қилади. Унинг Агранинг гармсел шамоллари, оғир шароит ҳақида ёзганлари, аввало, шу шароитдан азият чеккан муаллифнинг ички олами бўлса, иккинчидан, лашкару зодагонларининг кайфияти ифодаси ҳамдир: “Биз Ограга келганда иссиқ вақтлар эди, халойиқ таваҳхумдин тамом қочиб эдилар. Ўзга ва отқа ошлиқ ва хас топилмас эди. Кентлар муғоярат ва мунофарат жиҳатидин ёғилиққа ва ўғурликқа ва раҳзанликқа юз кўюб эдилар... Яна ул йил иссиқ келди. Ҳили эл боди самумнинг таъсиридин ҳар замонда йиқилиб-йиқилиб ўла киришдилар. Бу жиҳатлардин аскар, беклар ва ўбдон-ўбдон йигитлар кўнгил солиб эдилар. Ҳиндустонга турмоққа рози эрмас эдилар, балки кетарга юз кўюб эдилар”.

“Бобурнома”да шу жойда барча бек ва аскарларга аталган “хитобнома” келтирилган. Бу ҳужжат Бобурнинг давлат бошқаришдаги омилкорлигини билдиради. Асарда бундай ҳужжатлар бот-бот учраб туради ва улар «Бобурнома» сюжети, композицияси билан уйғунлашиб кетган. Агар Бобур “Кобулдан отландурғонда, бир нечани янги бек қилилиб эди. Менинг чашмдоштим булардин мундоқ эдиким, мен ўтқа, сувга кирсам-чиқсам бетаҳоший булар ҳам киргайлар”, деган умид билан Ҳиндистонга узокни ўйлаб кирган, бекларни танлаган бўлса, уларнинг Ҳиндистондан кетишига, зикр этганимиздек, у қадар

хафа бўлмаса-да, ҳамиша, бутун умри давомида ёнида бирга бўлган бекларнинг ҳам уни ҳинд элига ташлаб кетиш майллари борлиги қаттиқ ўйга солади. Шунда Бобур уларни жамлаб кенгаш ўтказди ва нутқ сўзлайди.

Ўқувчи бу матндан Бобурнинг ҳолатини аниқ тасаввур қилади, унинг мақсадлари — мамлакат бирлиги ва яхлитлигини сақлаш, қанчалик машаққатлар эвазига эришилган ғалабанинг кадрига етиш, улкан ва мустаҳкам салтанатни идора қилиш, давлатхоҳлик руҳияти билан иш тутишга қаратилган куюнишларини яққол сезади. “Мен дедимким: салтанат ва жаҳонгирлиг беасбоб ва олот даст бермас. Подшоҳлиқ ва амрлиқ бенавқар ва вилоят мумкин эмас. Неча йил саъйлар қилиб, машаққатлар кўруб, узок ерлар қатъ этиб, чериклар юруб, ўзумизни черикни ҳарб ва қитол мухотараларига солгайбиз. Тенги инояти била бу наф қалин ёғиларни босиб, мундоқ кенг мамлакатларни олгайбиз. Ҳоло не зўр келибтур ва не зарур қилибтурким, мундоқ жонлар тортиб олгон вилоятларни бежихат солгайбиз. Яна бориб Кобулга тангдастлик ибтилошига солгайбиз. Ҳар ким давлатхоҳдур, мундин сўнг мундой сўзларни айтмасун, ҳар ким тоқат келтиролмайд кетурга юз қўйса, борғонидин қайтмасун”. Кўриниб турибдики, бунда Бобурнинг давлат бошқариш сиёсати давлатни янада мустаҳкамлаш, уни авлодларга яхлит ҳолда қолдириш кайфияти мавжуд.

Бобурнинг черик ва бекларини ўзи билан олиб қолиш мавзуси муаллифнинг Хожа Калонга муносабати билан яқунланади. Хожа Калон тасвири “Бобурнома”да қарийб асарнинг бошидан охиригача учрайди. У — Бобурнинг ишонган, суянган бекларидан. Жуда кўп ҳарб-зарбларда, тоғ ошишларда, энг оғир дамлларда унга садоқат билан хизмат қилган. Шунинг учун шоҳ томонидан шаънига доимо илиқ сўзлар баён этилган, Бобур кўпинча унинг машварати билан иш тутган. Бирок, Ҳиндистон шароити ва иқлимга дош беролмаган Хожа Калон ватанга — Фаз-

ни шаҳрига қайтишни қаттиқ ихтиёр қилади.

Бобур Хожа Калоннинг бу кайфияти қатъий эканлигига ишонч ҳосил қилгач, уни зўрлик билан олиб қолишни истамайди, балки кўп сонли мол-мулк, аскар-анжом билан жўнатади. Шунда Бобурнинг шоҳ сифатидаги жуда нозик санъати кўринади. Ахир, ҳамманинг кўз ўнгида, ҳукмдорининг хитобномасидан кейин ҳам, энг яқин беги уни ташлаб кетмоқда-ку! Бинобарин, бунга бир “дипломатик йўл” топиш зарурати туғилади. Шу боис у Хожа Калоннинг кетишини “оқлаб” ёзади: “...савғотларни Хожа Калон, қалин навкарлик кишидур, олиб борғай. Кобул ва Ғазнида ҳам киши оздур, аларни забт ва саранжом қилғай”. Бироқ барибир Хожа Калоннинг кетганлигидан унчалик рози эмаслиги, бу иш кўнглига шуш ёқмаганлигини билдириш учун фикрида давом этиб ёзади: “Хожа Калон чун Ҳинддан мутанаффир эди, борурида уйининг иморатларининг томида бу байтни битибтурким:

*Агар бахайрӯ саломат гузар зи
Синд кўнам.
Сияҳ рӯй шавам, гар забои Ҳинд
кўнам.*

(Мазмуни: агар соғ-саломат Синддан ўтиб олсам, қайтиб Ҳиндни ҳавас қилсам, юзим қаро бўлсин.)

Мазкур байтда Хожа Калоннинг ўз юртига садоқати, муҳаббати қанчалик акс эттирилган бўлмасин, Бобур бу байтни ўзига нисбатан беҳурматлик деб билади. (“Биз Ҳиндустонда туруб, мундоқ зарофатомуз байт айтмоқ ва битмоқ бесуратдур”). Дарҳақиқат, Хожа Калоннинг бу байти Бобур кўрсатган ҳурмат-иноятларга нисбатан беандишаллик эди. Шу сабаб Бобур: “Кетмақдин бир кудурат бўлса, бу навъ зарофатин икки кудураттур”, деб ёзади. Хожа Калоннинг ана шу ҳаракати, “кудура-ти” зарофатомуз шеърларни битмасликка аҳд қилган Бобурни яна шу жанрга қўл уришга мажбур этган. Бобур унинг назмига назм — рубоий би-

лан жавоб беради. Бобур айтган рубоийда юксак маҳорат зоҳир этилган ва Хожа Калон образи шу жойда ниҳоясига етган. У Бобур кўз-ўнгида салоҳиятли бек, содиқ дўстан “совуқ юзли” кишига айланган:

*Ҳоз шукӯр де, Бобурки, каримч
заффар
Берда сенга Синд Ҳинд — тўқси
бисёр.
Иссиклигига гар сенда йўқшук
тоқай.
Совуқ юзини кўрай десанг, Ғазни
бор.*

Бобур “Совуқ юзини кўрай десанг, Ғазни бор”, дер экан, бунда сўз ўйинидан фойдаланган. Ғазни Афғонистоннинг энг совуқ вилоятларидан ҳисобланади. Шоир Ҳинд агар иссиқлик қилган бўлса, Ғазни совуқ (салқин) демокчи, кўчма маънода эса Хожа Калоннинг совуқ юзини кўрмоқчи бўлсанг, Ғазнига бор, демокда.

Бобурнинг давлатчилик борасидаги фаолиятида лаёқатли, етук аскар, беклар кудратли давлат асосини ташкил қилиши, аксинча, ноумид ва сотқин кимсалар давлат асосини емиргани ҳақида кўп ибратомуз фикрлар билдирилган. Садоқатли дўст ва саркардалар, мустаҳкам оила ва оқибатли қариндош-уруғлар ҳам Бобур назарида мамлакат иқтидорини ташкил этади. Бобур Амир Темур давлатчилик сиёсатидаги хазинани асраш, ҳисоб-китобли бўлиш, беҳуда сарфлардан ўзини тийиш, салтанат бошқаришда ҳаром, фаҳш ва ғайриинсоний ҳаракатлардан ҳазар қилиш каби ҳислатларни асосий омил сифатида ўз фаолиятига қабул қилди. Бобур давлат бошқарувида мулозим бек, каттаю кичик билан баҳамжиҳат кенгашиб, иш тутиш зарур деган ақидага — давлат демократик асосда бошқарилиши керак, деган фикрга амал қилишга интилди. Бу — теурийлар давлатчилигининг асосий моҳиятини ташкил қилади. Бобур эса бутун умри давомида бу ғоянинг содиқ ижросиси бўлиб қолди.

Хиндистоннинг мумтоз адиби Робиндранат Тагор ижодида тарихийлик муҳим урип тутади. Тагор асарлари орқали мамлакат тарихининг асосий босқичлари ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Балки шунинг учундир, ҳинд тадқиқотчилари: “Тагорнинг ҳар бир ҳикоясида бир роман мазмуни бор”, деб таъкидлайдилар.

Маълумки, буюк аждодимиз Бобур Мирзо 1525 йили асос солган бобурийлар сулоласи, Амир Темур давлатининг давомчилари уларок, Ҳиндистонда уч ярим асрдан зиёд муддат давр сурди. Табиийки, бу даврдаги сулоланинг мураккаб қисмати, унинг зафар ва фожиалари Тагор каби ҳассос санъаткорни бефарқ қолдирмаган. Унинг кулаб асарларида бобурийлар тарихи “буюк мутуллар” ибораси билан бот-бот эслатиб турилади Тагор, шунингдек, бу сулола вакиллариши бош қахрамон сифатида тасвирлаб, махсус асар ҳам яратган.

Қуйида эътиборингизга ҳавола этилаётган “Далия” номли ҳикояда бобурийлар салтанатининг порлоқ намояндаси булмиш Шохжаҳоннинг фарзанди — Шох Шужжоъ ва унинг жасур қизлари Жуликха ҳамда Амина тақдири қаламга олинади. Уларнинг тимсолида темурийлар сулоласи ворисларига хос булган азму қарор, шижоат, қатъият ва баҳодирлик ёрқин акс этирилади.

Ҳикоя Робиндранат Тагорнинг 1962 йили “Тошкент” Бадий адабиёт нашриётида чоп этилган саккиз жилдли “Таълашган асарлар”ининг тўртинчи жилдидан олинди.

Ҳикояши раҳматли Тухтасин Жалолов таржима қилган.

Урушда қаттиқ мағлубиятга учраган шох Шужжоъ, Аврангзеб¹ таъкибидан кўриқиб, бошпана излаб Аракан рожаси ҳузурига қочиб келишга мажбур бўлди. Унинг уч соҳибжамол қизи ҳам ўзи билан бирга эди. Аракан рожаси уларни ўз ўғилларига олиб бермоқчи эди. Буни эшитиб шох Шужжоъ жуда ғазабланди. Шундан сўнг бир куни Аракан рожасининг фармони билан Шужжоъ ва унинг қизларини алдаб қайиққа ўтказдилар-да, дарёнинг ўртасига олиб келиб, фарқ қилмоқчи бўлдilar.

Ўлим хавфидан даҳшатга тушган ота кичик қизи Амнани ўз кўли билан дарёга отиб юборди. Катта қизи ўз-ўзини ҳалок қилди. Ўртанча қизи Жуликхани Шужжонинг содиқ мулозимларидан Раҳмат Али деган йигит қутқазиб қолди. Шох ўзи шу курашда ҳалок бўлди. Дарёнинг асов тўлқинларида оқиб бораётган Амина тақдирнинг марҳамати билан бир балиқчининг тўрига тушиб, халос этилди. Балиқчи уни ўз кулбасига олиб бориб, тарбиялаб ўстирди.

Бу орада Араканнинг кекса рожаси ўлиб, унинг ўрнига тахтга ёш ҳоким ўтирди.

1

Бир куни эрталаб кекса балиқчи Амнанингни олдига келиб пўнгиллади:

— Тинни (у ўзининг аракан тилида Амнани шундай атар эди)! Бу кун сенга нима бўлди? Ҳозиргача бирор иш қилмабсан-ку! Тўр ёғланмаган, қайиқ...

— Бобо,— мулойимлик билан жавоб берди қиз,— букун менингни опам келганлар, гап билан овора бўлиб, иш қилолмадим.

— У қанақа опа бўлди тағин?

— Мана мен,— деди Жуликха гўё ер остидан пайдо бўлгандай.

¹Аврангзеб — Ҳиндистон подшоҳи, Буюк мўғул сулоласидан (1658-1707) — муаллиф изоҳи.

Чол ҳайрон қолди. Сўнгра қизга яқинлашиб, унинг юзларига тикилганча:

— Сенинг қўлингдан бирор иш келади-ми?— деб сўради.

— Бобо, опам учун мен ишлайман,— деди Амина,— у ишлаб ўрганмаган.

Чол андак жимликдан сўнг Жуликхага қараб:

— Сен қаерда яшайсан?— деб сўради.

— Амина билан.

Чол “бу яна қандай бахтсизлик” дея ўйлади-да, баланд овоз билан:

— Нима билан тирикчилик қиласан?— деди.

— Бунга маблағ топилиб қолар,— деди Жуликха ва бир олтин тангани жаҳл билан балиқчининг юзига қаратиб отиб юборди.

Амина ердан олтинни олиб, чолга бераркан:

— Бобо, бу ҳақда ортиқ гапирманг, ишингизга боринг, вақт бўлди,— деди мулойимлик билан.

Жуликха Аминани балиқчи қулбасидан топгунча эркак кийимида бутун оламини кезиб чикқанини китобхонга тушунтириш учун алоҳида ҳикоя ёзиш керак. Бу орада унинг халоскори Раҳмат Али ҳам Аракан роҳасига хизматга кириб олган эди.

II

Дарё бир маромда тўлқинланиб, секин оқиб борар, ёзнинг салқин шабадаси оҳиста эсиб, қайла дарахтининг қизғиш япроқларини тўқарди.

Дарахт тагида Жуликха билан Амина ўтирарди.

— Худо биз опа-сингилларни отамизнинг ҳалокати учун қасос олсин, деб халос этди. Бунга бундан бошқа сабаб йўқ, назаримда,— деди Жуликха.

Амина бўлса қорайиб кўринган ўрмон тарафга назар солиб, секин гапирарди:

— Опа, бу гапларнинг нима ҳожати бор? Мен олам қандай бўлса, уни шу туришича севаман. Агар одамлар ўлишни истаса, қўйинг бир-бирларини ўлдириша берсин. Менга шу ернинг ўзи ҳам жуда яхши.

— Оҳ, Амина! Ахир — сен шоҳ қизисан! Дехли тахти ўрнига қандайдир Аракан балиқчисининг қулбасида ўтирибсан!

— Агар қизга балиқчи қулбаси билан қайла дарахтининг сояси Дехли тахтидан кўра маъқул бўлса, бундан тожи-тахтга ҳеч қандай зиён етмайди,— дея қулимсираб жавоб берди Амина.

Бир оз ўйлагач, Жуликха синглисига қараб яна гапирди:

— Сени бунинг учун айблаб бўлмайди, чунки сен у вақтда жуда ёш эдинг. Аммо шуни билиб қўйки, отам сени жуда севарди, шунинг учун ҳам у сени ўзи сувга ташлади. Бундай яшашдан кўра отанинг қўлида ўлиш минг марта афзал. Сенинг хаётингдан мурод — отамизнинг ҳалокати учун ўч олиш.

Амина хаёлга ботиб узоқларга тикилди. Сухбат жиддий бўлишига қарамай, уни ҳозир кўпроқ ҳаяжонлантирган нарса салқин шабада, дарахтларнинг қўланқаси, ўз ёшлиги ва яна аллақандай ширин хотиралар эканлиги очик сезилиб турарди. Бироз вақт ўтгач, Амина чуқур нафас олди-да, опасига деди:

— Опа! Сиз бир оз кутиб туринг. Мен уйнинг баъзи юмушларини қилиб қўяй. Агар мен овқат пиширмасам, бобом оч қолади.

III

Жуликха ташвишга тушиб, синглисининг феъл-атвори ҳақида ўйлаб ўтирарди. Бирдан ёнига биров сакраб тушгандай туюлди ва шу ондаёқ кимдир қўли билан унинг кўзларини беркитди. Кўрқиб кетган Жуликха қичқириб юборди:

— Ким бу?!

Йигит бу овозни эшитиб, қўлини тортиб олди-да, қизнинг рўпарасига ўтиб турди. Гўё Жуликха ўзини Тинни қилиб кўрсатишга уринган, йигит бу ҳийлани пайқаб қолгандек:

— Сен Тинни эмассан!— деб қичқирди қизнинг юзига қараб.

Қиз қўйлагини тузатиб, ғурур билан қоматини ростлаб, йигитга нафрат тўла назар соларкан:

— Сен кимсан? деб сўради.

— Сен мени билмайсан. Тинни биларди. Қани у?

Можарони эшитиб, Амина чоғиб чиқди. У опасининг дарғазаб бўлиб турганини, йигитнинг саросимада ва ҳайратда қолганини кўриб, қаҳ-қаҳ уриб қулиб юборди.

— Опа, унинг сўзларини кўнглингизга олманг. Шу ҳам одамми? Ахир, у ёввойи кийикнинг ўзгинаси-ку. Агар у сизга но-жўя муомала қилган бўлса, мен адабини бериб қўяман. Далия, нима қилдинг?— Амина йигитга ўгирилди.

— Мен қўлим билан унинг кўзларини беркитдим. Тинни деб ўйлаган эдим, янглишибман,— деб жавоб берди йигит.

— Ана холос! Унақа ҳақдингдан ошма! — деб зарда қилди Амина,— Қачон сен менинг кўзларимни беркитиб юривдинг? Жуда довурак бўлиб кетибсанми?

— Илгари қилиб юрган бир ишни так-рорлаш учун жудаям катта жасорат талаб қилинмайди. Ростини айтсам, Тинни, мен бугун бироз қўрқдим,— деди йигит кулим-сираб Жуликхага қиё боқаркан.

— Сен ростдан ҳам ёввойисан! Под-шоҳ қизи рўпарасида туришга ҳам лойиқ эмассан! Сенга одобни ўргатиб қўйиш ке-рак экан. Менга қара, мана мундай қилиб салом бер...

Амина сарв қоматини ажиб бир назо-кат билан эгиб, Жуликхага таъзим қилди. Йигит жуда кийналиб, нўноқлик билан унга тақлид этди.

— Уч одим орқага қайт,— деб буюрди Амина.

Йигит бўйсунди.

— Такрорла.

У яна таъзим қилди.

Шу тариқа Амина йигитни уч қадам-дан орқага юргизиб, таъзим қилдира-қил-дира кулбанинг эшиги олдига олиб борди ва:

— Энди уйга кир!— деди.

Йигит уйга кирди.

— Бир оз ишла, ўчоққа ўт ёқ!— деди қиз ва эшикни беркитиб опасининг олди-га чиқди.— Опа, ундан хафа бўлиб юр-манг. Бу ернинг одамлари ҳаммаси шу-нақа, ўлгудек беор.

Аммо Аминанинг чехраси гапларига сира мос келмасди, аслида у маҳаллий халққа ҳаддан зиёда хайрихоҳ эди.

— Амина, ростини айтсам, сенинг қи-лигинг мени таажжубда қолдирди,— деди жаҳли чиққан Жуликха.— Аллақандай ёш бола сенга қўл теккизишга журъат қилса, ахир!

— Опажон, бордию бирор шаҳзода шундай қилганида, шубҳасиз мен уни жер-

киб ташлардим,— деди Амина опасини кучоқлаб.

Жуликха ўзини кулгидан тутиб турол-мади.

Ростини айт, Амина, ўзинг айтгандай, бу дунёни бор бўйича севишинг шу ёввойи йигитча туфайли эмасми?— деб сўради ку-либ.

— Яшириб ўтирмайман, опа, унинг мен-га кўп ёрдами тегади. Гул териб юргани-да ҳам, мева терганида ҳам, ов қилаётган чогида ҳам, мен бир оғиз чақирдимми, дарров етиб келади. Баъзан унинг таъзи-рини бериб қўяй дейман, лекин қилол-майман. Агар жуда жаҳлим чиқиб: “Да-лия, мен сендан жуда хафаман”, десам, у менга қараб секин қулиб қўяди, холос. На-заримда, бу ўлкада шундай ҳазиллашади-лар, чоги. Агар уни туртиб қўйсанг, ку-вониб кетади. Мен буни синаб кўрдим. Ҳозир ҳам уни уйга қамаб қўйганимдан хурсанд. Агар шу тобда эшикни очсан, кўзлари қизариб, хушнудлик билан ўт ёқиб турганини кўрасиз. Опажон, уни нима қи-лишимни ўзим ҳам билмайман.

— Мен бирор нарса ўйлаб кўрарман,— деди Жуликха.

— Илтимос, опажон, менга кўмакла-шинг. Аммо унга ҳеч нарса деманг,— деди Амина уялиб жилмаяркан.

Амина Далия тўғрисида ҳали яхши ўргатилмаган, бегона одамдан хуркадиган сеvimли кийик ҳақида гапиргандай сўзлар-ди.

Шу палла опа-сингиллар олдига ба-ликчи чол келди.

— Тинни, бугун Далия келмадимми? деб сўради у Аминадан.

— Келди.

— Қани?

— Бевошлик қилгани учун уйга қамаб қўйдим,— деди қиз.

— Агар у шўхлик қилса, сен сабр қил. Унинг ёшида биз ҳаммамиз ҳам тентак эдик. Қаттиқ жазолама,— деди чол ва бир оз ўйлаб: — Кеча Далия учта балигимга бир тилла берди,— деб қўйди.

— Бобо, хафа бўлманг, бугун мен ун-дан икки тилла олиб, битта ҳам балиқ бер-майман,— деди Амина.

Кекса балиқчи асранди қизнинг зий-раклик ва пухталигига қойил қолиб, эрка-лаб бошини силаб кетди.

IV

Қизиги шуки, Жуликха бора-бора Далиянинг келиб туришига эътироз қилмай кўйди. Агар яхшигина ўйлаб қаралганда, бунинг таажжубланидиган ери ҳам йўқ. Дарёнинг шиддатли оқимини қирғоқлар тутиб турганидай, маърифатли кишилар орасида гўзалларнинг юрак уришини ҳам андиша тутиб туради. Аммо маданиятли кишилардан йироқда, Аракан ўрмонида андиша нима қилади? Бу ерда мавсумнинг ўзгариши билан дарахтлар куртак чиқаради. Кўк дарё ёмғир сувидан тўлиб-тошади, у қишда тинч, ёзда эса қурийдди. Бу ерда қушларнинг ёқимли овозида таъна сезилмайди. Жануб шамоли эса нариги қирғоқдаги қишлоқдан араваларнинг тарақлаган овозинигина олиб келади.

Ташландик ва хароба сарой ўрнида тездан дарахтлар ўсиб чиққанидек, табиат ҳам яширин ҳужумида давом этиб, одамлар вужудга келтирган қаттиқ сипо-гарчилик асосларини тадрижий равишда ва сезилмас бир йўсинда вайрон этади. Аёлларга ҳеч нарса бир-бирига муносиб йигит билан қизнинг тотувлигидай ҳаловат бағишламайди. Ҳеч бир нарса улар учун шу тотувлик қаби сирли ва қувончли бўлмайди. Бу ёввойи кулбада Жуликханинг нописандлиги, сиполиги йўқолгач, гуллаб турган қайла дарахти соясида Далия билан Аминанинг учрашувлари уни қувонтира бошлади.

Жуликханинг ёш қалбида аллақандай орзу уйғониб, у хушнудлик ва аламдан беқарор бўлиб қолди. Бора-бора шу даражага етдики, агар йигит ҳаяллаб қолгудек бўлса, опа-сингил бир хилда сабрсизлик ва ҳаяжон билан кутар эдилар. Рассом эндигина тамомлаган суратига махлиё бўлиб қарагандек, улар ҳам йигитга меҳр-муҳаббат билан жилмайиб назар солардилар. Баъзан улар жанжаллашиб қолар, шунда Жуликха Аминани Далия билан кўришолмай қолсин деб, уйга қамаб қўярди.

Подшоҳ билан ўрмон орасида бир ўхшашлик бор: ҳар иккиси озод, ҳар иккиси ўз салтанатининг ягона ҳукмдори, на униси, на буниси ҳеч имнинг қонунига бўйсунмайди. Ҳар иккисида аллақандай ўзига хос табиий улуғворлик ва поклик бор. Оддий одамлар бўлса жамият қонун-

лариға бутунлай бўйсуниб яшайдилар, улар мустақил эмаслар: катталарга кул, кичикларга хўжайиндилар. Улар шу ўрганган ўринларини йўқотиб қўйган тақдирда ўзларини уддалай олмай қоладилар.

Табиат кўйнида беташвиш ўсган ёввойи Далияда эса, маликаларга нисбатан заррача ишончсизлик йўқ эди, улар ҳам буни ўз ўртоқлари деб ҳисоблардилар. Унинг қувноқ, пок, ҳамиша дадил ва иккиланишни билмайдиган табиатиға камбағаллик ва қашшоқлик ўз муҳрини босмаган эди.

Аммо бу учрашувлар вақтида Жуликханинг юраги тез-тез сиқилиб: “Наҳотки маликанинг қисмати шу бўлса?” деб ўйларди.

Бир куни эрталаб Далия келганида, Жуликха унинг кўлидан ушлаб:

— Далия, менга шу ернинг рожасини кўрсата оласанми?— деб сўради.

— Кўрсата оламан, нега сиз уни сўраб қолдингиз?

— Мен бир ханжар сақлаб юрибман,— деди қиз,— уни рожанинг юрагига санчишим керак.

Далия дастлаб бир оз таажжубланди. Кейин Жуликханинг нафрат тўла юзига боқиб, умрида бундай ўткир ҳазилни эшитмагандек жилмайди. Фақат подшоҳ қизигина бундай ҳазил қилиши мумкин. Далия Жуликханинг бир оғиз гап-сўзсиз, сабабини ҳам айтмай, юракка ханжар уришидан рожанинг нақадар ҳайрон қолишини кўз олдиға келтириб, қаттиқ қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

V

Эртасига Раҳмат Алидан Жуликхага яширин мактуб келди. Бунда ёш рожа қайси йўл билан опа-сингил маликаларни топгани, бир иложини қилиб Аминани кўргани ва севиб қолгани, ҳозир саройда рожа билан Аминанинг тўйига тайёргарлик бўлаётгани хабар қилинган эди... “Уч олиш учун бундан қулайроқ тасодиф бўлмаса керак”, деб ёзган эди Раҳмат Али.

Шунда Жуликха сингисининг кўлини маҳкам қисиб:

— Худонинг хоҳиши аниқ. Амина, сен ўз бурчингни бажаришинг керак, энди эрмак вақти эмас,— деди.

Далия келганда, Амина разм солиб, унинг ғалати табассум қилаётганини кўрди.

— Биласанми,— деди қиз унинг кулги-

сидан озор топиб,— мен рожанинг хотини бўляпман.

— Бу узоққа бормаиди,— деди йигит жилмайиб.

“Бу — чиндан ҳам ўрмон кийиги,— деб ўйлади ўксинган ва хайратда қолган Амина,— мен жинни бўлмасам унга одамчасига гапираманми”.

Далияга масаланинг мохиятини англамоқ учун қиз секин гап бошлади.

— Агар мен рожани ўлдирсам, қайтиб келолмайман.

— Албатта, қайтиш кийин,— дея хайрихоҳлик билан жавоб берди йигит.

Аминанинг юраги пора-пора бўлиб кетгандай туюлди.

Қиз чуқур нафас олиб, Жуликхага қаради:

— Опа, мен тайерман — деди ва сўнгра, ўзини кувнок кўрсатишга уриниб, Далияга мурожаат қилди: — Рожага хотин бўлганимдан сўнг, биринчи ишим унга суиқасд ҳозирлашда шерик бўлганинг учун сенга жазо бериш бўлади, ундан кейин ўз бурчимни бажараман.

Далия Аминанинг сўзини эшитиб, бу билан қиз унга қандайдир жуда қиммат бир нарсани ваъда қилгандай, севиниб кетди.

VI

Мана, балиқчи қулбасининг эшиклари тантанали равишда очиладиган пайт ҳам келди. Кичик уй мусика садолари, байроқларнинг шитирлаши, отлар, филлар ва пиёдаларнинг қадам ташлашидан ларзага келди. Шоҳ саройидан олтин билан зийнатланган икки тахтиравон олиб келдилар.

Амина Жуликханинг қўлидан ханжарни олиб, унинг фил суягидан ясалган нафис дастасига узоқ қараб қолди, сўнгра ханжарни қўйнига яширди. Ханжар худди ўз қинига солингандай унинг қўйлак бурмалари орасига бекиндио совуқ пўлат тиғи қизнинг баданини куйдиргандай туюлди.

Қизнинг бирдан бир хохиши бу таҳликали сафар олдида Далияни яна бир кўриш эди. Аммо у кечадан бери ғойиб бўлиб кетди. Кеча истехзо қилиб қулган Далиянинг гурури туғён урмадимикан қизда?

Тахтиравонга ўтиришдан олдин Амина, кўзлари жикқа ёшга тўлган ҳолда, ёшлигида бошпана бўлган уйга ва дарахтга, уй

ёнидаги дарёга назар солди. У балиқчи чолнинг қўлидан ушлаб, йиғидан қалтираб, кўксидан узилиб чиққан овоз билан деди:

— Бобо, мана энди мен кетаман, Тинни кетади, сизга ким овқат пишираркан?

Чол ёш боладай йиғлаб юборди,

— Бобо, агар Далия келса, мана бу узукни, Тинни кетаётганда сенга қолдириб кетган эди, деб бериб қўйинг. — Сўнгра Амина дарҳол тахтиравонга кирди.

Дабдабали юриш бошланди. Дарё киргоғи бўшаб, Аминанинг уйи билан кайла дарахтини зулмат қоплаб олди.

Ниҳоят, улуғвор юриш катта дарвоза орқали саройнинг ичкари ховлисига кирди. Опа-сингиллар тахтиравондан тушдилар.

Аминанинг чехраси жиддий, кўзлари қуруқ эди. Жуликха эса, оппоқ оқариб кетган. Қасос соати узоқ экан чоқда бурчини адо этиш истаги зўр эди. Хозир эса, унинг юраги қалтираб, севикли синглисини маҳкам қучоқлади.

— “Мен илк муҳаббатнинг биринчи новдасидан юлиб олинган гулни қонья ботириш учун боряпман”, деб ўйлади Жуликха.

Бироқ ўйлаб ўтиришнинг вақти эмас эди. Янгаларнинг йўлбошчилигида опасингил, гўё тушдагидек, юз минглаб порлаб турган чироклар ёруғида юриб борарди.

Ниҳоят, никоҳ хонаси олдида бир онга тўхтаб, Амина:

— Опа!— деди.

Жуликха уни маҳкам қучоқлаб ўпди. Сўнгра иккала қиз оҳиста хонага кирдилар. Никоҳ хонасининг ўртасида жасмин гулининг хуш ҳидлари анқиб турган кароватда шоҳона либос кийиб рожа ўтирарди. Амина қатъиятсизлик билан эшик олдида тайсаллаб қолди.

Жуликха яқинроққа бориб, рожанинг секин ва маъноли кулимсираб турганини кўрди.

— Далия!— деб қичқирди бирдан Жуликха. Амина ҳушдан кетиб йиқилди.

Далия сакраб ўрнидан турди-да, Аминани оҳиста кўтариб, худди ўқ теккан қушдай элтиб кароватга ётқизди. Қиз ўзига келдида, ханжарни чиқариб, опасига қаради. Жуликха Далияга қаради, йигит эса жилмайиб, сўзсиз уларга боқарди. Қиндан чиққан ханжарнинг пўлат тиғи ялтираб, қулгандай туюларди.

Темурхон ҳақида

Иван БУНИН

— О-о-о-о-о Темур Соҳибқирон!

Қиримдаги қишлоқ қаҳвахонасида юракнинг туб-тубидан отилиб чиққан, латиф, эҳтиросли, сернола фиғон янграйди.

Баҳорнинг зулматли ва намхуш бир кечаси. Қоп-қора деворлар каби тизилиб кетган тоғ енбағирлари элас-элас кузга ташланади. Қоянинг пинжига епишиб олган қаҳвахона олдида, катта йул устида оқиб лойга беланган очиқ автомобил турибди. Унинг қурқинчли кузларидан таралаётган, енгил тутунга чулганган бир

Темурхон ҳақида кўшик

жуфт тола нур олдинга, зулмат қўйнига чузилган. Олисликлардан — қўйдан куз илгас денгиз шарпаси сезилиб туради. Ҳар томондан — зулмат қўйнидан безовта намхуш экин юзга урилади.

Қаҳвахона чилм тутунга тулиб кетган. Шифтга осиб қўйилган шамчиноқ хира шуъла сочади. Бурчақдаги учоқда милтиллаб турган бир уюм чугдан илқ ҳовур таралмоқда. Темур Соҳибқирон ҳақидаги қўшиқни дафъатан авж пардадан бошлаб юборган тиланчи қоқ ерда утирибди. У юзга бориб қолганми ёки ундан ҳам қарироқми — билшиб бўлмайди. Эғнида қўй терисидан тикилган нимча, тилилиб кетган чакмон. Ёмгирдан, қуёшдан саргайиб, эскириб кетган. Унинг тизаси устида қишлоқларда қуп учрайдиган кубизга ухшаган дагалгина чолу. У букилиб олган — тингловчиларга юзи қуринмайди, телпаги остидан чуччайиб чиқиб турган жигарранг қулоқларгина кузга ташланади.

Аҳён-аҳёнда қубиз баланд садолар беради, куйчи чидаб булмайдиган дард билан авж пардада куйлайди.

Ҳочоқ енида, курсида туладан келган хушбиччим қирим татари — қаҳвахона эгаси утирибди. Аввалига у жилмаяди — табассуми жиндай мулойим ва жиндай маъюсмиди ёки истеҳзоли ва такаббурлигимиди — биллиб булмасди. Кейин унинг қошлари чимирилди, юзидаги табассум изтиробли ва ночор бир ҳолат касб этдию шу алфозда қимир этмай қотиб қолди.

Дераза тагидаги узун курсида новча буйли, курақлари қотма, оппоқ соқолли ҳожичилим тортиб утирибди. Устидаги қора чопон, бошидаги оқ салла унинг қорамағиз чехрасига жуда мос тушган. Энди у чилимини унутди, бошини деворга суяди, кузларини юмди. Йул-йул жун пайпоқ кийган оёқларининг бирини букиб, узун курси устига куйган, иккинчисида чувак, у осиллиб турибди.

Ҳожининг енидаги стол теграстида эса қишлоқ қаҳвахонасига кйриб, бир пеладан қаҳва ичиш орзусида машинасини тухтатиш хаёлига келган йуловчилар утирибди. Уларнинг бири — бошига шляпа кийган, устида сув уйнайдиган инглизча пальтолик девқомат жаноб ва иккинчиси — ҳар нарсага олазарак боқиб, ҳаяжонга тушаверганидан ранги оқариб кетган куҳликкина жувон. Бу жувон жанублик, татарчани биледи, кушиқнинг сузларини тушуниб утирибди...

— О-о-о-о Темурихон! Бутун ёруғ жаҳонда Темурихон Соҳибқирондан муътабарроқ хон булган эмас! Бутун олам унинг қаршисида зир тираган. Дунедаги гузалларнинг сараси булмиш ҳар қандай аёл бир лаҳзагина унинг қаршисига булмиш бахтига эришмоқ учун жонини фидо қилишга тайёр турган. Аммо қазоси олдида Темурихон Соҳибқирон тузонли бозор тошлари

ҚУШИҚ

устиди утириб, майиблар ва гадоиларнинг жудур кийимларини тавоф этиб бундай деган экан: «Ҳой жаноблар ва девоналар, менинг қалбимни суғуриб олингиз! Энди унда ортиқ ҳеч нарсага иштиёқ қолмади». Ниҳоят, Парвардигорнинг раҳми келибди ва уни бу дуненинг гам-ташвишларидан, уткинчи ҳою ҳавасларидан халос этибди. Орадан кўп утмай, унинг салтанатидан путур кетибди: мамлакат лахтак-лахтак бўлибди, шаҳарлар ва қасрлар хувиллаб қолибди, уларнинг вайроналарини қумтепалар қоплабди, қимматбаҳо ложуварддек мангу мовий осмон ва жаҳаннам оташидек мангу ловиллаб турадиган қуёш остида уларнинг ному нишони уча бошлабди... О-о-о-о-о Темур Соҳибқирон! Қани сенинг даври давронинг? Қани сенинг қилган ишларинг? Қани жанглари? Қани зафарлари? Сени яхши қурган, рашк қилиб еру кукка ишонмаган навхувонлар қан кетди? Қани сенинг оғушингда қора қуёшдек порлаган кўзлар?..

Ҳамма сукутта чумган, ҳамма қушиқ сеҳрига маст. Вожаб! Қушиқ қаъридан отилиб чиқётган аламли фиғон, кимгадир аталган аччиқ таъна ҳар қайси юксак, ҳар қандай эҳтиромли хуррамликдан ҳам лаззатлироқ эди.

Йуловчи жаноб кўз узмай стол устига тикилган, у сигарасини бурқситиб чекади. Хоним кўзларини катта очиб утирибди — яноқларидан кўзёши оқмоқда.

Бир неча муддат доғ қотиб утирганларидан кейин улар қаҳвахона эшигидан ташқарига чиқдилар. Тиланчи қушиқни тугатди. Қаҳвахона эгаси унга нон берди. У нонни бурдалаб кавшай бошлади. Аммо қушиқ ҳамон давом этаётгандай, унинг интиҳоси йўқдай туюларди.

Аёл чиқиб кетаётиб, тиланчига бир тилло танга тутди, лекин “Барибир кам бердим”, дея кунгли хижиб будди. У қаҳвахонага қайтиб кирмоқни, тиланчига яна бир тилло, йўқ, икки-уч тилло танга бермоқни еҳуд ҳамманинг олдида унинг қуруқшоқ қулидан уймоқни ҳам хаёл қилди. Аёлни кўзларидаги ёш ҳали ҳам қуриб битгани йўқ. Аммо у умрида ҳеч қачон ҳозирдагидек — еру дуненинг гаму андуҳлари ва уткинчи ташвишлари ҳақида қушиқ тинглаган дақиқадагидек бахтли бўлмаганини ҳис этди. Бугунги зулматли ва наммуш тун қуйнида, кўз илгамас денгизнинг оқислардан келаётган суронини эшитиб, баҳор ёмғирининг муаттар буйини туйиб, юракларнинг туб-тубигача майинлик бахш этаётган саркаш шабададан лаззатланиб, у узини бахтли деб билмоқда эди.

Машина ичида ёнбошлаб ётган ҳайдовчи апил-тапил сакраб тушиб, чироқдан таралиб турган нурга энгашиди, ивирсиб нималардир қилди. Астари ағдариб тикилгандек қуринадиган пустинда у баайни йиртқиш жониворга уқшарди. Машинага бирдан жон киргандай будди, у гувиллаб, бетоқат титрай бошлади. Жаноб хотинига машинага чиқишга кумаклашди, уни унинг енига утирди, аёлни тиззаларига аёл етди. Аёл паршонхотирлик билан унга миннатдорлик билдирди...

Машина катта йул буйлаб қуйига шунгиди, сунг шигоб билан юқорилай бошлади. Чирогдан таралган нурлар аллақандай буталарни ёритди, кейин уларнинг усти-

дан сирғалиб, қиялаган қоронги йул бағрига шунгиди... Юксакликда, элас-элас кузга ташланиб турган баҳайбат тоғ қоялари узра бирдан, тарқоқ булутлар орасидан, юлдузлар милтиради. Олдинда — олис-олисларда сувлари тулқин уриб ётган денгиз курфазли оқаришиб куринди, шамол юлқиниб юзга майингина урилди...

— О Темур Соҳибқирон, — дея нола қилади қушиқ, — бу ёруғ жаҳонда сендан жасурроқ, сендан саодатлироқ кимса йуқ эди, юзларинг қорамағиз эди, узинг Жаброилдек нурли ва батавфӣқ, Сулаймон подшодек доно ва бенуқсон эдинг! Бошингдаги дасторинг жаннат баргларидан ҳам аълороқ ва ёрқинроқ шпакдан эди, унга қадалган олмос нишон етти рангли юлдуз оташидай нурланиб товланарди, сенинг ҳинди узуклари билан безанган, қорайиб кетган чултоқ қушинга бир бора лабларини теккизиш бахтига мушарраф булмоқ учун бу дуненинг гузалларидан гузал маликалар ва канизаклар жонини бершга тайёр эди. Аммо бу дунё неъматларини бекаму куст татиб куриб, сен — Темур Соҳибқирон бозор майдонда чангу тузон пчида утириб, ениндан утиб кетаётган ногиронлар, майибларнинг жуддур либосларини кузларинга сурдинг: «Менинг изтироб чекастган қалбимни юлиб олингиз, майиблар!» Сенинг қабринг устидан асрлар елиб утди, сенинг мангу мовий осмон ва ҳамшиша хуррам куёш остидаги масжидларинг ҳамда қасрларингнинг харобаларини зоглар қолади. Еввойи наъматак мақбарангнинг ложувард нақшларини ёриб чиқиб, офтобга буёй чузди. Ҳар баҳор унинг шохларда булбуллар мудом гирендир, изтиробли ва лаззатли қушиқлардан мадҳига тил ожиз бахтни қумсақдан уларнинг бағри тилка-пора булади... О-о-о-о-о Темурхон Соҳибқирон! Қани сенинг кескир ҳақиқатуйлигинг? Қани қалбинг чеккан аламлар бари? Ахир, бу дуненинг мафтункор васвасаларини сенинг қалбинг кузёши ва зардоб билан улоқтириб ташлаган эди-ку!..

Тоғлар чекиниб ортда қолди, энди катта йул еқалаб денгиз ястаниб ётарди. У сурон солиб, қисқичбақа ҳидини таратиб, соҳилга оқ купиклар сочади. Олдинда — олис-олисларда, қоронги водий бағрида қизғиш ва оқиш чпроқлар шуълаланиб турибди, шаҳар устида пуштиранг шафақ. Шаҳар устига ва денгиз сатҳига чуқкан тун қорақудай тимсиёҳ ва майин.

Париж, 1921 йил

Қимматга тушган Тўлов

ёхуд

**Туркистон Мухториятининг
вужудга келиши ва
тор-мор этилиш сабаблари**

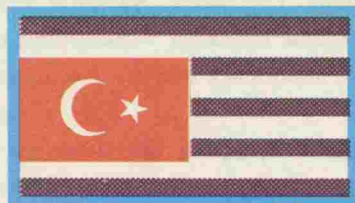
1917 йилнинг 27 февralида Петроградда рўй берган инқилобий воқеалар натижасида чор ҳокимияти ағдарилиб ташланди. Тарихга Февраль инқилоби сифатида кирган бу воқеалар ҳақидаги хабарни 3 мартга қадар Туркистон генерал-губернаторлиги эълон қилмай турди. Мутлақ истибдодга асосланган давлатнинг қайта тикланишига умид боғлаган Куропаткин Февраль инқилоби ҳақидаги хабарни маълум вақтгача сир тутди. Ниҳоят, Петрограддаги каби, Тошкентда ҳам Ишчи ва солдат депутатлари шўролари тузилгач, у ўзини Муваққат ҳукуматнинг Туркистондаги мухтор вакили деб эълон қилди.

Лекин “оқ подшо”нинг ағдариб ташлангани хабари маҳаллий аҳолини аллақачон жунбушга келтирган, зулм кишанларининг парчаланишини кутган зиёлилар инқилобий кайфият билан йўғрилган ва Туркистон бўйлаб ҳуррият шабадаси эса бошлаган эди.

Ана шу шабаданинг кучайиши оқибатида ва собиқ чор ҳукумати тасаруфида кечган демократик ўзгаришлар тақозоси билан 1917 йил 27 ноябрда Қўқонда тўпланган 1У Умуммуслмонлар қурултойи Туркистонда мухтор

ҳукумат тузилганини эълон қилди. Большевиклар “Қўқон мухторияти” деб атаган ва яқин-яқингача тўхмат ва бўхтон тошларига гирифтор бўлган ХХ асрдаги дастлабки мустақил Туркистон давлати шу тарзда юзага келди.

“Ўзбекистон ССР тарихи”нинг 1967 йилда чоп этилган 1У жилдида: “Қўқон мухторияти” пролетариат диктатурасини ағдариб ташлаш, зулмга асосланган феодал тузумни тиклаш ва Туркистонни Англия мустамлакасига айлантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. У америкалик-англиялик империалистлар ёрдамида “мухторият” байроғи остида меҳнаткашларни Совет ҳокимиятига қарши курашга рағбатлантириб, ғаламислик қилди”, деб ёзилган. Бошқа илмий адабиётлардаги Туркистон мухтор давлатининг баҳоси ҳам шундан асло фарқ қилмайди. Беҳбудий, Мунавварқори, Фитрат, Чўлпон сингари ўзбек

халқининг ор-номуси бўлмиш зотлар Туркистон мухториятининг ташкилотчилари бўлгани учун ҳам узоқ йиллар мобайнида бадном этиб келинди.

Февраль инқилобидан кейинги вазият

Февраль инқилоби ғалаба қозониши билан муваққат ҳукумат номидан эълон қилинган мурожаатномада, жумладан, Туркистон халқларига ҳам манзур ва маъқул бўлган бундай сўзлар бор эди:

“Русия давлати фуқаролари. Буюк воқеа рўй берди. Рус халқининг қудратли ҳаракати билан эски тартиб ағдариб ташланди. Янги озод Русия вужудга келди. Буюк тўнтариш узоқ давом этган кураш йилларига яқун ясади. 1905 йил 17 октябрь фармони билан Русиядаги уйғонган кучларнинг тазйиқи остида конституцион озодлик ваъда этилган эди. Аммо бу ваъдалар бажарилмади. Халқ орзу-умидларининг ифодаси бўлган биринчи Давлат Думаси тарқатиб юборилди. Иккинчи Думанинг ҳам қисмати шундай бўлди ва халқ хошироодасини енгилга қодир бўлмаган ҳукумат 1907 йил 3 июнь фармони билан қонунчилик фаолиятида иштирок этиш учун берилган ҳуқуқларнинг бир қисмини аҳолидан тортиб олди.

Ўн йиллик узоқ давр давомида эришилган барча ҳуқуқлар халқдан бирма-бир тортиб олинди, мамлакат яна ўзбошимчалик ва мутлақ ҳокимлик ботқоғига ботди. Ҳокимиятнинг оқил бўлиши йўлида қилинган ҳар қандай уринишлар зое кетди, душман

Ватанимизни буюк жаҳон курашига жалб этган бир пайтда халқ билан бир тан ва бир жон бўлмаган, Ватан тақдирига лоқайд қараган ва гуноҳи азим остида қолган ҳокимият маънавий тушкунлик ҳолатида эди. Даҳшатли ички вайронагарчиликдан силласи қуриган армиянинг қаҳрамонона хатти-ҳаракатлари ҳам, миллий хавф-хатар олдида бирлашган халқ вакилларининг даъватлари ҳам собиқ император ва унинг ҳукуматини халқ билан бирлашиш йўлига бошлай олмади...”

Муваққат ҳукумат 1917 йил арафасида вазиятга бундай одилона баҳо берибгина қолмай, Таъсис мажлис чақирилгунга қадар фуқаролар озодлиги ва тенглигини кафолатловчи мезонларни зудлик билан ишлаб чиқиш, фуқароларга руҳий кучларини Ватан манфаати йўлида сарфлаши учун шарт-шароитлар яратиш ваъдасини ҳам берган эди.

Феодал турмуш тарзи ва ярим асрдан бери давом этаётган мустамлакачилик туфайли Туркистон аҳолиси оғир иқтисодий ва ижтимоий аҳволни бошдан кечираётган эди. 1905-08 йиллардаги рус, турк ва Эрон инқилоблари бонги билан уйғонган ўзбек зиёлилари жадидчилик ҳаракатини ташкил этиб, мудроқ халқни уйғотиш, мамлакатни қоқоқлик ботқоғидан олиб чиқиш мақсадида янги усулдаги мактабларни, тараққийпарвар гоёларни олға сурган газета ва журналларни, театр труппаларини вужудга келтирган эдилар. Келажак хуррият иштиёқида фидойиларча меҳнат қилаётган жадидларга чор ҳокимиятининг ағдарилиб, Муваққат ҳукуматнинг давлат тепасига келиши ва демокративий ислохотларни қўллаб-қувватлаши айни муддао бўлди.

Лекин бу даврда жадидлар халқни уйғотиш ва унинг ижтимоий фаоллигини оширишга қанчалик жиддий киришган ва муайян самараларга эришган бўлмасин, на халқ, на уларнинг ўзи етарли даражада уюшган эди. Шунинг учун ҳам Туркистонда Февраль инқилобидан кейин вужудга келган тарихий

шароитдан тўлиқ фойдаланиши мумкин бўлган ягона уюшган куч — Ишчи ва солдат ноиблари шўроси, ўша давр ифодаси билан айтганда, Ишчи ва солдат шўролари, яъни рус большевиклари эди. Ишчи ва солдат шўролари эса нафақат Тошкент, балки Туркистоннинг бошқа шаҳарларида ҳам кун сайин уричиб, катта сиёсий кучга айланиб бормокда эди. Кейинчалик Туркистонда Совет ҳокимиятининг ўрнатилишида ҳал қилувчи ўрин тутган бу куч дастлабки қадамидан бошлабоқ маҳаллий халқ вакилларида холи давлат идораларини барпо этишга ҳаракат қилди.

Февраль инқилобига қадар Петроградда Давлат Думаси қошидаги мусулмон фирқасининг Туркистон масалалари бўйича котиб бўлиб ишлаган муҳтарам бир зотнинг ўша кезларга оид қуйидаги эсдаликлари тарихни бир қадар ойдинлаштиради. Ул зот 1917 йилнинг 10 апрелида Тошкентга етиб келиб, шу куни очилган Туркистон вилоят Ишчи ва солдат шўроларининг қурултойида иштирок этади ва ажабтовур манзаранинг гувоҳи бўлади:

“Залга кирган чоғимда,— деб ёзган эди у,— мен танимайдиган бир рус минбарда эди. У кишининг қайраб-қайраб, такрорлаб сўзлаган сўзларидан қуйидагилар хотирамда: “Инқилобни рус инқилобчилари, рус ишчилари, рус солдатлари амалга оширди. Шунинг учун ҳам Туркистонда ҳам идора, ҳокимият биз — русларникидир. Ерлилар биз нима берсак, шу билан қаноатланиши керак...”

Бу сўзларни Қўқондан келган муаллим, халқчи социалчилар гуруҳига мансуб Некора исмли кимса айтган эди. Февраль инқилобидан кейинги Туркистондаги сиёсий вазиятни Некорага ўхшаш кимсалардан иборат Ишчи ва солдат шўролари, яъни ўлкадаги бир сиқим рус муҳожирлари идора қилиб турар, куруллой кучлар, почта ва телеграф, бошқа давлат тузилмалари ҳам фақат улар ихтиёрида эди. Туркистондаги барча ҳуқуқ ва имтиёзларига ворисликни

даъво қилган бу кучлар, гарчанд ўзларини большевиклар, халқнинг миллий манфаатларини ҳимоя қилувчи кишилар деб атасалар-да, ҳали Октябрь тўнтарылишини ясамай туриб, маҳаллий халқнинг ҳақ-ҳуқуқларини поймол этаётган эди.

Ана шундай сиёсий-ижтимоий шароитда маҳаллий зиёлилар ўртасида туғилиб бораётган миллий марказни ташкил этиш гоёси тарих ва ҳаёт тақозоси билан кун тартибига чиқди.

“Шўрои ислом”нинг вужудга келиши

Февраль инқилобининг акс садоси Тошкентда март ойида айниқса авж олди. Турли-туман жамиятларнинг вакиллари шаҳар Думаси жойлашган бино олдига йиғилиб, янгидан-янги сиёсий тузилмаларга аъзо сайлай бошлади. Вақтининг ганимат эканини сезган жадидлар ҳам жонланиб, Янги шаҳарда ташкил этилган ижроқўмга ўз вакилларини киритиш пайига тушдилар. 6 март куни бўлган вакиллар сайловида Эски шаҳарда ташкил этилган тўрт жамиятдан ижроқўмга саккиз нафар вакил киритишга эришилди. Жадидлар шу билан кифояланиб қолмай, 9 март куни Чорсудаги Жоме масжидида кўп минг кишилик йиғин ўтказдилар. Баъзи маълумотларга қараганда, шу куни масжид ва унинг атрофига йигирма мингдан зиёд киши тўпланган. Мажлис қатнашчилари таниқли адвокат Убайдулла Хўжаевни раис, Мунавварқорини раис ўринбосари, Исломбек Худоёрхоновни эса котиб этиб сайлаганлар. Хуррият қурбонлари руҳига ўқилган тиловатдан кейин полицмейстер Колесников ўрнига Исломбек Худоёрхонов Эски шаҳар ҳокимиятига бошлиқ этиб сайланди. Шундан кейин йиғилиш қатнашчилари Ишчи ва солдат шўроларига ўхшаш маҳаллий халқ вакилларида иборат жамиятни таъсис этишга киришдилар. Жамиятни қандай номлаш хусусида бўлиб ўтган баҳслардан сўнг Мунавварқорининг “Бу ерда

Туркистон Мухторияти ҳукуматининг аъзолари

тўпланган кишилар мусулмон аҳолининг вакиллари дидир. Шунинг учун ҳам жамиятимизни “Шўрои ислом” деб номлаш ўринли бўлади”, деган сўзлари ҳаммага манзур бўлди. Шу тарзда Туркистоннинг 1917-18 йиллардаги сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутган “Шўрои ислом” жамияти юзага келди.

Дарвоқе, 10-11 март кунларида жадидларнинг сиёсий-маърифий дастурларига қарши бўлган уламо, амалдор ва бойларнинг хатти-ҳаракатлари билан “Шўрои ислом” ҳайъатига сайланган кишилар ҳақида турли-туман миш-мишлар тарқатила бошлади. Натижада йигирма минг кишилик йиғин томонидан сайланган вакиллар номзодларини қайтариб олди. Эндигина тузилган жамият тақдир, демакки, маҳаллий халқнинг ҳам тақдирини хавф остида қолди. Ана шундай қалтис бир пайтда илғор қарашли ёшлар ташаббусни қўлларига олиб, 13 март кунини яна умумхалқ йиғинини ташкил этдилар.

“Тахминан қирқ минг халқнинг бир ерга йиғилмоғи,— деб ёзган эди шу

йиғин ҳақида “Нажот” газетаси,— ва бир оғиз гапга қулоқ солиб, камоли тинчлик ила машварат ва қарорлар беришмоғи, эҳтимол, Туркистонда биринчи мартабадур”.

Чиндан ҳам Тошкентда, эҳтимол, бутун Туркистонда бундай кўп минг кишилик йиғин биринчи бор ўтказилиши эди. Шу нарса қувонарлики, олдинги йиғинда сайланган қирқ киши, айрим ўзгаришлар билан ўринларида қолди. Халқ уларга қайта ишонч билдирди. Тошкент шаҳри ижроқўми аъзолигига Убайдулла Хўжаев (Шайхонтоҳур даҳасидан), Тошпўлатбек Норбўтабеков (Кўкчадан), Зайниддинхўжа Саримсоқхўжаев (Себзордан) ва Абдусафийхон Фанихон ўғли (Бешёғочдан) сайландилар.

Орадан уч-тўрт кун ўтгач, ички Русиядан Шоҳиҳмедов, Мустафо Чўкай ўғли, Навширвон Яушев ва бошқалар келиб, “Шўрои ислом”нинг сиёсий жамият сифатида мустаҳкамланишига ҳисса қўшдилар. Апрель ойининг бошларида бошқа шаҳарларда ҳам “Шўрои ислом”нинг маҳаллий ташкилотлари

очила бошлади. Янги ташкил этилган жамият зудлик билан ўзининг “Нажот”, “Шўрои ислом”, “Кенгаш”, “Хуррият”, “Эл байроғи” сингари га-зета ва журналларини чоп эта бошлади.

“Шўрои ислом” фаолиятига асос қилиб қуйидаги тадбирларни белгиланган эди:

— Туркистонда мусулмонлар орасида сиёсий, илмий ва ижтимоий жиҳатдан замонага мувофиқ ислоҳот гоյларини тарқатиш;

— Туркистон мусулмонларини ягона фикр ва маслак атрофида бирлаштиришга қаратилган ишларни амалга ошириш;

— Бошқа мамлакатларнинг идора усулларини ўрганиб, Таъсис мажлисини ўтказишга тайёрланиш;

— Туркистоннинг ҳамма шаҳар, қишлоқ ва овулларида сиёсий, илмий ва ижтимоий хутбалар ўқитиш;

— Эски маъмурларни янгилари билан алмаштириш йўлларини халққа кўрсатиш;

— Туркистондаги турли миллат вакиллари орасида бўлган ихтилофларни бартараф этиш ва бўлажак ихтилофларнинг олдини олиш ҳамда уларни бирлаштириш;

— Турли миллат ва фирқалар билан алоқада бўлиб, мусулмон халқининг талаб ва эҳтиёжларини ўз вакиллари орқали уларга билдириш ва, лозим бўлганда, улардан ёрдам сўраш.

“Шўрои ислом” раҳбарлари, юқорида баён этилган дастуруламалдан кўринганидек, Туркистон халқларининг миллий манфаатларини кўзлабгина қолмай, келажакда демократик ислоҳотлар йўли билан кўп миллатли Туркистон мухтор давлатини барпо этиш ниятида ҳам бўлганлар.

Аммо, афсуски, жамият раҳбарлари “оламшумул” тадбирларга берилиб кетиб, “ички ишлар”га кам эътибор қаратдилар. Натижада “Шўрои ислом” тез орада “жадидлар” ва “қадимлар”га бўлиниб кетди. 1917 йилнинг ёз ойларида “қадимлар” “Уламо” жамиятини туздилар.

Тўланмай қолган товон

Петрограддан тажрибали мусулмон сиёсатчилари келгани ва Ўлка марказий мусулмон шўроси тузилганидан сўнг бояги ҳар икки ташкилот мазкур шўро қошидаги бўлимлар сифатида фаолиятини давом эттирди. Бу икки ташкилот ўртасидаги, шунингдек, шўронинг бошқа вилоят бўлимлари орасидаги ички кураш ва зиддиятлар эса кундан-кунга авж олиб, Ишчи ва солдат шўроларига қўл келадиган ва ҳаракат майдонини уларга топширадиган вазият вужудга келди. Туркистондаги барча шаҳар ва вилоятларни назоратига олган Ишчи ва солдат шўролари эса маҳаллий халқнинг ризқ-насибасини қирқиш, талаш ва ҳақ-хуқуқини топташ билан машғул бўлди.

Кези келганда айтиш жоизки, Петроград Ишчи ва солдат шўросининг бошлиғи Н.С.Чхеидзе ҳам туркистонлик ҳамкасбларидан асло фарқ қилмаган. Мустафо Чўқайнинг ёзишига кўра, у Петрограддан Тошкентга қайтиши арафасида Чхеидзе билан учрашиб, унга Туркистон учун мухторият исташи тўғрисида сўзлаганида шўро бошлиғи бундай деган: “Оллоҳ ишқига, ўртоқ Чўқай ўғли, мамлакатда — юртдошларингиз орасида мухторият ҳақида сўзламанг. Биринчидан, ҳозир бу тўғрида сўзлаш эрта. Иккинчидан, сизнинг Туркистон каби бир мамлакатда мухторият дарҳол истиқлол ва айрилиш томон қўйилган одим бўлади”.

Туркистондаги Ишчи ва солдат шўролари ҳам маҳаллий халқ мунавварлари ўлка учун мухторият исташи ва шу йўлда ҳаракат қилиши эҳтимолини сезиб, Февраль инқилобидан кейин ўтган вақт ичида “социалистик инқилоб”га тайёргарлик кўра бошлади. Муваққат ҳукумат ҳали нафас олаётган пайтнинг ўзидаёқ Туркистон халқлари эркига чанг урган, “инқилоб қурбонлари фойдасига”, деб ҳаддан зиёд оғир солиқлар солган, темирйўл орқали келтирилган ғаллани фақат русларга бериб, шаҳар ва қишлоқларда очлик таҳликасини вужудга

келтирган шўрочиларнинг мутлақ ҳокимларга айланиши ўта хавfli эди. Шунинг учун ҳам Ўлка марказий мусулмон шўроси Туркистон халқлари тақдири “большевиклар қамчиси”га дучор бўлиб қолишидан хавотирланиб, терс чоралар қўришга жиддий равишда киришди.

Сўнги йўлларда ошкор бўлган маълумотларга кўра, Октябрь тўнтариши арафасида Кавказдан Сибирга Тошкент орқали ўн минг нафар чор армияси ўтган. Большевиклар таъсиридан холи бўлган ана шу катта ҳарбий куч уч-тўрт кун мобайнида Тошкентда тўхтаб турганида Мунавварқори ва Убайдулла Хўжаев қўшин қўмондони билан мулоқот қилган. Икки ўртадаги келишувга кўра, Ўлка марказий мусулмонлар шўроси, аниқроғи, “Шўрои ислом” шу қўшин ёрдамида ҳокимият тепасига келиши лозим эди. Сўнг қўшин Марказий Туркистон давлати расман шаклланиб кучга киргунга қадар шу ерда туриши, Ишчи ва солдат шўроларини қуролсизлантириши, кейин эса ўз қурол-яроғларини ҳам Туркистон ҳукумати ихтиёрига топшириб, тарқалиши зарур эди. Қўшин қўмондони билан келишувга кўра, туркистонликлар гарданига фақат молиявий харажатларни олганлар. Бунинг учун, эса икки миллион сўм даркор бўлган. Мунавварқори билан Убайдулла Хўжаев дарҳол тошкентлик бойларни йиғиб, кенгаш ўтказган. Бойларнинг аҳвол-руҳиясидан яхши хабардор бўлган Мунавварқори шу йиғинда уларга қарата бундай деган:

«Агар сиз, муҳтарам аъёнларга мурожаат этиб, дини ислом фойдасига маълум бир маблағни ажратишни сўрасалар, сизлардан шу маблағни олиш ит азоби билан тенг бўлади. Миллат фойдасига деб сўралганда ҳам шундай аҳволни кўрамиз. Сизларга фақат ўз манфаатингиз бўлса бўлгани. Ҳозирги вақтда хусусий мулкни асло тан олмай-диган большевойлар фирқаси инқилоб қилишга шай бўлиб турибди. Агар шу фирқа ҳокимият тепасига келса, сизларнинг ҳамма молу мулкингиз — уйингиз

ҳам, боғ-роғларингиз ҳам, олтин-кумушларингиз ҳам беистисно улар қўлига ўтади».

Тошкент бойлари Мунавварқори ва Убайдулла Хўжаевнинг сўзларига ишонмадилар. Икки миллион сўм тўпланмагани боис миллий Туркистон давлати тўзилмай қолди. Миллат озодлиги учун тўланиши керак бўлган арзон товон шу тариқа тўланмай қолди ва бу тўлов етмиш тўрт йилга чўзилди — гоёта қимматга тушди. 1917 йилнинг ноябрида большевиклар қуролли қўзғолон йўли билан Ички Русиядан кейин Туркистондаги ҳокимиятни ҳам эгаллади.

Совет ҳокимиятининг дастлабки кунларидаёқ маҳаллий бойлар қўлида бўлган барча мол-мулк тортиб олинди. Орадан маълум вақт ўтгач, улар муштумзўр деб эълон қилиниб, Сибирь ва Украинага сургун қилинди.

Октябрдан кейинги вазият

Туркистонда яшаган барча рус муҳожирларини большевиклар сирасига киритиш инсофдан эмас. Улар орасида турли фирқаларга мансуб, демак, большевикларнинг дастуруламалларига қарши бўлган кишилар ҳам оз эмас эди. Шулардан бири, Фарғонада нашр этилган “Знамя свободы” газетасининг муҳаррири, меньшевик Г.Павлюченко Октябрь тўнтаришининг дастлабки кезларида бундай деб ёзган:

“Кўплаб қурбонлар ва диққатбозликлар натижасида қўлга киритилган ҳуррият барча халқларга бирдай мансуб бўлиши ва уларга ўз тақдирини ўзи белгилаш, ўз турмушини ўзи қуриш имкониятини бериши зарур. Биз, Осиё халқларининг кўплаб оммалари истиқомат қилаётган Туркистонга келиб қолган оверуполиклар, демократиянинг асосий ўлчови — халқларнинг ўз тақдирини ўзлари белгилаши ҳақидаги мезонни эътиборга олишимиз лозим”.

1917 йил 15 ноябрда қабул қилинган “Русия халқлари ҳуқуқлари баёнотномаси”да ҳам бош урғу шу “мезон”га қа-

ратилган эди: “Халқ Комиссарлари Кенгаши Русия халқлари ва элатлари масаласи бўйича ўз фаолияти асосида куйидаги ибтидоларни кўяди: Русия халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилашдан то ажралиб чиқиш ва мустақил давлатни барпо этишга қадар бўлган ҳуқуқни, барча ва ҳар қандай миллий ҳамда миллий-диний имтиёзлар ва чекланишларни бекор қилишни...”

3 декабрда қабул қилинган “Русия ва Шарқдаги барча мусулмон меҳнаткашларга” деган мурожаатда эса мана бундай сўзлар ҳам бор: “Ўз миллий турмушингизни эркин ва қийинчиликсиз қуринг. Шуни билингки, сизнинг ҳуқуқларингиз, Русиядаги барча халқларнинг ҳуқуқлари сингари, инқилоб ва унинг идоралари, Ишчи, солдат ва деҳқон ноиблари шўроларининг барча кучкувати билан муҳофаза этилади”.

Туркистондаги шўро ҳукумати бу баёнотнома ва мурожаатномадан хабардор бўлибгина қолмай, балки Владимир Ленин номига йўлланган телеграммада “Хўп бўлади, бажарамиз!” қабилидаги сўзларни ҳам ёзган. Аммо 15-22 ноябрда бўлган Шўроларнинг 111 ўлка қурултойи баёнотномасига: “Ҳозирги вақтда мусулмонларни ўлка олий инқилобий идораларига киритиш мумкин эмас, зероки, маҳаллий аҳолининг Ишчи, солдат ва деҳқон ноиблари шўроси ҳокимиятига муносабати ноаниқ: маҳаллий аҳоли ўртасида пролетар синфий ташкилотлари йўқки, уларнинг ўлка олий ҳокимияти идораларидаги вакилларини фракция табриклаган бўлсин”, деган сўзларни уялмай-нетмай қўшиб қўйганлар.

Бир томондан, Русиянинг собиқ мустамлакаларига ўз тақдирини ўзи ҳал этиши ҳуқуқи берилган, иккинчи томондан, Туркистонда Октябрь тўнтариши натижасида ҳокимият тепасига чиқиб олган Ишчи ва солдат шўроларининг маҳаллий халқни ҳамон эзаётгани ва шовинистик сиёсат юритаётганини кўрган Миллий марказ қатъий ҳаракат пайти келганини тушунди. Марказ турли вилоятлардаги бўлимларига ўлка тақ-

дири масаласида мурожаат этди ва Сирдарё, Фарғона, Самарқанд вилоятлари бўлимларидан Ўлка мусулмонлар қурултойини зудлик билан чақиритиш тўғрисидаги талабларни олди. Еттисув ва Туркистоннинг айрим туман бўлимларидан ҳам шундай талаблар тушди.

22 ноябрда тулаган Ишчи, солдат ва деҳқонлар шўросининг III қурултойида 26 ёшли Ф.Колесов бошчилигида Халқ Комиссарлар Кенгашининг таъсис этилиши ва бу кенгашга, одатдагидек, бирорта ҳам маҳаллий халқ вакилининг киритилмагани воқеаларнинг кейинги оқимини тезлаштириб юборди. Ушбу сиёсий воқеага жавобан 26 ноябрь куни Қўқонда Ўлка мусулмонларининг фавкулдда IV қурултойи чақирилди.

Туркистон мухтор давлатининг тузилиши

Қурултойнинг биринчи куни ташкилотчилардан бири Русия ва Туркистоннинг сиёсий ҳамда иқтисодий аҳволи тўғрисида маъруза қилиб, сиёсий танглик билан бирга озиқ-овқат танқислигидан чиқиш йўллари ҳам тўхталди. Ушбу масала бўйича бошқа нотиклар ҳам кенг муҳокама юритдилар. Қурултойнинг иккинчи куни, яъни 27 ноябрь кеч соат олтида эса “Туркистон ўлкасида бўлган халқларнинг хоҳишлари бўйича, Буюк Русия инқилоби тарафидан берилган асосларга биноан федерация асосига бино қилинган ҳолда Туркистонни ерлик мухториятга (яъни территориалний автономиялик) эълон қиладур”, деб ёзилган тарихий баёнотнома қабул қилинди. Бу баёнотномага кўра, Туркистон ўлкасида яшовчи барча миллатларнинг ҳуқуқлари ҳар жиҳатдан таъминланиши ваъда этилган эди. 26 ноябрда Туркистон Миллат Мажлисининг очилиши тўғрисидаги қарор тасдиқланди. Шу куни Миллат Мажлиси аъзолари билан биргаликда Муҳаммадхон Тинишбой ўғли раислигида Туркистон Мухторияти ҳукуматининг куйидаги аъзолари ҳам тасдиқдан ўтдилар:

Мухаммаджон Тинишбой ўгли — ҳукумат раиси ва Дохилия нозири.

Абдурахмон Ўразай ўгли — Дохилия нозири муовини.

Убайдулла Хўжаев — Ҳарбий ва милиция нозири.

Мустафо Чўқай ўгли — Хорижия нозири.

Ислом Шоҳиҳмад ўгли — Молия нозири.

Обиджон Маҳмуд ўгли — Озиқ-овқат ишлари нозири.

Миродил — Нофия нозири.

Хидоятбек Юргили ота ўгли — Зирот нозири.

Носирхон — Маориф нозири.

29 ноябрь куни қурултой Миллат Мажлиси ва ҳукумат аъзоларининг дахлсизлиги ҳамда муҳофазаси ҳақида қарор қабул қилиб, уларнинг бирортасига нисбатан зўровонлик ўн миллионлик Туркистон халқларига нисбатан ҳақорат эканини эълон қилди. 30 ноябрь куни соат учда эса Қўқонда мусулмонларнинг улуг намоиши ўтказилиб, инқилоб самараларини сақлаш ҳақида қасамёд қилинди.

Шу тарзда ўзбек халқининг илғор қатламларида катта умид уйғотган Туркистон Мухтор давлати барпо этилди. Ўзбек миллий уйғониш ҳаракатининг фаолларидан бири Маҳмудхўжа Бехбудий “Хуррият” газетасининг 1917 йил 19 декабрь сонида бу тарихий воқеани халққа бундай сўзлар билан етказди:

“27 ноябрда Хўқандда Туркистон Мухторияти умумий мусулмон съезди эълон қилинди. Муборак ва хабарли бўлсин! Камина ҳам мажлисда бўлиши учун ифтихор этаман. Яшасун Туркистон Мухторияти!

... Бул бобдаги ўз билишимдан бир оз маълумот бериб ва ҳам мухториятимизнинг мухтасар тарихидан ёзмоқчиман. Чунки мухториятдан кўрқувга (уруш бўлур деб) тушган баъзилар кўринадур. Ай азиз мусулмон биродарлар! Ай Оврүпо, ай ҳам ватандошлар! Билингки, ушбу сана апрель ойинда Тошкентда, бутун Туркистоннинг Рус ва мусулмон

ижроияси комитети аъзолари йиғилиб, иттифоқ ила ушбу қарорни бериб эдилар...”

Бехбудийнинг бу сўзларидан кўринадики, Туркистон Мухторияти гоёси 1917 йилнинг Февраль инқилобидан кейинок «Шўрои ислом»чилар даврасида тугилган.

Бехбудий ўша йилнинг 22 декабрь куни “Хуррият” газетасида яна “Туркистон Мухторияти” номли давомли мақоласини эълон қилиб, унда бундай сўзларни ёзди:

“Туркистоннинг ҳар тарафиндан 300 қадар киши мунда бор эди. Яъни ваколат ила юбориб эдиларким, бунинг катта бир қисми уламо ва машойих эдилар. Рус, яхудий ва арманлардан ҳам вакиллар бор эди. Биргина киши бўлсин, бу Мухториятга ҳеч бир фирқадан мухолифат этмади...”

Хулоса, барча матфу эди. Бутун вакиллар ижмоҳ этган эдилар ҳамда бешўн минг жамоат ила бирга Туркистон Мухторият исломиясининг, қон ила бўлса ҳам, бутун мол ва жонларини фидо этиб, маҳкам тутмоқга, “ло илоҳа иллоллоҳ, Мухаммадур расулulloҳ” ёзилган қизил ва яшил, ой ва юлдузли илму саодат остинда йиғилиб, аҳд этдилар ва бу аҳдни “Аллоҳ Акҳар, Аллоҳ Акбар, лоала ила олло ва илла акҳар ва Алло ал-аҳмад” такбирини ўн минглар ила умут маҳмудия(с) арши аълоға етқуруб, бутун уфқга ғулғула солганларидек, олам болони ҳам ва лулазор этдилар. Оқшомгача бутун Хўқанд кўчаларидан, мактаб ва мадрасаларидан такбир овозлари чиқур эди. Захи саодат!”

Бехбудийнинг бу сўзларидан Туркистон Мухториятининг эълон қилиниши маҳаллий халқ ва турли вилоятлардан келган вакиллар учун катта миллий байрам бўлгани маълум бўлади. Чўлпон ҳам ана шу умумхалқ байрами таъсирида “Оллоху Акбар” шеърини ёзган. Атоқли шоир бу шеъри билангина кифояланиб қолмай, яна “Озод турк байрами” шеърини ҳам яратди. Ўша йиллари Ўзбекистонда машҳур бўлган турк шарқия-

лари оҳангида ёзилган бу шеър юзлаб варақалар шаклида тарқатилиб, Мухториятнинг мадҳияси сифатида қуйланди:

*Кўз очинг, боқинг ҳар ён,
Қардошлар, қандай замон!
Шодликка тўлди жаҳон,
Фидо бу кунларга жон.*

Чўлпоннинг шундай жўшқин сатрлар билан бошланувчи мадҳияси турли йиғин ва намойишларда янграб, янги давлатга халқ ишончи ва меҳр-муҳаббатини уйғотди. Ўзбек халқининг тарихий тақдирини сезган шоирлар Туркистон мухториятини олқишлаб талай шеърлар яратдилар. Чунончи, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг "Туркистон мухториятина", Ҳайбатулла Алиевнинг "Туркистонга", "Мухторият шодлиги" сингари шеърларида ана шу мавзу теран ёритилди.

Туркистон Мухториятининг раҳбарларидан бири ўз хотираларида бундай деб ёзган:

"Биз у замондаги Мухториятни бундай тушунарлик: Туркистоннинг ўзига махсус идора ва ижроия масалалари, яъни қонун ишлаб чиқарадиган парламенти ва ишни юритадиган ҳукумати бўлиши эди. Ташқи сиёсат, молия, йўллар, ҳарбий ишлар Умумрусия федерацияси ҳукуматининг иши деб таниларди. Маориф ишлари, маҳаллий йўллар масаласи, маҳаллий идоралар, адлия ҳамда ер масалаларининг ҳаммаси мухторият ҳукумат ишлари деб қараларди. Биз, хусусан, тупроқ-ер масаласига аҳамият берардик. Ўрду қурилиши масаласига ҳам бир қанча асос ўзгартмалар киритмоқчи эдик. Масалан, Умумрусия учун қурилган кўмондонлик назоратида бўлиш билан туркистонликларнинг аскарый хизматларини Туркистонда кўриб, Туркистонда қолмоқлари биз учун муҳим бир масала эди.

Бизнинг у замонги асосий режамиз ана шундан иборат эди. Тафсилотга киришмадик. Бизнинг энг муҳим уринишларимиздан бири миллий кадрлар ма-

саласи эди. Исталган принципларни эълон этиш мумкин. Ҳар нарсани, кўкдаги ойни ишташ мумкин. Фақат керакли кадр бўлмаганда, керакли инсон кучи ва бошқа воситалар топилмаганда, бутун бу гўзал тилаклар қуруқ сўздан иборат бўлиб қолади..."

Маълум бўлганидек, мухториятчилар Русиядан мутлақо ажралиб чиқиш ва фақат Туркистон мусулмонларининг манфаатларини кўзлайдиган давлатни барпо этиш вазифасини зиммаларига олмаганлар. Улар мавжуд ижтимоий шароит ва тарихий имкониятга асосланган ҳолда мустақил ўзбек давлатини барпо этиш йўлида дадил бир қадам ташлаганлар, холос. Лекин ана шу камтарона ҳаракат дастури ҳам юрагида мустамлакачилик қони гупуриб турган большевикларнинг Туркистондаги "ҳаётий манфаатлари"га тамомила зид эди.

Қонга ботирилган мухторият

13 декабрь Муҳаммад салоллоҳи алайҳи вассаламнинг мавлуд кунини эди. Эрта тонгдан Шайхонтохур масжиди сари турли тарафдан одамлар оқиб кела бошлади. Соат ўн иккида бу ерда кўп минг кишилик йиғин бўлди. Унга ҳатто Янги шаҳардан ҳам "Туркистон ўлкасига — мухторият!" сўзлари ёзилган байроқлар кўтарган вакиллар келди. Соат тўққиз яримда эса Ўрда кўприги ёнида икки-уч минг кишилик бошқа оломон пайдо бўлди ва бу оломон ҳам Шайхонтохур масжидига бориб, митингчилар сафига кўшилди. Афтидан, бу оломон орасида игвогарлар ҳам оз эмас эди. Улар савий-ҳаракати билан митинг қатнашчиларининг бир қисми Янги шаҳарга йўл олиб, Москва кўчасида жойлашган қамоқхонадан Муваққат ҳукумат Туркистон кўмитасининг ҳарбий комиссари Дорерни озод қилди. Ана шундай игвогарлик ҳаракати натижасида отишма бўлиб, Эски шаҳардан келган 16 киши ҳалок бўлди. Бу тасодифий воқеа бўлмай, Тошкентда ҳам мухториятни

эълон қилишга уринган кучларга қарши берилган онгли зарба эди.

Аммо мухториятчилар ўзлари сари келаётган хавф-хатар олдида пушиб қолмай, Қўқонда 26 декабрь куни чақирилган Ишчи ва солдат мусулмон ноибларининг Фавкулотда I қурултойида халқдан шаходат олишга эришдилар. Қурултой Туркистон Мухториятини қўллаб-қувватлаш тўғрисида қарор қабул қилгач, Владимир Ленин номига телеграмма билан мурожаат этиб, ундан ўлкага ҳокимлик даввосидан воз кечиш ва бу ҳокимиятни Туркистон Мухториятининг муваққат ҳукуматига топшириш ҳақида Туркистон Халқ Комиссарлари Кенгашига кўрсатма беришни сўради. Мухториятчиларнинг эътироф ҳақидаги талабларини Умумрусия мусулмонлари миллий шўроси қўллаб-қувватлади.

Вазият мухториятчилар фойдасига ўзгараётганини сезган большевиклар мухториятнинг, шунингдек, уни қўллаб-қувватлаган кишиларнинг шахсий ҳис-

обларидаги барча маблағни мусодара қилиш тўғрисида қарор чиқарди. 29 декабрда эса бутун ўлка бўйлаб қамал ҳолати эълон қилинди. Тошкент шўроси ва бошқа жойлардан Қўқон шўросига тинимсиз равишда ҳарбий мадад юборила бошлади. Мухториятчилар билан большевиклар ўртасидаги кураш тобора кескин ва муросасиз тус ола бошлади.

Мухториятчилар 11 февралдан 12 февралга ўтар кечаси оқ гвардиячилар ёрдамида Қўқон қўргонига ҳужум уюштирди. Уларнинг бошқа бир қуролланган қисми телефон станциясини эгаллаб олди. Аммо Қўқон ҳарбий инқилобий кўмитаси телеграф ва телефон алоқаси узилгунга қадар содир бўлаётган воқеа тўғрисида Тошкентга хабар бериш ва ҳарбий ёрдам сўрашга улгурган эди. 13 февраль кечаси соат учда Фарғонадан тўртта замбарак ва тўртта пулемёт билан қуролланган 120 (айрим маълумотларга қараганда 146) кишилиқ ҳарбий қисм етиб келди. Шу туннинг

Мухториятнинг Қўқон шаҳридаги қароргоҳи тор-мор этилганидан кейинги манзара

ўзидаёқ инқилобий кўмита Мухторият ҳукуматига талабнома йўллаб, кундузги соат учга қадар қурол-яроғни топшириш, ваколатларидан воз кечиб, шўро ҳукуматини тан олиш шартини кўйди. Мухторият аъзолари большевиклар талабини жавобсиз қолдирдилар. Шундан кейин инқилобий кўмита Мухторият ҳукумати аъзоларини ҳибсга олиш тўғрисида қарор чиқарди.

“1917 йил. Хотира парчалари” китобида муаллиф ўша воқеани бундай эслайди: “Кўқон шаҳри ўққа тутила бошланди. Ҳар томонда ўқ отишлари, қўл бомбаси эшитиларди, узокдан тўп гурилтиси келарди. Большевиклар бизга ўз вакилларини юборди ва менинг Кўқон ҳарбий инқилобий кўмитасига топширилишимни талаб этди... Кўқон ҳар тарафдан ўраб олинган эди. Самарқанд, Тошкент ва Фарғонадан большевик аскарлари келди... Шунингдек, ҳар томондан бизнинг одамлар ҳам келди. Бироқ уларнинг кўпчилиги узун таёқ, болта, буюк пичоқ каби нарсалар билан қуролланган эди...”

18 февралда “Уламо” жамияти ташаббуси билан Мухториятда тўнтариш юз берди. Мустафо Чўқай ўғли бошчилигидаги ҳукумат маҳкамаси ағдарилиб, Эргаш кўрбоши Кўқон хони деб эълон қилинди.

18 февралдан 19 февралга ўтар кечаси Тошкентдан ўлка ҳарбий комиссари Е.Л.Перфильев бошчилигидаги замбараклар билан қуролланган кўшин етиб келди. Парфильев шаҳарни уч тарафдан ўраб олиб, 19 февраль куни эрталаб соат ўндан ўн беш дақиқа ўтганда Эргашга талабнома йўллади. Эргаш унинг талабларини бажаришдан бош тортгач, Перфильев Кўқонни 12 замбаракдан ўққа тутди. Кундуз соат бирда бошланган ўқ ёмғири шомгача шаҳарни вайрон этиб ташлади. Аммо шунга қарамай, мухториятчилар таслим бўлмай, ҳар бир бинони, ҳар бир дўконни, ҳар бир карвонсаройни мардларча ҳимоя қиладилар.

Азиз Ниалло — Станишевский “Қир-

гизистон ва Ўрта Осиёда инқилоб ҳамда фуқаролар уруши тарихи очерклари” китобида бундай маълумотни қайд этган: “Кўқон Мухторияти”ни тугатишда кўшинларга кўмондонлик қилган “сўл” эсер Профильев мухториятчиларга қарши курашга дашноқ дружиначиларни жалб этди, улар эса Эски Шаҳарга бостириб кириб, ўғрилик ва мусулмон аҳлига зўравонлик қилиш билан шуғулланди. Биринчи навбатда, маълумки, шаҳарлик бевабечораларга, шунингдек, Кўқондаги беҳисоб хунарманд ва майда савдогарларга шикаст етказилди. Эски шаҳардан қишлоқлар сари талпинган қочоқлар оломони Фарғона вилоятининг кўшни уездларидаги ғулғулани кучайтириб юборди”.

Кўқон уч кун машъала бўлиб ёнди. Уйлар, газлама омборлари, нон дўконлари куйиб кул бўлди. Инглиз разведкаси маълумотида кўра, шу фожиали воқеалар оқибатида уч минг киши ҳалок бўлган. Лекин маҳаллий манбалар бу ҳақда бошқача маълумот беради. Мухторият тор-мор этилгандан кейин дашноқлар гуруҳи шўро дружинаси байроғи остида шаҳарни тўққиз кун давомида талаган ва ўн минг кўқонликнинг ёстиғини қуритган. Кўқон касалхонасида даволанаётган бемор ва ярадорлар бинога кўшиб ёқиб юборилган. Кўқон пахта тозалаш заводи ишчиларидан 50 нафари оиласи билан пичоқлаб ўлдирилган. Дашноқлар кўқонликларнинг қўл-оёқларини чопган, аёлларнинг кўкракларини кесган, болаларни эса беда қирқадиган жодидан ўтказган. Бундай ваҳшийликлар инсоният тарихида шу пайтгача бўлмаган эди.

Турор Рискулов “Дашноқлар Фарғонада нималар қилди?” деган мақоласида бундай сўзларни ёзган: “Кўқонда отишма тўққиз кунча давом этди ва ҳар хил босқинчиликлар содир бўлди. Бойликка ўч бўлган дашноқлар дарҳол ўлжа излашга тушди. Шу мақсадда бутун шаҳар бошдан-оёқ тинтиб чиқилди. Бизнинг замонда мўъжиза юз бериши қийин, бироқ инқилоб бу ҳақиқатни ҳар

қадамда инкор қилмоқда. Хусусан, дашноқлар Қўқонга кирганидан кейин баққоллар, сартарошлар, вино сотувчилардан иборат бўлган армани аҳоли шу заҳотиёқ жанговар инқилобчига айланди ва отрядга кўшилиб, шаҳарни вайрон қилишда қатнашди. Дўқонлар, расталар, умуман, нимаики вайрон қилиш мумкин бўлса, ҳаммаси вайрон қилинди... Оммавий қирғин бошланди. Бу воқеадан сўнг халқ большевиклар, мухториятчилар айтганларидек, босқинчи, худосиз, мусулмонларнинг душмани эканига шубҳа қилмай кўйди”.

Туркистондаги большевик раҳбарлардан бири Дмитрий Манжара хотираларида Қўқон воқеаларига тўхталиб: “Биз мухториятчилар ўрнашиб олган Эски шаҳарни ўраб олиб, уларни таслим бўлишга мажбур қилиш ўрнига Эски шаҳарга қарата замбаракдан ўт очдик, кейин қуролланган дашноқлар ва бошқа отрядларни юбордик”, деб большевиклар йўл кўйган хатони эътироф этган. Аммо бу хатогина эмас, балки мухториятчилар ва уларга хайрихоҳ бўлган шаҳар аҳолисига нисбатан ҳам “большевикларча ғазаб ва нафрат”нинг (Ленин ибораси) амалий ифодаси эди.

Шўро даври тарихининг бу даҳшатли саҳифасини ўз кўзи билан кўрган кишилардан бири мана бу сўзларни ёзган: “Кенг юртимиз қурбон бўлган ўз болаларининг қони билан сувланиб, уларнинг тани билан қопланди. Мингларча Туркистон йигитлари янги ниқоб кийиб чиққан эски мустамлакачиларга қарши курашда ўлдилар. Шу тариқа севинч, умидлар билан қарши олинган инқилоб умумий миллий фожиамиз шаклини олди”.

Убайдулла Хўжаев орадан бир қанча вақт ўтиб — Туркистон Мухторияти кишилар хотирасидан ўча бошлаган пайтда, бундай ёзган экан: “Туркистон Мухторияти “қалби”ни биз уч киши — мен, Мустафо Чўқай ва Ислом Шоҳиаҳмад ўғли билар эдик. Агар бизнинг режамиздаги ишлар амалга ошса эди, Тур-

кистон тез орада улуг бир давлат сифатида қайта тирилган бўларди”.

Сўнгсўз ўрнида

Перфильев бошчилигида юритилган ҳарбий тадбирнинг ваҳшиёна натижалари Тошкент шўросининг 1918 йил 23 февралда бўлган йигилишида мухокама этилди. Байналмилалчи меньшевик Х.Л.Вайнштейн бу хунрезликни текшириш ва оддий аскардан то отряд командиригача — айбдорларнинг барчасини жазолаш учун зудлик билан махсус комиссия тузишни талаб қилди. Аммо ўзини Туркистоннинг Ленини деб атаган ўлкадаги большевик раҳбарлардан бири И.О.Тоболин бу талабни эътиборсиз қолдирди.

Лекин Туркистонда мухторият масаласи кун тартибидан тушмади.

1918 йил апрелида Туркистон ўлкаси шўроларининг V қурултойи бўлиб ўтди. Қурултой қатнашчиларининг инқилобий ҳисоботиغا жавобан Ленин ва Сталин Тошкентга телеграмма йўллаб, унда “Халқ Комиссарлари Кенгаши ўлкангиз мухторияти шўролар асосида бўлишини қўллаб-қувватлайди”, деган гапларни рақам этди.

30 апрель куни эса Туркистон ўлкаси шўроларининг қурултойи “меҳнаткашлар оммасининг хоҳиш ва иродаси”ни эътиборга олиб, РСФСР таркибида Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикасини тузиш тўғрисида баёнотнома қабул қилди. Шу тарзда шўролар андозаси асосида тузилган ўлка етмиш йилдан зиёд вақт давомида СССРнинг хомашё базаси — соғин сигири бўлиб келди.

Туркистон Мухториятини эълон қилиб, мустақил ўзбек давлатига XX аср бошларида тамал тошини қўйган аждодларимизнинг эзгу орзу-умидлари, ниҳоят, бизнинг давримизга келиб амалга ошди. Бугун биз мустақил ва хур Ўзбекистоннинг мунаввар эртаси тўғрисида қайғулар ва шу йўлда меҳнат қилар эканмиз, улар руҳи бизга мададкор бўлади, деб умид қиламиз.

"КҮНГУЛ КИТОБИДАН АНГЛАНГАН ФИКРЛАР"

Афинадаги Дельфа ибодатхонасида етти донишманднинг ҳикматлари ёзилган. Шулардан бири "Ўзингни англа" деган панддир. Инсон ўзини ўзи англаши, ўзининг жавҳари, руҳи ва моҳиятини тушуниб етиши лозим бўлади. Агар у ўзининг ким ва нима эканини тўғри фаҳмлай билмаса, турмушдаги ҳар бир қадамини таҳлил этиб яшашдан ожиз қолса, дунёни тушуниши маҳол. Ўз ҳолини англамаган, қалбида кечган ботиний туйғуларни бошқара билмайдиган, ҳеч бўлмаса кузата олмайдиган киши ўзгаларни тўғри англаб, борлиқ моҳияти ҳақида ҳаққоний фикр юриши даргумон. Шунинг учун кишилар табиатида ўрнашиб қолган бир хусусият, яъни ўзини боридан ортиқроқ кўрсатишга интилиш сезилади. Шу интилиш боис у ўзини кўрсатгандай бўла олмайди. Инсон ўзини тўғри англаб, ўзининг комил ва ноқис жиҳатларини идрок эта олгандагина ҳақиқатга яқинлашиши мумкин. Ҳаққа яқинлашмоқ эса — Инсоннинг азалий муроди.

Улуғ олим ва адиб Абдурауф Фитрат "Бедил" (Бир мажлисда) номли бадихасининг аввалидаёқ, юқорида қайд этилганидек, "бошоғриги" масаласини кўяди ва асар давомида китобхонни ўша муаммолар хусусида ўйлашга ундайди. Шу тариқа улкан маърифатчи олим инсонни ўзини англашга чақирган. Шунинг учун ёзадики, "Инсон ўзини бўлгани каби кўрсатсин ёки кўрсатгани каби бўлсин".

Одамлар истагидан қатъи назар, табиатда шакл ва моҳият (буни баъзан мундарижа ҳам дейдилар) мутаносиблиги деган аёвсиз ҳақиқат мавжудки, у ўзини бўлгандай кўрсата олмаганларни ёки кўрсатгани каби бўла олмаганларни аёвсиз фош этади. Ўзини гўзал қилиб кўрсатишнинг минг бир усули

бўлса-да, ўзини англаштишнинг усули битта, у ҳам бўлса, ўзини боридек кўрсатиш. Шундай экан, кишилик фалсафасидаги шакл ва моҳият бир-бирига мос келиб, бир-биридан яралиб (Ҳегел фалсафасича), бир-бирини тўлдириб, англашиб тургандагина ҳақиқатга, ўшанда ҳам нисбий ҳақиқатга яқинлашиш мумкин бўлар. Фитрат шакл ва моҳият номутаносиблиги ўртасида озор чеккан ана шу Ҳақиқатни асарининг бош қаҳрамони қилиб олди. Уни ўз тусида, ўз ҳолида кўрсатмакка интилганидан, асардаги талқинлар йўналишини ҳам, қолигловчи қисса баёнини ҳам шунга кўра режалаштирган. Натижада асарнинг мавжуд (моддий) ҳаётий қаҳрамони Қутлуғ маънавий қаҳрамон Ҳақиқатнинг ердаги соясига айланади. Унинг дўсти Рустам номаълум персонаж "...нинг гапини келтириб, "Қутлуғнинг бундай юриши элнинг ихлосини биздан қайтаради. Унга айтинг, Бухорода салла-чопон кийиб юрсин", деган маслаҳатларга жавобан: "Сиз ..." жанобларига айтинг, элнинг ихлосини ўзларидан қайтармоқ истамасалар, унга фойда еткармоқ йўлини топсинлар. Элни ўзингизга ишонтирмоқ учун унга салла-чопон эмас, фойда кўрсатингиз", дея рационал фикр билдиради.

Айрим кишилар кўнгиллари тиламаган ишни "афкори умумийга тўғри келмас", "кўпчиликнинг раъйига қаранг" қабилдаги ҳикматларга яширадилар, чунки бу каби ишлар аслида кўпчиликнинг, яъни афкори умумийнинг эмас, балки ўша гап тарқатган шахснинг "раъйи"га тўғри келмайди. У ўз хоҳиш-иродасига қараб, ҳатто Ҳақиқатни ўз манфаати-га бўйсундирмоқ учун "афкори умумия", яъни кўпчилик фикри деган андишани ўйлаб топгандир. Фитрат беандиша қахрамони тилидан: "Элимизда афкори умумия йўқ. Бошлиқларга эргашмоқ хусусияти бор. Бошлиқлари нима десалар, эл шунга ишонади... Жаннат, жаҳаннам каби фикрларни элимиз ўз фикри қилиб сингдириб олган эмас, бошлиқларнинг сўзларига эргашибгина қабул қилганлар. Бизнинг элда жаннат, жаҳаннам каби фикрлар бўлса ҳам бу фикрлар учун (улар) жонлари нари турсин, нонларини-да бермайлар. Сен эсанг, менга салла-чопон кийгизмак савдосинда юрасан. Элни алдаб, қоринларини тўйдирганлар салла-чопон қилиб, тасбеҳ қайтараберсинлар. Менинг сўнг фикрим шу: инсон ўзини бўлгани каби кўрсатсин, ё кўрсатгани каби бўлсин". Ҳақ сўзларни айтган қахрамон ёзувчи наздида "ҳақиқат пешвоси" эмас, балки ўз борлигини ўз ҳолича намоян этувчи самимий шахс. Оврупо шаҳарларида таълим олиб, ўз ҳамюртларининг "салла-чопон"га ўралашиб қолган тасаввурларини кенгайтирмак, янгиламак мақсадида юрган зиёли. У — Оврупонинг юзаки тамаддунига миллатининг минг йиллик маданиятини осон алмаштирган юзаки ғарбпараст эмас, халқининг ўтмиши ва бугунини яхши билган, эртанги кунини бугунгидан тўқисроқ кўришга орзуманд бўлган йигит, холос. Фитрат, қахрамони феълидаги ботиний руҳий қийноқларни юзага чиқариш учун бўлса керак, уни (шу баҳонада китобхонларни ҳам) Шарқ донишмандлигининг гўзал кўзгуси бўлган бедилхонлик анжуманига бошлайди. Шарқда азалдан урф бўлган бундай назм мажлиси — ўзини зиёли санаган ҳар бир киши учун маънавий озиқ манбаи. Шунинг учун уни адиб сифатида реал қахрамонлар ҳаётидаги можаролардан кўра, кишининг дид ва фароситини ошкор қиладиган мана шундай анжуманлар кўпроқ қизиқтирган. Кишининг нимага қодир у нимадан ожизлигини ҳам шу мажлислар ошкор этиб қўядики, бунда ўза бўлганини кўрсата олса яхши, бироқ ўзида бўлмаган сифатларни бўрттириб, шахсиятини юқори қўйса, сўнгра ўзи кўрсатгани каби бўлолмай, жоже

ҳолга тушиши ҳам мана шундай анжуманларда осонроқ кечади. Бундай мажлисларга маънавий озиқ истагида келганлар тўқин-сочин дастурхондаги ноз-неъматлардан эмас, балки кишилар феълида зуҳур бўлган ақлий ва ҳиссий "таом"лардан тановул қилиб, шахсиятини камолот сари йўналтиришга ҳам имконият топади. Шунинг учун бу даврада "биринчи зиёфат"ни мусиқачилар беради: "Танбур адабий, ишқий бир рўмон ўқир экан каби оғир муқаддимага киришди. Унинг титрак товуши ёлғуз ҳавони эмас, нигизларни-да, юракларни-да титратиб, ойнанинг соф, тиниқ нурига аралашиб йўқолар эди. Чолнинг ўйноқи бармоқлари танбурнинг авж пардаларига яқинлашгач, рўмоннинг ёниқ бўлими бошланди. Танбур ўзин бутунлай йўқотди. Қайнади, ингради, толпинди, ялинди. Ондан сўнг юқори пардаларга қикди-да, ўз-ўзини бир оз овутиди, сўнгра тўхтаб қолди. Букилган бошлар кўтарилди. Юмилган кўзлар очилди". Бу каби гўзал руҳий манзара чиқишдан адибнинг қалами қоникмай, яна ўз қахрамони тилидан кўшиб қўяди: "Шарқнинг қайғусинда виқор, виқоринда ҳасрат борлигини бизга мусиқийси онглатадир". Фитрат ўз қахрамонларини ва улар қаторида ўқувчиларни ҳам "лутфан тақлиф этган" анжумандан мурод фақатгина "Шарқ мусиқийси" билан озиқлантирмоқ эмас, балки ўша мусиқада акс этган виқорли ҳасратга қайғудош қилмоқ ҳамдир. Бу гўзал "дебоча" китобхон ҳиссий оламига таъсир этиб, уни озиқлантиришга қанчалар орзуманд бўлмасин, бу "виқорли ҳасрат" таомин тотган ўқувчи кейинги бўлимда бошланмак ақлу тафаккур курашига ҳозирлик кўраётгандек бўлади. Келгусидаги аччиқ неъматлар бу "ширин" озиққа мазахўрак бўлиб қолганлар учун бирданига тахир туюлишини сезган адиб қимтинибгина изоҳ беради: "Бизнинг мажлисининг иккинчи бўлими... бедилхонликдир. Биласизким, Бедил — Шарқнинг энг буюк шоирдир. Бир ҳафтада бир кеча шунда тўпланиб, бир оз мусиқа тинглагандан кейин Бедил ўқиймиз. Сизга оғирлик қилгудек бўлса, айтингиз, бу кеча бедилхонликни қолдираимиз". Бу икки дўстнинг суҳбати уларнинг ўзаро илтифотли муносабатидан ташқари, булар воситасида "бедилхонлик"ка келиб қўшилган китобхонлар оммасининг ҳам зехни назарда тутилиб, муаллифнинг шундай чекинлишга боргани ошкор бўлади. Бедилшунос олим ва унинг қахрамонлари кетидан эргашиб, Бедилни журъатсизгина ўқий бошлаймиз:

*Ҳар гул ки дидам, об ила хун чакидааст,
Ё раб, чи хор, дар дили гулшан*

шикастаанд?

Нафақат бу мураккаб шохбайтнинг талқинидан, балки минг йиллар давомида қўшни яшаб тилини билмаганимиз, форсийдан бехабарлигимиз учун ҳам адиб унинг зоҳирий таржимасини беради: "Ҳар гули қон томиб турган бир ярадан бошқа нарса эмасдирки, бу боғчанинг юрагида қандай бир тикан сингдирилган экан".

Бу жўн, одми сўзлар қатидаги тасаввуфий маънини англашга ожизлик қилиб, асар сўзбошисига мурожаат этганимизда, бу ишга ўзини бурчли сезган "Дарвеш" тахаллусли Назир Тўрақулов куйидагича тушунтиради: "Шоир Бедилнинг шул чиroyлик байти файласуф Бедилга кўб келишадир: "Ё раб, чи хор, дар дили гулшан шикастаанд?" деган ноласида Бедилнинг исёнкорона кўтарилган олий руҳи жўш этиб, кейин "об ила хун" — бемор ва бетавон ерга тушадир... закосининг кўйган саволига жавоб тополмай юраги қон бўладир. Осмонга ҳужум қилмоқчи, ер юзини торсинган умидвор кўнгли забт этмоқчи. Унинг сирини фoш этиб инсонни янги дунёга олиб чиқмоқчи. Унинг сезгичи бошқа дунёнинг борлигини сезадир. Бу риёкор шахслардан, бараҳманлардан қочиб, бу "вужуди адам олул"ни ташлаб, ул "адами вужуди олул"га учмоқ бўладир. Бироқ, афсуски, йўл йўқ. Табиийки, ул даврда бу тилсимни очмоққа йўл йўқ эди. Осмонга ҳужум қилмоқ учун лозим бўлган "асбоблар" ҳозир эмас эди. Шул сабабдан Шарқнинг бир улуғ кишиси йўл тополмай толпиниб, тасаввуфнинг қоронғу, зах ҳужраларига кириб нобуд бўлади. Ҳиссиётга берилган бир хил дўстларимиз бу китобни ўқуб бўлиб, янглиш фикрларга кирмасунлар учун икки оғиз сўз Бедилнинг ижтимоий моҳиятидан қўшмоқчи бўламан..."

Ажаб, байтнинг ижтимоий моҳиятини эмас, оддий сатрларда зухур бўлмаган тасаввуфий оташини "сезгич"ларимиз имкони қадар англаб етолмай, кўмак ўтинган олимимиз Бедилдай туйғу ва фикри озод шоирни тасаввуфнинг "зах, қоронғу" ҳужраларидан олиб чиқиб, бизнинг қаторимизга кўйиш ўрнига, уни ўша "зах, қоронғу" ҳужраларда қолдириб, етмиш йил давомида бизнинг қулоқларимизни қоматга келтирган "ижтимоий моҳият"дан қўшмоқчи бўлади. Ҳолбуки, Бедилнинг фалсафий ғазал ва рубоийларини, наsrини боридай англашга ҳалақит берган

ўша ижтимоий моҳиятчилик орқали яна уни "тасаввуф ҳужрасидан" тортмоқ мумкин бўлармикан? Ногаҳон давр тазйиқи ўз муҳрини босган бу талқиндан кўра, ўз фикри ожизимиз билан "сезгич"ларимизни ишга солган Бедил айтган байтнинг қисқа мазмуни англашилади: "Одамларга эргаша-эргаша ҳақиқатдан узоқлашдинг, энди бошқаларга эргашмакни кўй, ҳақиқат шудир!" Кутилмаган бу фикри солимдан нафақат биз, ҳатто Фитратнинг қаҳрамони (Рустам) ажабсиниб: "Бу қизиқ бўлди-ку! Ҳеч кимга ишонмасак, ҳеч кимга эргашмасак ёмон бўлмасми?!" Дарвоқе, Ҳақиқатга етишмоқчи инсониятнинг эзғу тилаги билган эдик. Унинг йўлини топмоқ учун ўзни, ўзлигимизни унутиб бўлса-да, "катталар"га маслаҳат солиб, йўл-йўриқ олайлик, Бедилдай комил файласуф "бошқаларга эргашмакни кўй, ҳақиқат шудир!" деса, Фитратдай зукко олим "элимизда афкори умумия йўқ, бошлиқларга эргашмоқ хусусияти бор, уларнинг сўзларига эргашгунча ўзинг ўз бошинг билан ўйлаб топ" деса, ушбу осон етишганимиз Ҳақиқатдан гарансиз, яна Бедилнинг ўзига мурожаат қиламиз:

*Инкор ғайр бош тасдиқин аст,
Во кард ба дили тавфиқин аст.
Табиати халқ аз ҳақат ботил кард,
Тарки тақлид гир таҳқиқ ин аст.*

Буни ўз бошимиз билан англаб, мағзини чаққунга қадар орага Оврүподан ўқимишли бўлиб қайтган Фитрат қаҳрамони (Кутлуғ) суқилиб, шундай шарҳ қилади: "Менинг онлаганим шул: Бедил тақлидга, яъни инсонларнинг ҳар масалада ўзларидан юқориоққа эргашиб борганларига қаршудир. Шунга ҳужум этмак истайдир. Айтадирким: инсонларнинг табиатларинда ерлашиб қолган бир-бирларига эргашмак — ҳақиқат йўлининг қароқчисидир, расм-одатларга бўйунсинмоқ эса тилакларнинг тўсуғидир. Вақтларини тақлид орасинда йўқотмоқлари сабабли булар билан ҳақиқат орасинда шундай бир қалин девор тикилгандирким, тониб ёқаларини йиртмоқ билан унинг томонга йўл очолмайлар. Кўнгулнинг тинчгина тушуниши бу тақлидчиликлар орасиндан чекилмак шарт билан ҳар ким учун қулайдир. Бироқ бунлар билан бирга юрганда бўлмайдир, чунки бунлардан ҳар бириси ўз фикрига тортадир: "сув ҳўлламакни ёқлайдир, олов эса ёндирмоққа ундайдир". Дайрчилар ёғларига бош солмай (ўз бошинча тушунмай), кўнгироқ товушларига боқмоқдадирлар. Мачитчилар ўз виж-

донлари билан санашмай, тасбеҳ санамоққа осилмоқдадирлар. Бараҳман теҒрасиндаги-ларга тақилиш эуннорини узмайди. Ким табиат ибодатхонасидаги кўнғироқнинг оҳангларини тинглаб олсин? Шайх муридларнинг бориш-келиш балосиндан қўтирмайдир. Ким кўнгул каъбасиндаги толпинишлардан чиққан «лаббайк» товушларининг ҳисобини онгласин? У билан-да гапурма, бундан-да қоч, ўзинг ўз виждонинг билан тушун. Мана шу вақт ҳақиқатга эришарсан». Бу «маҳмадана» қаҳрамоннинг талқинлари кўнгилга бир оз тинчлик берса-да, барчага баравар маъқул келмаслиги мумкинки, яна Фитратга қайтиб, ундан аниқроқ бир гап эшитмакчи бўлганда, у Бедил рубойсининг оддийгина таржима-сини бериш билан ўз бошини қўтқарадир:

*Ёлғизгина ўз йўлингга қайт,
Бошқа ҳеч нарсани қабул этма.
Ҳаммасидан тон, сен учун
Тасдиқ-да шул, тавфиқ-да шул!"*

Хуллас, Бедилни ким қандай талқин этишидан каъби назар, бизга унинг очиқ муддаоси маълум бўлади: ўз бошинг билан ўзинг тушун. Яна турли андишаларга йўл бериб ўрганган бизлар «ҳар ким ўз бошича тушунверса, Бедилнинг асл байтларидан йироқлашиб кетмасмиканмиз? Бедилнинг ҳар сатридан юз ҳикмат кутган шоирдай, улар замиридаги ботиний тафаккурни ҳис этиб, туйғулар кўламини онглашга кучимиз етармикан? Рус руҳшунос адиби Фёдор Достоевский ёзади: «Агар кучингиз етса ва кўзингиз ўтса, ҳаётнинг оддий ҳақиқатида Шекспирда ҳам топилмайдиган теранликни кўришингиз мумкин. Лекин ҳамма гап кимнинг кўзи ўтиши ва кимнинг кучи етишида». Ҳеч бўлмаганда ўзимизни кўзи ўткир, тафаккури кучли қилиб кўрсатиш учун (яна бори-миздан кўра яхшироқ кўрсатиш учун) умримиз давомида йиққан кўз нурумизни, ақлу тафаккуримизни Бедилнинг ботиний дунёсини англашга «жалб» қилсак, дастлаб у сатрлардаги кўз тушмаган оҳор, теша тегмаган сўзларни ҳис этамиз. Уларнинг мафтункор гўзаллигига алданиб, ботиний маъносига етолмай, зуҳурий фасоҳати олдида «оҳ, вой» қилиб, туйғуларимизни тўкамиз. Дарвеш лақабли устозимиз маслаҳат бермаган йўлнинг нарироғида бизни бошқа бир устозимиз — мавлоно Фитрат кутиб турган бўлади. У киши ҳозирги ҳолатимизни йиллар қаъридан кузатиб, олдиндан бундай деб эслатган эди: «Ҳар нарсага юзадангина ҳукм қилгучи бизлар бунга ҳам юзадангина қараймиз. Унинг (Бе-

дилнинг — **Ҳ.Б.**) сўздаги усталикларига, ҳунарига, ўйунларига бериламиз. Бутун «вой,вой»-ларимизни, «офарин»ларимизни Бедилнинг сўзлари учунгина айтамиз. Унинг туб фикрларини эса ҳеч тушунмаймиз ё тушунмак истамаймиз. Бедилнинг биз учун-да, ўзи учун-да муҳим бўлган фикрларини ажратмоқ, тортиб кўрмоқ, сараламоқ, муноқаша қилмоқни керак топмаймиз». Ушбу сўзлар (агар калаванинг учини энди топгандай бўлсак) дастлабки сатрлардаги ҳақиқатнинг моҳиятини англаш сари ундайди. Бу йўлда адашиб, кимсасиз чўлда қолган бадавийдек тентирамаслигимиз учун Фитрат яна беминнат ёрдамга келади. У нафақа Бедил асарларини, балки унинг ҳаётини маслағи, фалсафаси ва ақидасининг моҳияти билан ҳам бизни таништирмоқчи бўлади. Адибнинг «Бедил» (Бир мажлисда) бадиҳасини ўқиганимиз сайин китобу фалсафа қолиб, бор (real) ҳаёт-да ўзингиз англаб етаётган ёки калаванинг учини тополмай турганингиз ҳодисаларнинг ҳам мағзини чақа борасиз. Боя қайд этганимиз рус руҳшунос адиби тўғри таъкидлаганидек, энди асардан ҳаётга қайтиб, унинг кичик заррасидан ҳам Ҳақиқат ахтара бошлайсиз. Бироқ, Фитрат асарида ёзилганидек, «Бедилнинг китоби катта бир денгиздир, ки ҳар ким ўз идишига яраша бундан сув кўтарадир». Ушбу асар боис Бедилнинг денгиз қадар беҳудуд ва тўфонли дунёси сари қадам ташлар эканмиз, ночор «идиш»имиз тор келса, ё биз олган сув бу улкан наҳрнинг таъмини бермаган бўлса, на Бедилдан, на-да унинг тафсирчиси Фитратдан гина қиламиз. Фақат пешонамиз урилган Ҳақиқатга дучор бўлиб, ўзимизни фикри ожизлигимизни тан олишга тўғри келади. Тан олармиканмиз? Чунки биз ўзимизни бўлганимиз каби кўрсатишдан ор қиламиз. Эски даврдаги кўникма сабаб агар ўзимизни боримиздай кўрсата олмасак, яхшиси, Фитратнинг «ё...»сига амал қилиб, кўрсатганимиз каби бўлишга интилайлик, чунки буюк олим воситасида буюк шоирнинг «кўнгул китобидан англаган фикрлар» билан ошно бўлишликни буюк тангримиз ҳар кимга ҳам насиб этавермас. Бу йўлда улуг пиригимиз ҳазрат Алишер Навоий қаҳрамони — ўттиз қуш каби («Лисон ут-тайр») «Симург»ни излаб, ниҳоят, истиғфор водийсида ўзларининг си мурғ (яъни ўттиз қуш) эканини англагани каби, бизга ҳам ўзлигимизни англаб етишда Бедил фалсафаси мададкор, Фитратдай шахид олимнинг руҳи ҳамнафас бўлса ажаб эмас.

Темурнинг "темир қафаси"

1850 йилда Петербургда бир шоҳмот мансубаси эълон қилинди. Унга "Амир Темурнинг темир қафаси" деб сарлавҳа қўйилган эди. Жумбоқнинг ёнида мухтасаргина ҳикоя ҳам берилган бўлиб, унда Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳарбий юришларида мудом иштирок этган бир шоҳмот устаси тўғрисида ҳикоя қилинади. Ул зот Соҳибқирон Амир Темурнинг султон Боязид устидан қозонган ғалабасига бағишлаб бир шоҳмот мансубаси тузган экан. Ўн юришда ҳал бўладиган бу мансуба "Амир Темурнинг темир қафаси" деб аталган экан. Мансуба чиндан ҳам ажойиб — унинг ечими хусусида ўйлар экансиз, олис ўтмишдаги шавкатли кўшин суронини, жанговар филлар наърасини, тиг ва шамширлар жарангини, отлар кишнашини эшитгандек бўласиз. Мансуба буюк саркарданинг ҳарбий иқтидори нақадар юксак бўлганига ишора қилаётгандек туюлади. Мана, Амир Темур кўшинлари Боязид лашкарига қарши аёвсиз жанг бошлади. Унинг сипоҳлари бирин-кетин шаҳид

бўлиб, султон қароргоҳини эгаллашга уринади. Боязид сипоҳлари эса фидоқорлик билан султонни ҳамладан ҳимоя қиладилар. Нима бу? Соҳибқирон асл зобитларини нега аямай қурбон қил-япти? Бу таваккалчиликми ё ночорликдан қилинган шиддатли хужумми? Ва ёки душманни енгиш бобидаги юксак санъатми? Масала ўн юришдан сўнг ойдин бўлади. Мана, тахтанинг ўртасида саккизта пиёда султонини қуршаб олган — унга етиб боришнинг иложи

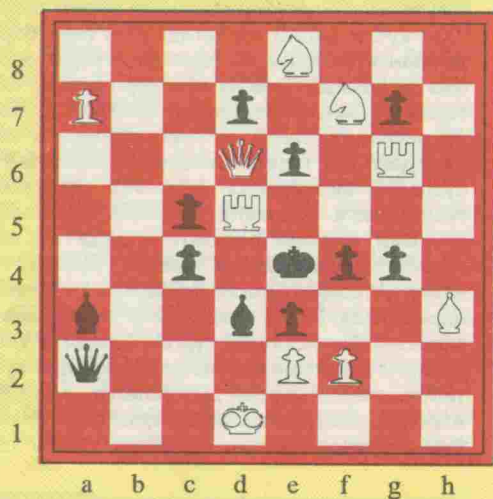
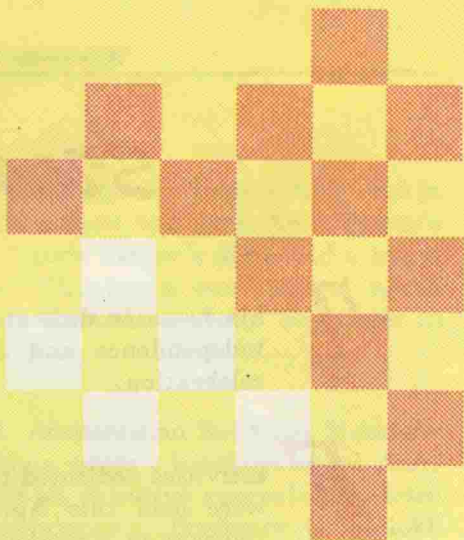
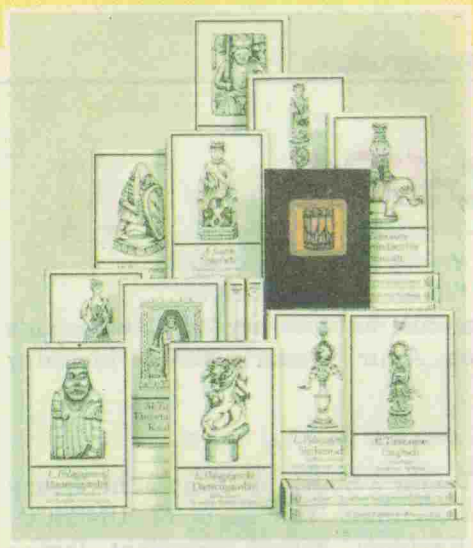

Диаграмма 1.

йўқдек. Аммо пиёдалар сафи султонга паноҳ бўлолмади — улар Амир Темурнинг ҳарбий санъати туфайли султонини ўраган темир қафасга айландилар. Амир Темур суворийси сўнги зарбага шайланади. У қафас ташқарисидан туриб Боязидга ҳамла қилади. Султон ночор аҳволда...

Эҳтимол, юсак шоҳмот санъати талаби билан ёндашилса, мансуба унча мукамал эмасдир, лекин унда тарихий воқеанинг моҳияти акс этган ва

Амир Темур шахсиятига зўр эҳтиром ифодасини топган. Мансуба муаллифи Петербург университетининг математика профессори, таниқли шоҳмот назариётчиси К. Яниш эди.

Маълумки, ўтган асрда рус жамоатчилиги ва зиёлилари ўртасида Шарқ халқлари ҳаётига, хусусан, мусулмон маданиятига қизиқиш анча кучайган. Масалан, 1825 йилда рус тилида америка ёзувчиси Вашингтон Ирвингнинг “Муҳаммаднинг ҳаёти” номли китоби чоп этилди. Қуръони каримдан парчалар нашр этилди. Ана шу жараёнда Соҳибқирон Амир Темур шахсиятига доир анча-мунча асарлар ҳам пайдо бўлди. Бу қизиқиш ҳатто шоҳмот борасида ҳам ифода топгани эса ғоят ибратлидир.

Сўнги вазият

Ечим:

1. $f3 + gf$	6. $Rd4 + ed$
2. $e: Fd3 cd$	7. $a8F + Frd5$
3. $Ff5 + gf$	8. $F: Frd5 ed$
4. $Re6 + de$	9. $Fre5 + fe$
5. $Af6 + gf$	10. $Ag5x$

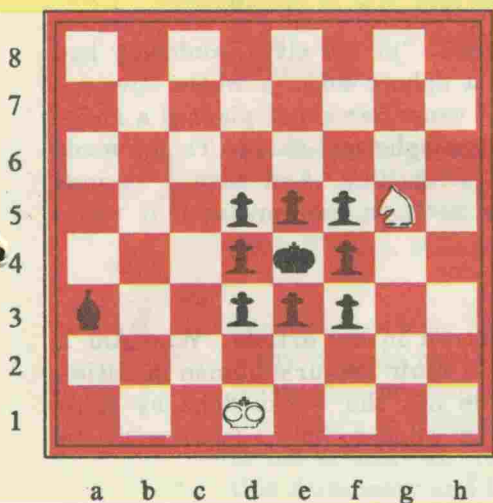

Диаграмма 2.

SUMMARY

This issue is dedicated to the 5th anniversary of Uzbekistan's independence and Sohbkiron Amir Temur's 660th birthday celebration.

Festivities dedicated to Amir Temur's 660th birthday anniversary were held this April in Paris under the aegis of UNESCO. Uzbekistan President Islam Karimov, French President Jaques Shirac, UNESCO's Chief Director Federico Mayor participated in the festivities. Academician Buriboi Akhmedov talking with a Tafakkur's correspondent tells about his impressions on the event.

Amir Temur's traditions continue to develop today in a new fashion in Uzbekistan. Especially, in Samarkand region good deeds are being carried out. The article "The Sky Is Different Over Samarkand" tells about these deeds.

Sculptor Ikhom Jabbor is the first who created a monument to Amir Temur. In his talk with poet Sirojiddin Rauf he tells about his love for art, about peculiar sides of the sculpture's trade, the process of Amir Temur's monument creating.

«Once,» said he telling about himself, "in the city I suddenly had seen a hedge in the shape of a sphere and a white dove - a symbol of peace put beside it. I came home and planted a hedge in our court-yard and gave to it a spherical shape. Then I made a dove of clay and painted it with lime. And then a strange thing happened: Our cat threw itself on the dove as if it was a living prey!"

Poet and historian Khurshid Davron in his article "Who Am I, God's Slave Temur..." tells about Amir Temur's human qualities. "Today we remember and value not the works done by Amir Temur with his sword but the wonders he created with his mind," writes the author.

What where Amir Temur's state symbols? In their article Erkin Azimov and Fakhriddin Ashrafkhodjaev tell about Amir Temur's state flag, coat of arms, seal. "Amir Temur's state had a hymn of its own," write the authors. "This hymn was "Allaer" which means let Allah accompany you, let Allah be your supporter in every deed."

In the time of the former USSR Academician Ibrokhim Muminov was the one who for the first time wrote a brochure about Amir Temur and gave his personality an objective appreciation, tried to put his name in Uzbek Encyclopedia. Professor Gaibullokh As-Salam worked for many years with academician Ibrokhim Muminov and shares his memories about Muminov's life and personality.

«...**I**deology means thinking. A national ideology then is a national thinking, national thought. If a man is alive, he thinks, meditates. For he is man because of this" /From the article by historian Azamat Zie "Some Thoughts About an Equilibrium Rule Or a National Ideology". The article ponders upon the problems of creating a national ideology/

Literary critic Sultanmurod Olim in his article "Temur and Navoiy" reflects on the attitude in Alisher Navoiy's creative work towards Amir Temur, Temurid descendants, and generally toward rulers. "... throughout the history there were always many rulers-poets who lived in enmity or in concord," writes the author. - So, it is not for nothing that many great literary works are about kings: "Oedipus Rex", "King Lear", "Shahnoma", "Saddi Iskanderiy..."

Amir Temur's personality attracted attention of many poets and writers all over the world. The famous Russian writer Ivan Bunin was one of them. Bunin's short story "Song" is about Amir Temur. It is published for the first time in Uzbek.

Uzbek State system has a very long history. Our people underwent many ordeals on the road to its independence. The Turkistan Autonomy proclaimed in 1917 occupies an important place in the history of Uzbekistan's independence. Professor Naim Karimov in his article "A High Price" tells about coming into being of this Autonomy and its elimination.

"Шафаккур"нинг ilk сонлари журналхонлар кўлига тегиб, билими, фан-фўни билан ўқувчилар эътиборини торти бoшлаган кeзларда "Бу журнал бунга кўркам, бунга хушбўлим, у қайси хорижий мамлакатда ёпи этилади?" деб сўраганлар кўпи бўлган эди. Бундай саволлар то хануз кулоққа ёлиниб туради.

Улар Замирида мамлакатимизнинг бош матбаа корхонаси—"Шарқ" нашироти-матбаа конзерни ишга халқини баҳоси, муносабати яшири. Негаки, "Шафаккур" журнали айнан ана шу корхонада ёпи этилади. Зеро, унинг халққа танилиши ва доврўз ёишида ушбу муассасанинг хизмати беқис.

Муборак 75 ёшида беш яшар истиқлолмизни камол топтириш йўлида астойдил меҳнат қилаётган қадрдон "Шарқ" жамоасини журнал ижодкорлари ва ўқувчилари номидан муборакбод этамиз. Ҳар бир хонадонга мағрифат улашишдек қўпмуз ишда барака тилаймиз!

ТАФАККУР

TAFAKKUR

